

Úvodem k monotematickému číslu věnovanému Mezinárodnímu roku dítěte

Situace dětí je dodnes ve velké části světa — v kapitalistických a rozvojových zemích — velmi vážným problémem. Milióny dětí zde žijí ve velmi špatných sociálních podmínkách, jejich fyzický i duševní vývoj je ohrožen. U vědomí naléhavosti řešení této situace a zejména na základě podnětů zástupců socialistických zemí a Mezinárodní demokratické federace žen vyhlásilo Valné shromáždění OSN rok 1979 za Mezinárodní rok dítěte.

Jde v něm především o to, zajistit základní lidská práva dětem všech zemí, podnítit světovou veřejnost k podpoře opatření zaměřených k tomuto cíli.

V dětech je budoucnost každé společnosti a perspektiva jejího dalšího přetváření. Proto socialistické státy věnují péči o mladou generaci velkou pozornost. Děti zde žijí v podmínkách sociální jistoty, v ovzduší, v němž neexistuje žádná forma rasového, národnostního, třídního či kulturního útisku. Všestranný rozvoj osobnosti mladého člověka je jedním z základních politických cílů, jak je to také vyjádřeno v závěrech XV. sjezdu KSČ: „Jednou z prvořadých povinností strany a celé společnosti je dbát, aby mladý člověk měl aktivní, činorodý vztah k životu, aby z mladých lidí vyrostli uvědomělí, odborně zdatní občané socialistické vlasti“ (Sborník hlavních dokumentů XV. sjezdu KSČ, s. 37).

To však neznamená, že všechny problémy související s životem dětí a mladé generace vůbec jsou již u nás vyřešeny. Zejména sociologie zde má značný dluh. Jako oborová disciplína, zaměřená k problematice dětství, nebyla u nás — až na malé výjimky — v posledních letech systematicky rozvíjena.

Využíváme proto příležitosti Mezinárodního roku dítěte, abychom stimulovali práci v oblasti sociologie dětství. Pokusili jsme se shromáždit dostupné informace a do určité míry i utřídit teoretické problémy. Je přirozené, že vzhledem k omezenému zázemí disciplíny jde spíše o určité zmapování problematiky, naznačení otázek a námětů než o hotová řešení a doporučení.

Monotematické číslo Sociologického časopisu je míněno jako podnět k dalším teoretickým i empirickým výzkumům postavení dítěte v socialistické společnosti. Neboť rozvoj a výchova mladé generace se svými důsledky hluboce dotýká nejen našeho života, ale i budoucnosti našich národů.

Redakční rada

Rok boje za šťastnější život dětí celého světa

MARIE KABRHELOVÁ

členka sekretariátu ÚV KSČ,
předsedkyně ústředního výboru
Československého svazu žen

Valné shromáždění Organizace spojených národů v roce 1959 přijalo *Deklaraci práv dítěte*. Přijetí zvláštního dokumentu o specifických potřebách a právech dětí se stalo výrazem znepokojení členských zemí OSN nad vážnými problémy v situaci miliónů dětí v celé řadě zemí světa. V preambuli *Deklarace* se zdůrazňuje, že lidstvo dluží dítěti to nejlepší, co mu může dát, a že dítě — pro svou fyzickou a mentální nezralost — nezbytně potřebuje zvláštní zabezpečení a péči, včetně příslušné právní ochrany.

Ve svých deseti zásadách *Deklarace* stvrzuje právo dětí na náklonnost, lásku a porozumění, na odpovídající výživu a lékařskou péči, na ochranu proti všem formám zanedbávání, krutosti a vykořisťování, na vzdělání a plnou příležitost ke hře a rekreaci, právo učit se být užitečným členem společnosti a rozvíjet individuální schopnosti, právo na výchovu v duchu míru a všeobecného přátelství. Tato práva by měla být realizována bez ohledu na rasu, barvu, pohlaví, náboženství, národnostní a sociální původ.

V příštím roce uplyne od přijetí *Deklarace* 20 let a stále ještě není — vyjma v socialistických zemích — splacen dluh stamiliónům dětí v celé řadě zemí světa.

Proto pokrokové mezinárodní a národní organizace, zejména *Mezinárodní demokratická federace žen*, *Světová federace demokratické mládeže*, *Světová rada míru* a další začaly usilovat o to, aby se v souvislosti s uvedeným výročím pozornost světové veřejnosti všestranněji soustředila na postavení dětí. Jejich aktivita našla výraz v přijetí rezoluce na XXXI. zasedání *Valného shromáždění OSN* v prosinci 1976, v níž se rok 1979 prohlašuje za *Mezinárodní rok dítěte*. Valné shromáždění upozornilo na skutečnost, že přes všechno úsilí je ještě příliš mnoho dětí, zejména v rozvojových zemích, které nemají zajištěn dostatek výživy, potřebnou zdravotní a sociální péči, právní ochranu, možnost vzdělávání a přípravy na povolání. Miliónům dětí v různých částech světa je upíráno nejzákladnější právo — právo na život, jsou obětmi válek, kolonialismu, fašismu, rasové diskriminace a vykořisťování. Akce organizované v rámci *Mezinárodního roku dítěte* by měly upozornit světovou veřejnost na současný stav a přispět k jeho zlepšení.

Cílem *Mezinárodního roku dítěte* je vytvoření rámce pro obranu zájmů dětí a pro zaměření pozornosti příslušných rozhodujících činitelů i veřejnosti na jejich specifické potřeby. Jde o to, aby se programy péče o děti staly nedílnou součástí dlouhodobých i krátkodobých hospodářských a rozvojových plánů v národním i mezinárodním měřítku.

Rezoluce se obrací na vlády s výzvou, aby rozšířily opatření ve prospěch dětí svých zemí, se zvláštním zřetelem na zvláště ohrožené a postižené skupiny. Vyzývá nevládní organizace a veřejnost k aktivní účasti na akcích *Mezinárodního roku dítěte*.

Koordinátorem přípravy a průběhu *Mezinárodního roku dítěte* byl pověřen *Dětský fond OSN (UNICEF)*. OSN doporučila členským zemím vytvořit komise (výbory) pro přípravu a uspořádání této celosvětové akce.

Vyhlášení *Mezinárodního roku dítěte* je dalším politickým vítězstvím pokrokových, demokratických sil světa. Bezesporu se stane účinným rámcem pro širší spolupráci těchto společenských sil a umožní sjednotit jejich úsilí k prosazování a realizaci vytčených humánních cílů.

Lze říci, že největší iniciativu v souvislosti s *Mezinárodním rokem dítěte* vyvíjejí pokrokové ženské organizace, zejména *Mezinárodní demokratická federace žen*. Rok dítěte bude probíhat v polovině *Dekády ženy OSN*, jež byla vyhlášena v *Mezinárodním roce ženy* v roce 1975. Plnění cílů a úkolů vyplývajících z programu této dekády přispěje i ke zlepšení života dětí. Odstraňování negramotnosti, zvyšování společenského uvědomění žen, zabezpečení možností vzdělání pro ženy, výchova žen v oblasti zdravotnické osvěty, školní a mimoškolní výchova ke správnému chápání úlohy muže a ženy v rodině a ve společnosti, požadavek výstavby dětských zařízení pro předškolní děti, ulehčení práce žen zaměstnaných v zemědělství a další úkoly programu Dekády úzce souvisejí se životem dítěte, s cíli *Mezinárodního roku dítěte*.

Nepřekvapí proto, že mezinárodní výbor, který pracoval na přípravě světové konference v *Roce ženy* a který se rozhodl pokračovat ve své práci po celé *Desetiletí ženy*, vyvíjí v přípravě *Mezinárodního roku dítěte* rozsáhlou iniciativu. Již v roce 1977 přijal návrh a učinil opatření pro svolání světové konference s názvem *Za mírovou a šťastnou budoucnost pro všechny děti*. Přípravou konference byly pověřeny čtyři pracovní skupiny, sestavené z členů výboru (národních a mezinárodních organizací).

První skupina projedná ekonomické, sociální a právní podmínky nezbytné pro zajištění práva všech dětí na život, zdraví a blahobyt, ochranu matky a dítěte a odstranění dětské práce. Bude se rovněž zabývat vypracováním návrhu mezinárodní konvence založené na zásadách *Deklarace práv dítěte*. Druhá skupina bude jednat o zajištění povinného školního vzdělání pro všechny děti, o výchově v duchu míru a přátelství, o odpovědnosti společnosti, rodiny a úloze kultury, sportu, hromadných sdělovacích prostředků ve vztahu k dětem a využití volného času v celkovém rozvoji osobnosti dítěte. Tématem jednání třetí skupiny bude ochrana dětí žijících v mimořádně nepříznivých politických a sociálních podmínkách a solidarita s těmito dětmi. Jde o děti žijící v podmínkách ozbrojených konfliktů, koloniálního útlaču, v zemích s rasistickými a fašistickými režimy a o děti uprchlíků. Československo se podílí na práci čtvrté skupiny, která se zabývá pomocí postiženým dětem, sirotkům a opuštěným dětem.

Světová konference bude nepochybně vyvrcholením Roku dítěte. Bude jistě otevřenou tribunou pro plodný dialog, pro tvořivou činnost všech, kteří se cítí odpovědní za zajištění všestranného harmonického rozvoje dítěte, za jeho život v míru.

Na rezoluci XXXI. zasedání *Valného shromáždění OSN* reagovala již velká část vlád členských zemí OSN (asi 105) vytvořením národních komisí (výborů). Rovněž vláda ČSSR ustavila v listopadu 1978 československou komisi pro Mezinárodní rok dítěte. Programy těchto komisí i programy přijaté řadou pokrokových mezinárodních, regionálních a národních nevládních organizací svědčí o velkém zájmu o *Rok dítěte* a otevírají široké možnosti společných akcí.

Za významnou akci v přípravě *Mezinárodního roku dítěte* je považován mezinárodní seminář na téma *Postavení dětí v současném světě a úkoly ženských organizací a dalších společenských sil v přípravě Mezinárodního roku dítěte*, uspořádaný v říjnu 1977 v Praze Mezinárodní demokratickou federací žen a Československým svazem žen. Semináře se zúčastnilo více než 200 delegátů

z celého světa. Byla mezi nimi řada významných osobností a představitelů mezinárodních i národních organizací, jakož i OSN a jejích specializovaných institucí. Jednání přineslo bohaté výsledky, zejména velké množství cenných informací o situaci dětí ve světě a náměty pro akce v *Mezinárodním roce dítěte*. Bylo současně konfrontací života dětí v socialistickém a kapitalistickém světě. Všestranná, velkorysá péče socialistické společnosti o děti a mladou generaci budila obdiv. Seminář byl slibným předznamenáním další přípravy *Mezinárodního roku dítěte*.

Důležitým krokem byl rovněž regionální seminář v Dillí, který uspořádal v únoru 1978 *Mezinárodní demokratická federace žen s Indickým národním výborem pro Mezinárodní rok dítěte*. Program tohoto semináře, orientovaného k problematice *Postavení dětí v Asii*, byl pokryt dvěma hlavními tematickými okruhy: likvidace negramotnosti a výchova dětí v duchu míru a přátelství; ochrana mateřství a dětství — hlavní faktor rozvoje.

Situace dětí v Asii zasluhuje zvlášť velkou pozornost. Jde o nejlidnatější oblast, v níž žije asi 56 % všech dětí světa. Statistika UNICEF z roku 1977 uvádí, že na celém světě je cca 120 miliónů dětí ve věku od 6 do 11 let, které nechodí do školy; z tohoto počtu 80 miliónů žije v Asii. V řadě zemí, jako jsou Bangladéš, Hongkong, Pákistán a jiné, není školní docházka povinná. Ale i v zemích, kde je uzákoněna, nejsou pro ni, zejména v zaostalých venkovských oblastech, podmínky. Mnoho rodičů neposílá své děti do školy buď z nevědomosti, či pod vlivem přežívajících tradic, nebo pro chudobu, a pokud děti chodí do školy, je tato možnost upírána velkému počtu dívek.

Nelidským přežitkem z doby kolonialismu je v mnoha těchto zemích dětská práce. Například v indických dílnách na výrobu koberců pracují za těžkých podmínek děvčátka již od pěti let. Ve Srí Lance pracují děti na čajových, kávových a gumovníkových plantážích. V mnoha zemích Asie vyrábějí ručně balené cigarety. Podle zprávy *Indické rady pro blahobyt dítěte* jsou děti ve věku od 7 do 11 let zaměstnávány v továrnách, obchodech a na jiných pracovištích, kde pracují 10 až 15 hodin denně za nepatrnou mzdu. Seminář v Dillí upozornil i na velký počet fyzicky a mentálně postižených dětí, jimž není věnována vůbec žádná péče.

Jedním z nejtěživějších problémů tohoto kontinentu je nedostatek pitné vody. Milióny žen a dětí putují mnoho kilometrů (někdy až 25), aby přinesly vodu na mytí, vaření, pití. Berou ji z řek, potoků, kanálů, bahnitých louží, rybníků, prasklin ve skalách. Nemoci spojené s vodou jsou hlavními příčinami vysoké úmrtnosti kojenců a malých dětí.

Na semináři v Dillí byly vysoce oceněny úspěchy, jichž v péči o děti dosahují asijské země budující socialismus. Účastníci hovořili s obdivem a uznáním o skvělých výsledcích péče sovětského státu o ženu a dítě ve střeoaasijských republikách, o úspěších, jichž dosahují Mongolská lidově demokratická republika, Korejská lidově demokratická republika a Vietnamská socialistická republika, která přes všechny potíže při obnově válkou zničené země poskytuje dětem velkou péči.

Další seminář související s *Rokem dítěte* se konal na jaře 1978 v Angole z iniciativy *Mezinárodní demokratické federace žen*. Jeho tématem bylo *Upevnění solidarity s dětmi, ženami a národy Jižní Afriky, Namibie a Zimbabwe v jejich boji za národní nezávislost, za demokracii, pokrokový vývoj a za mír na africkém kontinentě*. Byl uspořádán k *Roku boje proti apartheidu* (1978) a z jeho závěrů také jasně vyplynula nedílná souvislost boje proti apartheidu s bojem za práva dětí. Nechme hovořit fakty. Kojenecká a dětská úmrtnost je v Jižní Africe jedna z nejvyšších na světě, u černošských dětí 300 z tisíce na-

rozených. U bílých dětí v této zemi je však jedna z nejnižších — 27 z tisíce. Odhaduje se, že z dětí žijících v rezervacích se téměř každé druhé nedožije více než deseti let. Přitom 20 % afrických dětí umírá dříve, než dosáhnou věku jednoho roku, a téměř 30 % před dosažením dvou let. Příčiny těchto tragických skutečností jsou známy z oficiálních zpráv: jsou to zcela nedostatečná výživa, těžké choroby z podvýživy a nedostatek lékařské péče.

Rasistický režim krutě diskriminuje africké děti i v oblasti školního vzdělání. Zatímco bílé děti v JAR dostávají bezplatně školní knihy a učební pomůcky a školní vzdělání je pro ně bezplatné a povinné, pro africké děti je tomu naopak. Školní docházka povinná není a rodiče platí za děti školné a kupují jim učebnice i školní pomůcky. Z tohoto důvodu, ale také proto, že pro africké děti je nedostatek škol a učitelů, 30 % afrických dětí ve školním věku nechodí vůbec do školy a 55 % těchto dětí opouští školu po ukončení čtvrté třídy.

Příprava *Mezinárodního roku dítěte* byla rovněž jedním z hlavních bodů jednání rady *Mezinárodní demokratické federace žen* v květnu 1978 v Moskvě, kde byla provedena rozsáhlá výměna zkušeností z jeho příprav. Rada přijala prohlášení, v němž plně podporuje rozhodnutí *Valného shromáždění OSN* o vyhlášení *Mezinárodního roku dítěte* a vyjadřuje přesvědčení, že akce, jež se uskuteční, přesvědčivě osvětlí spjatost postavení dětí se sociální, ekonomickou a politickou situací v té které zemi. Zdůrazňuje se v něm, že všechny tyto konkrétní akce musí zaměřit pozornost světové veřejnosti na skutečnost, že je v zájmu budoucnosti celého lidstva, aby všem dětem byly vytvořeny takové životní podmínky, jež umožní jejich harmonický vývoj ve spravedlivě uspořádané společnosti založené na národní nezávislosti, skutečné demokracii, spravedlivých ekonomických vztazích mezi národy a míru. Prohlášení připomíná cenné zkušenosti získané v průběhu *Mezinárodního roku ženy*, pokud jde o spolupráci různých společenských sil, a vyjadřuje odhodlání MDFŽ k ještě širší spolupráci se všemi silami zainteresovanými na problémech týkajících se dětí. Poukazuje na to, že pro žádné dítě na světě dosud stále ještě není zaručen mír, že dvě třetiny dětí na světě trpí hladem, že v mnoha zemích nejsou zajištěny jejich základní potřeby, zejména v oblasti výživy, zdravotnické péče, vzdělání a bydlení. Uvádí, že dnes, dvacet let poté, kdy 78 tehdejších členských zemí OSN jednomyslně přijalo *Deklaraci práv dítěte*, je nutno konstatovat, že řada vlád zásady této deklarace nerespektuje nebo je hrubě porušuje. Je zapotřebí, aby práva dětí nebyla pouze vyhlášována, ale skutečně uznávána a uplatňována. Proto je nutné přijmout mezinárodní konvenci, založenou na zásadách *Deklarace práv dítěte* a závaznou pro každý signatářský stát.

Oprávněnost požadavku přijetí této konvence jako závazného dokumentu ještě naléhavěji vyvstává ve světle otrěsných faktů svědčících o bídě a utrpení dětí v současném světě. Ve světě je 900 miliónů nigramotných. Podle statistiky *Mezinárodního úřadu práce* 240 miliónů dětí mezi šestým a čtrnáctým rokem vůbec nenavštěvuje školu. Vyhlídky do budoucnosti nejsou o nic lepší. Předpokládá se, že v roce 1985 nebude moci chodit do školy 375 miliónů dětí ve srovnání s 350 milióny, které školu navštěvovat budou.

Podle průzkumů *UNESCO* představují pracující děti ve věku od deseti do patnácti let skoro třetinu aktivního obyvatelstva v rozvojových zemích a téměř pět procent v kapitalistických zemích. Podle údajů *Mezinárodního úřadu práce* jsou na světě 43 milióny dětí od 6 do 15 let, které musí pracovat.

Zvyšuje se zločinnost dětí a mládeže. Za léta 1960—1976 vzrostla zločinnost mládeže v USA o 146 procent. Počet mladistvých zločinců se zvyšoval rychleji než počet narozených dětí. Ve Francii od roku 1967 do roku 1976 zločinnost

mladistvých vzrostla o 145 %. Stoupá šestkrát až sedmkrát rychleji než zločinnost dospělých. V USA se 1 300 000 mladistvých ve věku 12—17 let stalo notorickými alkoholiky.

Zcela odlišný je život dětí v podmínkách socialismu. Děti jsou považovány za hodnotu nejvyšší a všestranný rozvoj mladého pokolení je středem zájmu a pozornosti celé společnosti.

Je přirozené, že socialistické země věnují mimořádnou a soustavnou péči mladé generaci, že se starají o její potřeby a uspokojují její oprávněné zájmy; že mládež připravují na život a umožňují, aby se na něm plně podílela; že před ní otvírají přitažlivé a reálné perspektivy spokojené budoucnosti společnosti rovnoprávné, svobodné, zbavené vykořisťování a útlaču.

Uvědomujeme si, že vztah k dětem, k mladé generaci je vztahem společnosti ke své vlastní budoucnosti. Úroveň a komplexnost péče společnosti o děti a mládež, schopnost vytvářet pro ně velkolepé, reálné perspektivy a životní jistoty, je důležitý, dokonce rozhodující znak kvality a perspektivnosti společenského systému.

Tam, kde mladá generace nachází životní jistotu, kde má hlubokou, vlastními zkušenostmi potvrzenou důvěru v budoucnost své země a společnosti, kde se rodiče nemusí obávat o osudy svých dětí, tam se také zákonitě vytvářejí nové, vskutku humánní mezilidské vztahy. Ve společnosti, v níž je mladá generace vítána, kde starší generace nastupující pokolení podporuje, předává mu s láskou své životní zkušenosti a citlivě je začleňuje do života společnosti, tam ani nemůže dojít ke „konfliktu generací“. Vzniká přirozená návaznost, schopnost generací pokračovat v započatém díle.

Myslíme-li na mládež a děti, uvědomujeme si současně vážné úkoly a problémy, jejichž řešení naši společnost ještě čeká. Vždyť naše záměry a cíle jsou stále vyšší a náročnější. Dosavadní výsledky nepovažujeme zdaleka za konečné. Proto je zcela přirozené, že soustavná péče o děti a dorůstající generaci roste s prudkým vývojem celé naší socialistické společnosti, s rozvojem jejích ekonomických základů a kulturních hodnot. To nejen svědčí o životaschopnosti a přednostech socialistického systému, ale i nabízí mladému pokolení jedinečnou alternativu života a práce v ekonomicky a sociálně zabezpečené, stále se rozvíjející společnosti, která umožňuje rozmach jeho tvůrčích sil, uspokojování jeho potřeb, život v mírovém světě, ve světě nezištné spolupráce a pokroku.

V naší vlasti dnes můžeme s hrdostí hovořit o komplexní péči o člověka prakticky od kolébky. Péče o dítě vlastně začíná již před jeho narozením.

Mateřství je chápáno jako ušlechtilé poslání ženy a je považováno za jednu z nejvýznamnějších společenských funkcí. Všechny ženy dnes rodí ve zdravotnických zařízeních. Každá budoucí matka je za dobu těhotenství vyšetřena gynekologem průměrně devětkrát. Rovněž novorozenec je od prvního okamžiku v soustavné a povinné péči dětského lékaře. Například děti do jednoho roku jsou lékařem povinně prohlédnuty 22krát a dětská sestra navštíví každou rodinu s dítětem do jednoho roku průměrně pětkrát. Vývoj dítěte v předškolním zařízení a ve škole pravidelně sleduje školní lékař, přesněji řečeno dva lékaři, dětský a zubní.

Celá síť zdravotních zařízení, dětských oddělení poliklinik, zdravotních středisek a poraden zabezpečuje dostupnost zdravotní péče všem dětem i v odlehklých oblastech, takže dětské lékaři zajišťují komplexní preventivní a lékařskou péči u všech dětí do 15 let. Do roku 1980 připadá v průměru 1100 dětí na 1 lékaře.

Významných úspěchů bylo u nás dosaženo rovněž v boji proti infekčním

chorobám. Každé dítě předškolního a školního věku je povinně očkováno proti celé řadě nemocí (v USA 40 % dětí do 15 let není očkováno proti nejrozšířenějším dětským chorobám).

Dobrou péči o dítě ovšem podmiňuje dobrá péče o matku. Naše pracovní zákonodárství zabezpečuje zvláštní péči o ženu všeobecně a o matku zvlášť. Délkou placené mateřské dovolené — 26 týdnů pro všechny matky a 35 týdnů pro osamělé matky — jsme na jednom z prvních míst na světě (v kapitalistických státech, kromě Švédska, se mateřská dovolená poskytuje v rozmezí 14—18 týdnů). Mateřský příspěvek ve výši 500 Kčs měsíčně do dvou let věku dítěte je ve světě jevem téměř ojedinělým. Už léta je součástí sociální politiky našeho státu celý komplex finančních příspěvků poskytovaných matce a rodině, jako například jednorázový příspěvek při narození každého dítěte ve výši 2000 Kčs, pravidelné měsíční přídatky na děti odstupňované podle počtu dětí, a to velice výrazně — na jedno dítě 90 Kčs, ale na čtyři děti již 1280 Kčs — které dostává rodina do té doby, než dítě dokončí svou přípravu na budoucí povolání (včetně vysokoškolské). V roce 1977 byly tyto přídatky poskytovány 4 miliónům 204 tisícům dětí. Náklady na společenskou pomoc rodinám s dětmi dosáhly v roce 1977 téměř 30 mld. Kčs ročně, z toho jen peněžitá pomoc představovala 16,25 mld. Kčs. V průměru stát přispívá na jedno dítě měsíčně částkou 600 Kčs.

Velkou pozornost věnuje naše společnost výstavbě a provozu předškolních dětských zařízení. Počet míst v jeslích vzrostl od roku 1970 o 27,7 %. V roce 1977 bylo v nich umístěno 15,1 % z celkového počtu dětí ve věku od 6 měsíců do 3 let. Ve větším rozsahu jsou zřizovány mikrojesle. Mateřské školy navštěvuje 72,5 % dětské populace ve věku od 3 do 6 let. Od roku 1970 do roku 1977 vzrostl počet míst v mateřských školách o 53,5 %.

Se stejnou velkorysostí a prozíravostí zabezpečuje náš socialistický stát také všem dětem přípravu pro budoucí život a práci v rozvinuté socialistické společnosti. Z celkového počtu mládeže ze základní devítileté školy odchází 34 % žáků na střední školy, necelých 60 % do učebních poměrů a okolo 6—7 % přímo do zaměstnání.

V současné době uvádíme do praxe novou výchovně vzdělávací soustavu, jež vytváří podmínky, aby do roku 1984 získala všechna naše mládež desetileté střední vzdělání a aby perspektivně všechna mládež dosáhla úplného středoškolského vzdělání, a tím se také rozšířily možnosti vysokoškolského studia.

Školní vzdělání na všech stupních je u nás bezplatné, až do maturity dostávají žáci zdarma učebnice a učební pomůcky. Vedle toho vynakládá stát ročně téměř jednu miliardu Kčs na školní stravování, studentům a žákům se poskytují různé druhy stipendií, slevy na jízdném, levné ubytování v internátech a kolejích a další sociální zvýhodnění.

K harmonickému vývoji dítěte patří i možnost uplatnění jeho zájmů a schopností ve volném čase, a proto je i mimoškolní a zájmová činnost nedílnou a významnou složkou výchovně a vzdělávací péče o děti. Náplň pro tuto činnost dětí vytvářejí školy, Pionýrská organizace SSM a další společenské organizace.

Při většině základních škol jsou zřízeny školní družiny a kluby, máme rozvětvenou síť *Domů pionýrů a mládeže*, stanic mladých techniků, přírodovědců a turistů, v celé naší republice mají děti možnost navštěvovat nejrozličnější zájmové kroužky, umělecké soubory a sportovní oddíly. Základní umělecké vzdělání poskytují všem nadaným dětem lidové školy umění, tělovýchově a sportu dětí slouží tisíce hřišť, stovky stadiónů a dalších sportovních zařízení.

I v péči o rekreaci dětí se u nás věnuje velká pozornost jak jejímu významu

pro zdraví, tak i pro výchovu dětí. Bohaté možnosti aktivního odpočinku poskytují dětem o prázdninách pionýrské tábory, které pro ně organizují ROH, *Pionýrská organizace SSM*, školy a další organizace a v nichž každoročně ztráví část prázdnin na tři čtvrti miliónu dětí. Pro žáky městských škol a škol v průmyslových oblastech se v průběhu školního roku pořádají školy v přírodě. V zimním období se každoročně zúčastní více než 340 000 dětí lyžařských zájezdů do hor.

Pro výchovné působení socialistické společnosti na děti a mladou generaci je charakteristické i to, že se na něm významnou měrou podílí celá oblast kultury a umění spolu s hromadnými sdělovacími prostředky. Vliv této sféry na utváření osobnosti dítěte a mladého člověka je nesporně velmi významný. Již v minulosti naši nejlepší spisovatelé, malíři a další umělci vytvářeli díla pro děti a mládež a v této tradici pokračují i současní autoři a tvůrci. Proto také naše filmy a knihy pro děti patří k tomu nejlepšímu, co v současném světě v této oblasti vzniká.

Podstatou i obsahem výchovného systému i celé komplexní péče socialistické společnosti o děti a mladou generaci vůbec je úsilí o to, aby z dětí vyrůstali vyspělí, uvědomělí a vzdělaní lidé, kteří plně dostojí náročným požadavkům doby, v níž budou žít a pracovat a tvořit dále rozvíjet všechno, čeho již dosáhla naše vyspělá socialistická společnost.

Hodnotíme-li dnes s hrdostí vše, čeho naše socialistická společnost dosáhla v péči o mladou generaci a v její výchově, uvědomujeme si současně nové významné úkoly i problémy, jejichž řešení naši společnost ještě čeká. Dosavadní výsledky naprosto nepovažujeme za konečné a při stanovení dalších úkolů vycházíme z toho, že spolu s dalším vývojem naší socialistické společnosti, s rozvojem jejích ekonomických základů a kulturních hodnot se bude dále zdokonalovat a rozšiřovat i soustavná péče o děti a mladou generaci.

Tento závěr vyplynul i z jednání XV. sjezdu *Komunistické strany Československa*, který zhodnotil výsledky dosažené v oblasti péče o nejmladší generaci a vytyčil další směry jejího rozvoje. Program XV. sjezdu KSČ postavil před naši společnost jako jeden z hlavních úkolů vytváření dalších, ještě příznivějších materiálních a duchovních podmínek pro harmonický vývoj mladé generace, další zdokonalování výchovně vzdělávacího systému a prohloubení jednotného výchovného působení školy, rodiny a společnosti.

Je tedy zcela zákonitě, že právě důsledné uskutečňování těchto úkolů programem XV. sjezdu KSČ se stane hlavní náplní veškeré činnosti spojené s *Mezinárodním rokem dítěte* v naší socialistické vlasti.

K tomuto cíli bude důsledně zaměřeno také plnění volebních programů Národní fronty. V jejich rámci se budou národní výbory, hospodářské a společenské organizace ještě intenzivněji věnovat výstavbě jeslí, mateřských škol, rozšiřování počtu tříd ZDS a rozvoji služeb.

Mezinárodní rok dítěte se u nás nepochybně stane silným motivem pro rozvoj iniciativy občanů i organizací při zřizování dalších dětských hřišť, pionýrských táborů, mikrojeslí, dětských kluboven a dalších zařízení.

Ve smyslu programu XV. sjezdu KSČ budeme rovněž klást ještě větší důraz na to, aby i výrobní odvětví národního hospodářství stále dokonaleji zabezpečovala potřeby dětí. Zaměříme pozornost zejména na rozšiřování sortimentu v oblasti dětské výživy, na zlepšení zásobování trhu průmyslovým zbožím pro děti i na zlepšení kvality a funkčnosti těchto výrobků.

Mezinárodní rok dítěte se významně projeví i v oblasti ideologické. Budeme všestranně působit na vytváření příznivého společenského klimatu pro pos

lování jednoty výchovného působení školy, rodiny a společnosti, ještě rozsáhleji budeme podporovat rozvoj zájmů, tvořivosti dětí a jejich přátelství.

Mezinárodní rok dítěte se u nás shoduje s třicátým výročím založení *Pionýrské organizace SSM*. Třicet let práce Pionýrské organizace je výmluvným dokladem cílevědomé a soustavné péče socialistické společnosti o děti.

Naše společnost poskytuje dětem všechny možnosti k všestrannému a harmonickému rozvoji jejich osobnosti, k tomu, aby z nich vyrostli zdatní, zdraví, vzdělaní lidé se smyslem pro všechno dobré a krásné. Děti a mladou generaci tak současně připravujeme na život, který budou žít na přelomu dvacátého a jednadvacátého století. Chceme, aby z nich byli lidé schopní rozhodovat o složitých otázkách, které řeší a bude muset řešit nejen naše země, ale celý svět. A nebudou to jednoduché úkoly a problémy. Vstoupili jsme do etapy vědeckotechnického rozvoje, která klade na člověka nesmírné nároky. Lidstvo rovněž bojuje za základní podmínku svého života — za mír. Svádí boj o zdravé životní prostředí, žije v době vesmírných letů, otevírajících člověku bránu k novým a netušeným poznatkům. A bude tu celá řada dalších a dalších úkolů, které dnes ještě ani nemůžeme plně postihnout. Jsme přesvědčeni, že odpovědně a správně rozhodovat, dobře pracovat i plně lidsky žít budou moci jen lidé nejen vzdělaní, ale současně obdaření schopností hlubokých citových prožitků i bohatou představivostí, kteří budou věci chápat a řešit nejen ve svůj prospěch, ale ve prospěch šťastného života a rozvoje všech.

Vychováváme děti k lásce k životu, úctě ke starším, úctě k práci, ke své zemi, k přátelství mezi národy, vychováváme své děti k lásce k míru, vedeme je k životnímu optimismu.

Celý náš výchovný systém je založen na tom, aby vzbuzoval u dětí hluboké přesvědčení o vítězné cestě lidstva ke společnosti bez válek, ke společnosti vyznačující se mírovou spoluprací.

Děti jsou velmi vnímavé, spravedlivé, bolestně nesou každou křivdu. Jsou šťastny, když dobro vítězí nad zlem nejen v pohádkách, knihách, filmech, ale ve skutečnosti. Upřímně cítí s dětmi, které žijí v nedostatku nebo útlaku. Solidarizují se s národy bojujícími za osvobození, za nezávislost, za svá nezadatelná práva. Dlouhé roky žily československé děti obavami o osudy dětí Vietnamu a pomáhaly jim prostředky sobě vlastními. Vyhlásily akci „Školní sešit pro Lau a Mai“, shromažďovaly prostředky na vybavení pionýrského domu v Hanoji a na zřízení letního pionýrského tábora v zátocě Ha Long. Cena této pomoci spočívala především v srdečném, hlubokém dětském citu, který projevíly, v lásce dětí k dětem. Ani život dětí v Chile, osud palestinských dětí je nenechává lhostejnými.

V *Mezinárodním roce dítěte* si silněji uvědomujeme, že v dětech je budoucnost, opravdová a neodvolatelná. Co do nich dnes vložíme, jako bychom vkládali do příštích let. Jak dokážeme všichni bez rozdílu působit na jejich rozum a duši, jaké podmínky vytvoříme pro upevnění jejich zdraví a tělesné zdatnosti, jakým příkladem budeme působit na jejich morálku, na formování citů, jaké předpoklady založíme již dnes pro jejich budoucí život, takové budou příští dny naší země.

Naší prvořadou povinností nejen vůči dětem naší země, ale vůči dětem celého světa je zajistit život v míru. Budeme neúnavní v dalším úsilí o zastavení závodů ve zbrojení, o odzbrojení, o to, aby se proces uvolňování stal nezvratným a trvalým; aby prostředky získané snížením vojenských výdajů mohly být vynaloženy na odstranění bídy a hladu, a zejména ve prospěch miliónů strádajících dětí.

Vznik a vývoj rodiny a její funkce v socialistické společnosti

JAROSLAVA BAUEROVÁ
Vysoká škola ekonomická, Praha

Rodina a její proměny

Rodina je zpravidla charakterizována jako buňka [malá sociální skupina] společnosti, jako nejdůležitější forma organizace soukromého života, založená na manželském svazku a příbuzenských vztazích, tj. vztazích mezi mužem a ženou, rodiči a dětmi, sourozenci a ostatními příbuznými, kteří společně žijí a hospodaří [Filozofický slovník 1976 : 104].

Přes svou zdánlivou neměnnost zavedené sociální instituce společnosti prošla v průběhu dějin významným vývojem. Změny, k nimž docházelo, týkají se jak její struktury, tj. velikosti a jejího složení, tak sociálních funkcí, působu života jejích členů, rodinných zvyků a jiných stránek její existence a fungování.

Problematicke rodiny a postavení jejích jednotlivých členů, zejména ženy, vývojovým fázím rodiny a rozboru její struktury věnovali velkou pozornost klasikové marxismu-leninismu, zvláště B. Engels. V době vzniku a vytváření vědeckého světového názoru bylo třeba teoreticky začlenit rodinu do celkového společenského rámce, ukázat její skutečný význam i úlohu a odkázat do patřičných mezí balast náboženských a měšťáckých představ. „Až do počátku šedesátých let minulého století“, říká Engels v předmluvě ke čtvrtému vydání knihy *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* z roku 1891, „nebylo o dějinách rodiny ani řeči. Historická věda byla na tomto poli ještě úplně pod vlivem pěti knih Mojžíšových. Patriarchální forma rodiny, která je v nich líčena podrobněji než kdekoli jinde, byla nejen bez okolů pokládána za nejstarší formu rodiny, nýbrž byla také — po vypuštění mnohoženství — ztotožňována s dnešní měšťáckou rodinou, jakoby vlastně rodina vůbec neprošla žádným dějinným vývojem; nanejvýš se připouštělo, že snad v pravěku bylo období neomezeného pohlavního styku“ [Marx, Engels 1950: 177].

Podřízené postavení ženy v antické, středověké a po ní v měšťácké rodině se považovalo za přirozené a věčné, neboť bylo určeno božskými zákony.

Avšak jak rodina, tak její struktura a funkce měly v minulosti zcela jinou podobu, než jak ji předkládala měšťácká věda. Rouška skrývajícím tajemstvím společenského uspořádání dřívějších společností se postupně — i když s velkým potížením a s mnoha omyly — odhalovala. Přispěli k tomu zejména J. J. Bachofen a L. H. Morgan, jejichž poznatky, na něž navázal Engels, vedly k tomu, že se z mýtů a nevědeckých představ začal vynořovat pravdivý obraz uspořádání prehistorických společností a tím i rodiny. Engels o tom říká: „Dějiny rodiny se datují od roku 1861, kdy vyšla Bachofenova kniha *Mateřské právo*“ [Marx, Engels 1950: 178]. V knize *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* [188] Engels nejen shrnul dosavadní vědecké poznatky o rodině: dialektickomaterialistická metoda mu umožnila odstranit z pohledu na rodinu a její minulost idealistický nános a vytvořit ucelené, objektivní pravdě odpovídající moderní pojetí.

Klasikové marxismu-leninismu dokázali, že rodina není ani bohem danou jednotkou, ani nahodilým svazkem individuí, která se na základě mravních norem sdružují v rodiny, že rodina není určující pro charakter společnosti, jak se dosud tradovalo, ale naopak, že charakter společnosti určuje formu a uspořádání rodiny. Dokázali, že rodina je jevem historickým, jehož základem je v každé etapě vývoje společnosti souhrn daných výrobních poměrů, společensko-ekonomická formace. Lidé nezačali vytvářet různé rodinné pospolitosti z nahodilé individuální libovůle. Základem vzniku rodiny a jejích různých forem je *materiální bytí* lidí. Rodina nevzniká, jak například tvrdí buržoazní biologická teorie, pouze jako důsledek biologické determinovanosti lidí. Je odrazem, projevem určitého způsobu spolupráce při reprodukci života v celé jeho šíři.

Historicko-materialistický přístup k analýze rodiny se týká i rodiny monogamní, která je výsledkem dlouhého dějinného vývoje. Předcházela jí rodina pokrevních příbuzných, rodina punaluánská a rodina párová. V párové rodině, přímé předchůdkyni monogamní rodiny, již žili spolu jen jeden muž a jedna žena. Byl to však ještě svazek, který bylo možné rozvázat a děti náležely, jako v dřívějších formách rodiny, matce. Párová rodina nevyžadovala ještě vlastní domácnost. I nadále žily tyto rodiny v jedné komunistické domácnosti, zděděné z dřívější doby.

Tento vývoj utrpěl významnou trhlinu vyvolanou další dělbou práce a hromaděním bohatství. Chov dobytka, zpracování kovů a orba vedly k tomu, že na středním a nejvyšším stupni barbarství nashromážděné bohatství začalo postupně přecházet do soukromých rukou. Muž, který v rodině obstarával potravu a měl k tomu i potřebné pracovní prostředky, se zákonitě stával majitelem tohoto nového bohatství a později i otroků a nabýval tak stále významnějšího postavení i v rodině. Vznikl ekonomický základ požadavku zaměnit dosavadní právo po přeslici právem po meči, neboť soukromý majetek bylo třeba chránit, měl zůstat v rodině a měl jej užívat a rozmnožovat přímý a *jistý* potomek muže, nikoli pouze domnělý. Tak vznikla monogamní rodina, jejíž existence je bezprostředně spojena se vznikem soukromého vlastnictví a s pádem matriarchátu. „Byla první formou rodiny, která nebyla založena na podmínkách přirozených, nýbrž na podmínkách hospodářských, totiž na vítězství soukromého vlastnictví nad původním, přirozeně se vyvinuvším vlastnictvím společným. Vláda muže v rodině a plození dětí, které měly být jen jeho vlastními dětmi a které byly určeny za dědice jeho bohatství, to a nic jiného byly výhradní účely monogamního manželství...“, říká Engels [Marx, Engels, 1967: 98].

Přes zvláštnosti vývoje monogamní rodiny v jednotlivých dějinných etapách a společnostech, přesto, že historie zaznamenala ve svém průběhu přísnější i tvrdší postoj k ženě a dětem v této rodině, pro monogamní rodiny vládnoucích tříd zůstávají ony příčiny, které tuto formu rodiny uvedly v život, stále stejně aktuální. I moderní měšťácká monogamní rodina se vyznačuje ekonomickou a morální nadvládou muže, porobou ženy a dětí a právním posvěcením této nadvlády. Zároveň však v buržoazní společnosti prodělává monogamní rodina významné kvalitativní změny. Soukromé vlastnictví výrobních prostředků a hromadění majetku v rukou buržoazie na jedné straně a zbídačování širokých lidových mas na straně druhé vedou k tomu, že po dlouhé dějinné odmlce vznikají rodiny, které nemají žádné soukromé vlastnictví, a tedy nemají ani zájem na jeho zachování a dědění. V proletářských rodinách chybí nejdůležitější základ klasické monogamie — vlastnictví, pro něž byla vytvořena. V těchto rodinách se mění i postavení obou manželů, a tak máme co činit s monogamií ji-

něho druhu, než byla původní. Tento proces historicky započal s první průmyslovou revolucí a je vlastním procesem demokratizace rodiny, kdy se zásadně začaly měnit vztahy mezi mužem a ženou a postavení ženy a dětí v rodině. Proletarizací a později vtažením ženy a dětí do námezdní práce v podstatě zanikla středověká patriarchální rodina s výsadním postavením muže. „Jakkoli hrozným a odporným se jeví rozklad staré rodiny za kapitalistického systému, přesto velký průmysl tím, že přisuzuje rozhodující úlohu ve společensky organizovaném výrobním procesu mimo obvod domácnosti ženám, mladistvým a dětem obojího pohlaví, vytváří ekonomickou základnu pro vyšší formu rodiny a poměru mezi oběma pohlavími“, říká K. Marx [Marx 1953: 519, 520].

Změněné hospodářské postavení muže, ale i ženy, tedy zákonitě ovlivnilo i vztahy mezi manžely. Finanční nezávislost ženy, rozšíření jejího obzoru, zkušenosti ze světa práce měnily strukturu vnitrorodinných vztahů. Muž již nemohl ve vztahu k ženě, pracující stejně jako on v námezdním poměru, zachovávat a uplatňovat nadřazený postoj v plném rozsahu jako dříve.

Tato situace trvá v poněkud změněné podobě v moderních buržoazních společnostech dodnes. Ve vyspělých kapitalistických zemích došlo zejména po druhé světové válce k růstu zaměstnanosti a vzdělanosti žen, což jsou nejvýznamnější kroky vedoucí k určité demokratizaci rodiny. Přesto však je ve většině těchto zemí považován za hlavu rodiny muž a v buržoazním rodinném právu se ještě často tato skutečnost odráží. Ženě se vyhrazuje prostor v domácnosti, při výchově dětí, v citovém, etickém a estetickém zajištění rodiny, žena má podporovat kariéru muže a úspěšnost dětí. Avšak pokud jde o svět práce, pak ji buď z něho zcela vylučuje, nebo jí v něm uvolňuje jen nepatrné místo.

Tak nacházíme ve vyspělých buržoazních společnostech dvojí druh monogamie. V majetných rodinách se uchovává ona „klasická“ monogamie, jejímž základem je soukromé vlastnictví. Druhý typ monogamie představují rodiny, v nichž soukromé vlastnictví neexistuje a kde převažují demokratické, rovnoprávné vztahy mezi manželskými partnery. Jsou to především dělnické rodiny a rodiny ostatních vykořisťovaných v kapitalistické společnosti, které jsou ovšem monogamiemi, jak říká Engels, pouze v etymologickém slova smyslu. Demokratizace vztahů v těchto „neklasických“ monogamiích je však většinou nedůsledná, poznamenaná silnými stopami buržoazního názoru na ženu.

Vyšší typ monogamní rodiny „neklasického typu“ vznikl v socialistické společnosti. Jeho základem je společenské vlastnictví výrobních prostředků a uzákonění důsledné rovnoprávnosti ženy s mužem. Odstraněním soukromého vlastnictví a nemožností jeho dědění byly v praxi zlikvidovány základy klasické monogamie. Vedle toho však na prohlubování procesu demokratizace rodiny působí řada dalších faktorů. Na prvním místě je to *zaměstnanost žen* (v ČSSR 45,3 % z celkového počtu ekonomicky aktivního obyvatelstva), jako báze jejich ekonomické nezávislosti. Tato nezávislost je významně podporována sociální a populační politikou socialistického státu.

Jiným významným faktorem demokratizace rodinných vztahů je *růst vzdělanosti žen*. Přibližně každá druhá dívka odchází u nás po ukončení základního vzdělání studovat, takže v mladších věkových ročnících mají ženy častěji ukončené středoškolské vzdělání než muži. Na vysokých školách studuje 41 % žen. Mezi odborníky se středním vzděláním převažují ženy a počet odborníků s vysokoškolským vzděláním rychle vzrůstá. Významnou úlohu sehrává *ideologické* působení, které akcentuje oprávněnost rovnoprávného postavení ženy v rodině, v zaměstnání a ve veřejném životě.

Pro moderní monogamní rodinu v socialistické společnosti, tj. pro monogamii „neklasického“ typu, je charakteristická realizace rovnoprávného společenského, ekonomického i sociálního postavení ženy. Avšak i tato monogamie má své některé problémy.

Rozbory struktury času vynakládaného na domácnost například ukazují, že je třeba posilovat *spravedlivější rozvoj dělby práce v rodině*, neboť výchova dětí a péče o děti a domácnost zabírají zaměstnaným ženám 3–6 hodin denně. Není to jen specifikum Československa, obdobné jsou i údaje z ostatních socialistických zemí.

Ukazuje se však, že čím kvalifikovanější ženy jsou, tím méně času vynakládají na domácnost a tím častěji se jim dostává pomoci muže. Tak zatímco vysocí kvalifikované ženy vynakládají na domácnost 2,5 až 3,5 hodin denně, nekvalifikované ženy 3,5 až 5 hodin denně.

Spravedlivější dělba práce v rodině je však jen dočasným řešením. Dočasným potud, dokud převážnou část hospodyňských prací nepřevzme průmysl a služby — neboť zde je konečné řešení „druhé směny“ ženy. V současné etapě vývoje je stoupající podíl mužů na výkonu domácích prací a na nákupech pozitivní, zlepšuje postavení ženy v rodině, snižuje její pracovní vypětí a umožňuje, aby narůstal její podíl na výchově dětí a tvůrčích volnočasových aktivitách

Vedle problémů spjatých s dělbou práce v rodině se ukazuje, že z myslí lidí dosud zcela nevymizel model rodiny, v němž rozhodující, řídící úlohu sehrává muž, který má být vždy respektován, zatímco žena má v rodině postavení druhořadé. Jde o staré tradice, předávané z generace na generaci, které se v mikrosvětě rodiny houževnatě udržují a jsou velmi odolné proti novému.

Moderní monogamní rodina v socialistické společnosti má rovněž problémy se stabilitou, neboť je provázena vysokou rozvodovostí. Rozvodovost je podmíněna mnoha faktory, mimo jiné i ekonomickou samostatností ženy, sociálními jistotami, kdy žena i s malými dětmi nemá obavy zůstat s nimi sama a dobře je vychovat, neboť má významnou pomoc sociálního zabezpečení socialistického státu. Rozvod je demokratickým právem a umožňuje rozvázat nepodařené svazky. V tom je jeho pozitivní a osvobozující rys. Je však také krokem, který vede k tomu, že tisíce dětí jsou vychovávány pouze jedním rodičem, většinou matkou, a také jsou vystaveny dlouhodobým stressům podmíněným neshodami mezi rodiči.(1)

Příčiny nestability manželství jsou víceméně známé. Patří mezi ně vedle již uvedených důvodů snižující se věk snoubenců, spojený s psychickou, citovou a celkovou životní nezralostí, neochotou ke kompromisům, a jiné okolnosti. Socialistická společnost reaguje na nepříznivý společenský jev, jímž je vysoká rozvodovost zejména mladých manželství s malými dětmi, různými prostředky — například zaváděním výchovy k manželství a rodičovství na školách všech stupňů a zařizováním předmanželských a manželských poraden.

Je tedy zřejmé, že monogamní rodina v socialistické společnosti má jak kladné, tak záporné stránky. Je však třeba vidět její významné nové kvality: ve většině rodin se ve velmi krátkém historickém období, v průběhu třiceti let,

(1) V roce 1977 připadalo na 100 sňatků 27,3 rozvodu. Nejčastěji se rozváděli manželé ve věku 20–24, 25–29 a 30–34 let. Každoročně se rozvo-

dovost dotkne více než 20 tisíc nezletilých dětí, které zůstanou jen s jedním rodičem. [Statistická ročenka 1979: 101].

zásadně změnil a) vztah muže a ženy ve smyslu skutečné demokratizace vzájemných vztahů, b) vztah k dětem, které se ve většině rodin dostaly na první místo v hodnotovém žebříčku.

Společenské funkce rodiny

Rodina vždy plnila některé úkoly a vykonávala specializované činnosti zaměřené jednak na uspokojování potřeb jednotlivých členů rodiny, jednak na uspokojování potřeb společnosti. „Funkcemi rodiny tedy označujeme takov souhrn činností, kterými rodina zabezpečuje jednak uspokojování potřeb a zájmů svých členů, jednak uspokojuje potřeby a zájmy celé společnosti. Funkce rodiny mají tedy dva základní zdroje, potřeby společenské a potřeby určité specifickou té které individuální rodiny“ [Šolcová 1976: 35, 36].

Protože rodina je determinována ekonomickou základnou společnosti, způsobem společenské výroby, hospodářským a kulturním vývojem společnosti, jejím třídním uspořádáním, které ji přímo i zprostředkovaně ovlivňují a formují, nezůstávají ani funkce rodiny strnulé a neměnné. Jejich obsah se proměňuje, některé funkce ztrácejí v průběhu vývoje svůj původní význam, přetvářejí se, zužují či rozšiřují. Tento pohyb, změna jsou většinou pozvolné, často nenápadné, avšak ve vývoji společnosti neexistuje etapa, která by nezanechala stopy změn ve funkcích rodiny. Například po celá staletí byla rodina samostatnou výrobní jednotkou zabezpečující produkci vlastních výrobků materiální potřeby svých členů. V této činnosti rodiny došlo ke změně s nástupem kapitalismu, který vytvořil podmínky pro vznik rodiny, v nichž tuto výrobní činnost již nelze nebo není třeba realizovat.

Změny ve funkcích rodiny probíhají zpravidla v dlouhých dějinných úsecích, v dimenzi společensko-ekonomických formací. Některé však lze pozorovat i v kratších obdobích — ve vývojových fázích jednotlivých etap společensko-ekonomických formací a někdy i v jednotlivých fázích konkrétních rodin. Například ekonomická funkce rodiny (materiální zabezpečení jejích členů) se s dospělostí dětí výrazně mění — buď se zužuje (odcházejí-li děti z domova) nebo rozšiřuje (například tím, že do rodiny sňatkem dospělých dětí vstupují další členové, které musí rodina v té či oné míře zabezpečovat).

Funkce rodiny se zdánlivě jeví jako samostatná, vyplývající pouze ze změn ve struktuře rodiny, ze změny potřeb jejích členů, tedy pouze z jednoho zdroje — z rodiny. Bližší analýza však vždy ukáže, že různé funkce rodiny jsou utvářeny, modifikovány a podmiňovány společností jako celkem, dosaženým stupněm vývoje a třídní povahou dané společnosti. Například vysoká životní úroveň našich rodin se projevuje mimo jiné v tom, že většina z nich žije ve vlastním bytě, odděleně od prarodičů a jiných příbuzných (86 % rodin tvoří u nás rodiny dvougenerační, 14 % tvoří rodiny vícegenerační). Pro vnitřní funkce rodiny to mimo jiné znamená, že výchovnou funkci rodiny plní ve většině případů pouze rodiče sami, nikoli již jako dříve širší rodina. Celospolečenské stránky se tedy prolínají s mikrorovinou a vzájemně se ovlivňují.

V třídní antagonistické společnosti je třeba mít vždy na mysli třídní stránku, třídní příslušnost členů určité rodiny, neboť tato významná charakteristika určuje i konkrétní obsah jednotlivých funkcí rodiny. Výchovná funkce se například realizuje jinak v rodinách dělníků a v rodinách buržoazie, neboť při výchově se uplatňují jiné hodnoty a jiné sociální a etické normy, jiné vzorce chování, jiné výchovné cíle atd. Proto je třídní přístup při analýze rodinných funkcí nezastupitelný.

V buržoazní literatuře existuje řada názorů na funkce moderní monogamní rodiny. Například český buržoazní sociolog Otakar Machotka hovoří o osmi funkcích, z nichž na prvním místě jmenuje vedení domácnosti a na osmém stanovení volby povolání dětí. Renata Mayntzová (NSR) uvádí funkci výrobní, zajišťovací, náboženskou, kulturní a výchovnou [Mayntz 1955]. T. Parsons redukoval funkce rodiny na dvě: socializační a emocionální.

Ani v literatuře socialistických zemí není ve výčtu základních funkcí rodiny úplná jednota. Tak například J. Szczepański uvádí tyto funkce: rodina a) udržuje biologické trvání společnosti, b) udržuje kulturní trvání společnosti předáváním kulturního dědictví následujícím pokolením a socializací mladého pokolení, c) poskytuje dětem společenskou pozici, neboť úroveň vzdělání a jejich majetek jsou nejednou rozhodujícími faktory v životní kariéře dítěte, d) je institucí společenské kontroly zejména vůči mladému pokolení [Szczepański 1966: 110]. Obdobné členění používají i jiní polští autoři. Například Barbara Lobodzińska jen více než Szczepański akcentuje ekonomickou funkci rodiny a považuje ji za samostatnou funkci, zatímco Szczepański výživu, oblečení, bydlení apod. zahrnuje pod funkci biologickou — jako uspokojování biologických potřeb jednotlivců [Lobodzińska 1974: 75—79].

Ani mezi našimi autory není jednoty, i když se výčet funkcí rodiny v podstatě omezuje na čtyři základní funkce: funkci biologickou (biologicko-reprodukční), ekonomickou (ekonomicko-zabezpečovací), výchovnou (socializačně výchovnou) a funkci emocionální. Nejednotnost spočívá především v tom, že někteří autoři nevydělují funkci emocionální a považují ji za součást funkce výchovné, dávají funkcím poněkud jiný obsah, a konečně akcentují různé pořadí funkcí.⁽²⁾ Přes tyto rozdíly, dokumentující jen potřebu dále rozpracovávat marxistickou sociologickou teorii rodiny, je však v zásadě možné charakterizovat základní obsah funkcí dnešní socialistické rodiny.

1. Funkce biologická

Názor na význam biologické funkce rodiny není zcela jednotný. Někteří autoři ji chápou jako uspokojování sexuálního pudu a biologickou reprodukci společnosti, jiní mají proti takovému pojetí námítky. Tak například J. Máchová říká: „Pod biologickou funkcí rodiny je zahrnována funkce dávat členům rodiny podmínky pro jejich normální biologický vývoj: zejména tu jde o vzájemné erotické uspokojení mezi manžely a dále o biologickou reprodukci společnosti prostřednictvím rodiny. Biologická funkce rodiny patří tedy mezi nejdůležitější sociální funkce vůbec“ [Máchová 1970: 61]. Jiní sice biologickou funkci rodiny uznávají, ale ne bez výhrad. J. Dunovský píše: „Vzájemný vztah muže a ženy zde nachází svůj vlastní biologický smysl a nový jedinec i svoji genetickou výstavbu. Tato funkce se může uplatnit a také se uplatňuje i mimo rodinu“ [Dunovský 1976: 63—74].

Kriticky rozebírá obsah biologické funkce rodiny M. Šolcová. Poukazuje na to, že přivádět děti na svět je možné i v rámci promiskuity, a dále říká „Tvzení, že ve funkci rození dětí a uspokojování sexuálního pudu je rodina nezastupitelná, tedy neobstojí“ [Šolcová 1976: 59]. Šolcová právem kritizuje dosud

(2) Tak například J. Máchová uvádí tyto funkce rodiny v následujícím pořadí: funkce ekonomická, výchovná, biologická, emocionální [Máchová 1970: 53]. J. Jančovičová uplatňuje poněkud jiné pořadí: funkce reprodukční neboli biologická, socializační

neboli kulturní reprodukce společnosti, funkce ekonomická, funkce citová, tj. vytváření citové rovnováhy dnešního člověka [Jančovičová 1975: 98]. M. Šolcová hovoří o biologické, ekonomické a výchovné funkci rodiny [Šolcová 1976].

živou biologickou teorií rodiny, podle níž je člověk „od přírody“ určen k tomu, aby se množil v rámci rodiny, a poukazuje na základní závislost biologické funkce rodiny na charakteru společnosti a společenských vztazích.

Zajímavé a uvážlivé stanovisko zaujímá A. G. Charčev. Společnost si na každém stupni vývoje své historie vynucuje reprodukci obyvatelstva, a proto má vždy zájem na rodině jako na formě její organizace. Je tedy pro reprodukci společnosti rodina nutná? Má-li se reprodukce obyvatelstva redukovat jen na plození dětí, říká Charčev, není jí v podstatě třeba. „Avšak má-li se tato reprodukce pojímat širěji a výstižněji, tj. nejen jako fyzická, ale i duchovní obnova společnosti, nejen jako plození, ale i příslušná výchova dětí, pak se rodina stává nezbytnou“ [Charčev 1964: 110]. Charčev uznává biologickou funkci rodiny pouze ve spojitosti s funkcí výchovnou. Pro holou biologickou reprodukci není rodina nutná, je však nutná pro duchovní obnovu, pro výchovu dětí.

Z uvedených stanovisek vyplývá, že je nutné velmi pečlivě vážit obsah biologické funkce. Pro uspokojování sexuálních pudů muže a ženy, ani pro samotný akt biologického zrození dítěte není nutná. Je však východiskem pro další funkce, pro rozvoj člověka a jeho optimální zařazení do společnosti.

2. Funkce ekonomická

je další významnou funkcí rodiny, avšak o její obsah se rovněž vedou spory. Základní rozpor mezi buržoazním a marxistickým přístupem je především v tom, že většina buržoazních autorů zastává názor o odumření ekonomické funkce rodiny, o její přeměně ve funkci spotřební (Mayntzová, Schellsky, König aj.). Nesprávnost takového pojetí spočívá především v tom, že ztotožňuje ekonomickou funkci s výrobou. Východiskem je zde nesporně středověká zemědělská rodina, v níž měla výroba dominantní místo a jejíž jednotliví členové vykonávali zemědělskou a řemeslnickou činnost. Zánik výrobní činnosti a přenesení jejího obsahu na průmysl je ztotožňován se zánikem ekonomické funkce rodiny vůbec. Z toho je pak odvozována tzv. spotřební funkce, popřípadě obtíže při výchově dětí v důsledku nemožnosti „výchovy prací“, tj. přímé účasti dětí na výrobní činnosti rodiny.

Jde nesporně o zjednodušení. Především je nesprávné redukovat ekonomickou funkci rodiny jen na její výrobní stránku a opomíjet celý široký objektivní obsah této funkce jako činnosti, která zahrnuje nejen výrobu, ale i směnu, rozdělování produktů v rodině a jejich spotřebu. Výrobní činnost rodiny se v moderní společnosti jistě významně zredukovala. Rodina již nezískává prostředky k životu především tím, že je bezprostředně vyrábí, ale tím, že její práce schopní členové dostávají odměnu za vykonanou práci. Směnou finančních prostředků získává pak rodina potřebné a žádoucí předměty materiálního a kulturního charakteru, které se rozděluje podle individuálních potřeb a tužeb jednotlivých členů rodiny. K ekonomické funkci rodiny patří také nákup a vaření, úklid, péče o šaty, obuv a další práce a činnosti, které zabezpečují jednotlivé členy rodiny.

Ekonomická funkce rodiny zejména ve vztahu k dětem je významně posilována socialistickým státem. Například jen náklady na jedno dítě do 18 let, které plynou ze státních zdrojů ve formě společenské pomoci rodinám s dětmi, činí v průměru 115 200 Kčs. Dobré ekonomické zabezpečení všech členů rodiny, zejména však dětí, se považuje v naší společnosti za základní předpoklad je-

jich dalšího rozvoje. Přitom v této oblasti existují některé problémy. Především je to častá nevyváženost ekonomické funkce a funkce výchovné a emocionální, projevující se ve vysokém akcentu rodin na ekonomické zabezpečení dětí. Menší důraz se přitom nejednou klade na jejich dobrou výchovu a citovou jistotu. Tyto stránky úzce souvisejí se socialistickým způsobem života rodin, který se utváří v dlouhodobém a všestranně náročném procesu.

Činnosti vykonávané v současné době v rodinách mají dvojí charakter. Především jsou to tradiční domácí práce, včetně prací výrobního charakteru, které pohlcují značné množství času.[3]

V rodinách jsou však i jiné práce, práce tvůrčího charakteru, které socialistická a zejména komunistická společnost nechce redukovat a minimalizovat, ale naopak zmnožovat. Jde především o činnosti spojené s výchovou dětí, s vytvářením harmonických vztahů v rodině, o aktivity, které obohacují život a slouží k obnově fyzických a duševních sil člověka. Tyto činnosti nezaujímají zatím v rodinách ono místo, které jim přísluší, neboť jsou zatlačovány pracemi netvůrčího charakteru. Socialistická společnost však vytváří podmínky pro jejich rozvoj — péče o děti, jejich fyzický a duševní rozvoj má v rodinách stálou vzestupnou tendenci.

3. *Výchovná (socializační) funkce rodiny*

Na výchovnou funkci rodiny se v socialistické společnosti klade největší důraz. Je považována za nejpodstatnější ze všech rodinných funkcí a odborníci se shodují v tom, že je to funkce, v níž je rodina v podstatě nezastupitelná. Poukazují na to, že láska rodičů k dítěti, ztotožnění se s ním, individuální péče a trpělivost, zájem o rozvoj dítěte a zabezpečování jeho fyzického a duševního zdraví, projevy něžnosti, hry s dítětem atd. umožňují, aby vyrůstal po všech stránkách zdravý jedinec. Lékařské výzkumy a psychologická vyšetření se shodují v tom, že optimální vývoj osobnosti dítěte a jeho úspěšná socializace jsou v přímé závislosti na individuální péči a lásce, které se dítěti dostalo v prvních letech života. „Proces socializace dítěte“, říká I. S. Kon, „začíná doslova v prvních minutách života. V prvních měsících a rocích se dítě intenzivně seznamuje s okolním světem, jeho psychika je nejtvárnější, a proto ztráta těchto let je prakticky nenahraditelná. Důkazem toho jsou případy dětí, které vyrůstaly mimo lidskou společnost a byly vychovány zvířaty“ [Kon 1971: 100]. [4]

Rada takových případů dokazuje, že lidské mládě se stává člověkem jen ve styku s lidmi, se sociálním prostředím. A jakákoli izolace a omezení sty-

(3) Část těchto prací již převzal průmysl a služby, ovšem značná část je nadále prováděna v rodinách. Tak jen nákup, příprava jídel a mytí nádobí představují v průměru 60 % z celkového objemu času vynakládaného ženami na domácnost. Odstranění těchto prací, jejich minimalizace, předpokládá další rozvoj společného stravování a rozvoj výroby polotovarů. Obdobně je tomu s praním prádla a úklidem — v budoucnu by je měly zcela převzít služby. V roce 1977 vypraly prádelny na jednoho obyvatele pouze 2,12 kg, což je zanedbatelné množství [Statistická ročenka 1979: 537]; přitom jsou využívány především ve městech.

(4) Snad nejznámějším příkladem je nalezení dvou děvčátek, Amaly a Kamaly (2 a 8 let), v Indii, která žila s vlky. Amala brzy zemřela, Kamala se dožila 17 let. Až do konce života se však téměř nic nenaučila — po léta užívala pouze jednoho slova — „ano“, jedla potravu ze země, vrčela a v noci vyla. Až na konci života začala „mluvit“, užívala jednoduchých zkomolených slov a začínala se chovat trochu jako lidská bytost. Psychologové poukázali i na to (například Z. Pietrasinski), že příčinou obtížného polidštění Kamaly může být i dědičné zatížení nebo nevhodnost použitých výchovných metod.

ku s lidmi, s prostředím jimi vytvořeným, vedou k nenapravitelnému poškození dítěte.

Socializace je procesem zespolečnění člověka, procesem v němž si nová jedinec aktivně osvojuje zobecněné společenské zkušenosti, kulturu — procesem, v němž dozrává jeho osobnost a v němž si nalézá vlastní cestu společenské angažovanosti. Socializací se jednatel včleňuje do složitého systému lidských činností a vztahů, aby později mohl vykonávat ekonomické, kulturní, sociální a další činnosti, které většinou svou kvalitou i kvantitou přesáhnou úroveň předchozí generace.

Výchova je pak nejdůležitějším uvědomělým prvkem záměrného působení na jedince, základem celého socializačního procesu, neboť vlivů formujících jedince živelně, je velké množství. V. Grulich k tomu říká: „Socialistický člověk je formován celým souhrnem přírodních a společenských vlivů, vnějších i vnitřních, živelných i cílevědomých, přirozených i instituconálních, náhodných a nutných atd. Přitom ne všechny působí na stejné úrovni, se stejnou účinností a ke stejnému cíli, tedy se stejnou funkcí. Těžiště celkového formování člověka spočívá ve výchově jako záměrné činnosti...“ [Grulich 1978: 77].

Socializace a výchova jsou procesy kultivace člověka. Nejde v nich o pouhé pasivní přejímání okolního světa a hodnot vytvořených lidskými generacemi, ale o aktivní účast jedince v tomto procesu. Jakou úlohu při tom sehrává rodina?

Rodina je první sociální skupinou, která učí dítě přizpůsobovat se sociálnímu životu, učí ho osvojovat si základní návyky a způsoby chování ve společnosti obvyklé. Rodiče jako první předávají dítěti vědomosti a znalosti nutné pro uplatnění v rodině, v dětském kolektivu, ve škole a později v životě. Tato výchova začíná ihned po narození. Pravidelné podávání potravy, udržování čistoty, mluvení na dítě, to jsou první „výchovné lekce“, které malé dítě dostává. S věkem stoupají požadavky kladené na dítě a jejich dobré plnění se odměňuje, neplnění naopak trestá. Zkušenost ukázala, že při dobré výchově je nejlepší odměnou pochvala, uznání, naopak trestem je odepření pochvaly a vyslovení nespokojenosti. Účinnost těchto výchovných prostředků je v rodině dána právě silnou citovou vazbou dítě-rodice, kdy pro dítě je pochvala vysoce žádoucí, vyvolává jeho spokojenost, radost a veselost. Silná citová vazba a z ní vyplývající důsledky jsou právě oním nenahraditelným faktorem při realizaci výchovné funkce v rodině, neboť i zpětná citová vazba rodičů k dětem vede k velmi citlivému jednání s dítětem, k diferenciaci trestů, k jejich adekvátnosti.

V rodině vidí dítě první příklad a vzor, zde jsou také první lidé, jež napodobuje a jejichž způsoby chování přebírá. Podle chování dítěte lze také zpětně odhadnout hlubší, na první pohled skryté procesy, které v rodině probíhají. Například agresivní projevy dítěte či způsob vynucování některých věcí nebo úsluh jsou signálem pro domněnku o agresivním chování jednoho nebo obou rodičů, nebo o jejich velké povolnosti a slabosti jako vychovatelů. „Nejnovější výsledky výzkumů“, říká D. Bartko, „poukazují na to, že už v druhém a třetím roce života(!) si dítě osvojuje některé základní způsoby chování, jak je vidí u svých rodičů“ [Bartko 1976: 24].

Dítě v rodině poprvé pochopí, že je součástí skupiny, a naučí se určitým způsobům sociálního chování — například ohledu na druhé, spolupráci, podřízení se ostatním, učí se pravidlům lidského soužití. Krůček za krůčkem se tak vytváří jeho hierarchie hodnot, která je spojena s hodnotami uznávanými v rodině, a tvoří se jeho charakterové vlastnosti. To, co dítě získalo v rodině, přenáší přirozeně do ostatního života. Jestliže je v rodině vžitou normou dobrý

vztah a úcta k jednotlivým členům, přenáší je dítě později i na učitele, mistra, spolupracovníky. Jestliže jsou v rodině silné egoistické tendence a lhotejné vztahy, nutně se to odrazí i v postoji mladého člověka k lidem mimo rodinu.

V literatuře je dostatečně popsán jiný významný faktor výchovy — rodinný kolektiv sourozenců. Více dětí v rodině ulehčuje výchovný proces, děti se „přirozeně“ učí odpovědnosti za mladšího sourozence, učí se spolupráci, podřízenosti společnému cíli, soudržnosti, poslušnosti, mají denně na očích názorné příklady dobrého a špatného chování svých sourozenců, snadněji se učí požadovaným společenským normám a snadněji se přizpůsobují. M. Vojta považuje z výchovného hlediska za nejvýhodnější 3—4 děti, které představují nejoptimálnější kolektiv pro utváření nutných návyků [Brabcová 1977: 39].

Znamená to, že dítě je pasívním výtvozem rodiny, která do něho jako do vosku vtiskne buď své kladné, nebo záporné stránky? To jistě ne. Socializační a výchovný proces jsou procesy přinejmenším dvoustranné. Jedinec nejen přejímá vlivy rodiny a okolí, ale také je sám aktivně přetváří, modifikuje, a to jak v záporném, tak v kladném smyslu. Tento proces aktivního přetváření je tím intenzivnější, čím je dítě starší. Rodina je dominujícím činitelem v životě dítěte především do konce předškolního věku. Jakmile dítě začne navštěvovat školu, začíná přirozeně klesat i vliv rodiny. Začíná působit nejen vliv dalších dospělých osob, ale i vliv kolektivu vrstevníků a proces aktivního postoje k okolním vlivům je intenzivnější. V průběhu dalších let, kdy se pak dítě ekonomicky osamostatňuje, dochází k dalším výrazným změnám ve výchovné funkci rodiny a posléze k jejímu odumření. Rodina však většinou působí i nadále jako určitý regulátor chování a jednání i u dospělých dětí.

Socialistická společnost věnuje výchovné funkci rodiny soustavnou a dlouholetou pozornost. V jejím obsahu došlo také ve srovnání s minulostí k hlubokým kvalitativním změnám, což je dáno především tím, že bylo vytvořeno nové postavení rodiny ve společnosti, která vytyčila i nové výchovné úkoly.

Rodina v socialistické společnosti by se měla v oblasti výchovy dítěte orientovat především na plnění těchto úkolů:

- výchovu ke kladným pracovním postojům;
- pěstování kladných charakterových vlastností, tj. především čestnosti, zodpovědnosti, otevřenosti, upřímnosti, skromnosti, pravdomluvnosti, smyslu pro spravedlnost, kolektivismu, sebekritičnosti a dobrého vztahu k lidem;
- pěstování vědeckého světového názoru, proletářského internacionalismu, socialistického vlastenectví a vztahu k socialistickému vlastnictví;
- rozvíjení estetického cítění dítěte a vztahu ke kulturnímu dědictví;
- výchovu ke kulturním návykům a výchovu k manželství a rodičovství.

Tyto úkoly jsou velmi složité a náročné a při jejich plnění se v praxi setkáváme jak s mnoha klady, tak i se zápory.

Převažující demokratizace vztahů mezi rodiči a dětmi, skutečnost, že se děti podílejí na povinnostech a starostech rodiny, rozdělování rodinných prostředků, na určování aktivit volného času atd., vede ve většině rodin k pěstování dobrých charakterových vlastností, k přátelskému a otevřenému postoji k lidem, k upřímnosti a životnímu optimismu.

Jsou však rodiny, které plní své výchovné úkoly nedostatečně, omezeně a deformovaně. Zdroje chyb a nedostatků jsou různé — od buržoazních přežitků po nevědomost, nezkušenost, laxnost, nezáměr a lenost rodičů.

Obtížná je například výchova ke kladným pracovním postojům. V rodinách zůstalo málo běžných prací, které děti zaujmou. Přesto je domácích povinností

mnoho a musí se vykonávat. Zdálo by se, že vysoká zaměstnanost žen bude působit na zvyšování podílu dětí na domácích pracích. Ukazuje se však, že značná část rodičů považuje například studium dětí za dostatečnou zátěž a upouští od požadavku jejich výpomoci v domácnosti. Tyto postoje jsou škodlivé a oslabují výchovnou funkci rodiny.

Mezi negativní stránky patří i opakovaně zjišťovaná skutečnost, že část rodičů má velké nedostatky ve znalostech jak vychovávat děti. Někteří dospělí nemají základní představu o správném jednání s dítětem a jednají diletantsky a nahodile. Příčin je celá řada. V minulosti nebyla výchova k racionálnímu rodičovství pěstována a i dnes mnoho rodičů podceňuje znalosti tohoto druhu. Převládá laická představa, že s narozením dítěte se narodí i rodiče, což je pravdou jen do určité míry. To se pak odráží v množství chyb, které se projevují v charakterových vadách dětí, v jejich nezdravé zájmové orientaci, v jejich lhostejném nebo i zcela záporném postoji k lidem a vytvořeným hodnotám, v odmítavém postoji k práci.

Rovněž snížení věku sňatečnosti vede k oslabování výchovné funkce rodiny. Rodiči se stávají velmi mladí lidé (věk sňatečnosti žen činí u nás 20—21 let, mužů 23—24 let), často rozumově a citově nevyzrálí, s malými životními zkušenostmi. Poznatky z jeslí a mateřských škol pak například ukazují, že tyto mladí rodiče si často nevědí rady se základními věcmi — jak stravovat děti, jak je správně oblékat, kdy je ukládat ke spánku, co jim dovolit a co jim zakázat.

Vedle nezkušenosti, kterou rodiče mající zájem o své dítě postupně zvládnou, se u části rodičů objevují lhostejnost a nezájem zabývat se výchovou dítěte. Tyto poruchy výchovné funkce mají mnoho podob. Rodiče například dítě hmotně zajistí, ale výchově se nevěnují. Matějíček upozorňuje na to, že jsou rodiny, kde panuje nedostatek citového vztahu, kde převládá chlad a nezájem (citová Antarktida), a to i v navenek spořádaných rodinách žijících na vysoké společenské a materiální úrovni. Někdy je ovšem příčinou takových postojů i nemoc rodičů. V neřešitelných případech dochází k přenesení výchovné funkce rodiny na instituce. V tomto směru jsou opatření socialistické společnosti příkladná. Péče o děti a jejich výchovu byla v celospolečenském hodnotovém žebříčku postavena na jedno z předních míst a děti, o něž se rodiče z jakéhokoli důvodu nestarají, mohou být umístěny v dokonale vybavených ústavních zařízeních, zajišťujících ovšem jen péči náhradní.

V rodinách se někdy houževnatě udržují přežitky nejružnějšího druhu. Nejednou jsou ještě spojeny se sociálně třídní příslušností členů rodiny, často jsou podmíněny mírou vzdělanosti rodičů či zvyky. Například v části rodin ještě přežívá názor, že výchova malého dítěte je věcí ženy, muž se má začít zabývat vážněji dítětem až když začne mluvit, nebo dokonce až když začne chodit do školy. S podobnými názory se setkáváme, pokud jde o rozvoj schopností dítěte a pěstování jeho povahových vlastností. Matce se zpravidla připisuje zodpovědnost za čistotu dítěte, za osvojení si kulturních návyků při stolování a v chování, naopak otci za rozvoj intelektuálních schopností, za úspěchy ve škole. Ještě dnes se najdou rodiny, kde se zodpovědnost za výchovu chlapce přisuzuje spíše muži, za výchovu děvčete spíše matce.

Významnou pomoc při realizaci výchovné funkce rodiny představuje škola. Jako výchovně vzdělávací instituce formuje socialistický morální profil dětí, spoluvytváří vědecký světový názor, rozvíjí intelektuální, rozumové a citové složky a další stránky osobnosti dětí. Přebírá nejen zodpovědnost za vzdělání dětí, ale i spoluzodpovědnost za utváření jejich kladných charakterových rysů.

Vztahy mezi školou a rodinou nejsou jednoduché. Rodina je prostředím individuální, většinou bezvýhradné náklonnosti k jednotlivému dítěti, škola je institucí odbornou, která předpokládá dobrý vztah k dětem. Jak z hlediska odborné připravenosti, tak z hlediska kolektivního chápání společenských potřeb je schopna objektivnějšího posuzování kladných a záporných stránek dítěte. Je také schopna kvalifikovaného vlivu při usměrňování jeho vývoje a osvojování si žádoucích návyků a postojů.

V obou těchto oblastech, tj. jak ve sféře vzdělávací, tak výchovné jsou skryty možnosti nepochopení mezi školou a rodinou. Socialistická společnost vychází v tomto ohledu z jediné premisy — z potřeby jednotného působení školy a rodiny na dítě. Avšak škola jako instituce veřejná a rodina jako mikrosvět mají často jiné vidění dítěte. Rodiče jsou tolerantnější k nedostatkům a chybám svého potomka a většinou se je snaží omluvit. Někdy se mezi školou a rodinou projevují rozpory vyplývající z rozdílných světónázorových postojů, rozdílných zvyků i z odlišné preference hodnot.

V řadě našich rodin se děti setkávají s angažovaným postojem rodičů, s pokrokovým světovým názorem, v jehož duchu jsou vychovávány i děti. Avšak v části rodin probíhají i opačné procesy. Je velmi obtížné žádat na dítěti, aby jednalo kolektivně, jestliže se v rodině pěstuje individualismus a sobectví. Velké obtíže vznikají, jestliže rodina pěstuje v dítěti náboženský světový názor, zatímco se dítě ve škole učí vědeckým poznatkům z přírodních a společenských věd, které jsou s náboženstvím přirozeně v rozporu. Tím nutně dochází k racionálním i citovým rozporům a často právě na tomto základě vznikají charakterové vady, pokrytectví, přetvářka, lhaní apod.

Výchovná funkce rodiny nabývá za socialismu stále většího významu. Materiální otázky rodin přestaly být většinou problémem, ustoupily do pozadí a naopak do popředí naléhavě vystupují mezilidské, osobnostní a citové vztahy.

4. Funkce emocionální

Zkušenost a praxe ukazují, že skutečně dobrou výchovu v rodině nelze realizovat bez hlubokého citového vztahu k dítěti, bez intenzivního zájmu o jeho potřeby a tužby. V tomto smyslu je také emocionální funkce rodiny přímou integrální součástí funkce výchovné.

Podstatou emocionální funkce je vědomí, že její jednotliví členové jsou ostatními příslušníky rodiny milováni, jsou „nejbližšími“ a rodina je ochotna identifikovat se s jejich cíli, podporovat jejich úsilí a všemožně jim pomáhat — radovat se s nimi při jejich úspěších, těšit je při neúspěších, starat se o ně v době nemoci a stáří apod.

Základem optimálního emocionálního klimatu v rodině je dobrý vzájemný vztah muže a ženy, v němž převládá porozumění, ochota durhému pomoci, obětavost, laskavost, spoluzodpovědnost a společné zájmy. V takových rodinách probíhá také výchova dětí snadněji a je prokázáno, že děti prožívající šťastné dětství častěji také zakládají šťastná manželství než jedinci, jejichž rodiny plnily funkci citového zázemí nedokonale nebo vůbec ne.

Samotné soužití manželů a jejich vzájemný vztah není však něčím stálým. Mění se v průběhu manželství, prochází i různými krizovými obdobími a konflikty, které jsou vždy spojeny s citovou sférou a ovlivňují děti i další členy rodiny. I v manželství založeném na velké lásce dochází v průběhu jeho trvání k závažným citovým změnám. Mezi mužem a ženou se v takovém případě většinou vytvářejí vztahy přátelství a kamarádství, které dobře plní funkci citového zázemí i pro děti a ostatní členy rodiny.

V současné době jsme však svědky celé řady problémů souvisejících s naru-

šováním emocionální funkce rodiny, z nichž nejzávažnějším je bezesporu rozvodovost.

Emocionální zázemí může pro dítě úspěšně vytvořit i jen jeden člověk — matka, otec, babička, dědeček a jiní příbuzní, eventuálně i cizí lidé. Zkušenost ukazuje, že tomu tak často je nejen v neúplných rodinách, ale i v rodinách úplných, zejména tam, kde manželství je pouze formální. Dítě pak intenzivně citově lpí na rodiči nebo jiné osobě, která je má ráda, zajímá se o její starosti a radosti, zájmy a cíle, ale i o zdravotní stav, neboť cítí, že ztráta tohoto člověka by pro ně znamenala konec jistoty a klidu, citového bezpečí. Ztráta citové zainteresovanosti blízkých osob je proto nejcitelnější pro dítě. Emocionální funkci rodiny lze v tomto směru nahradit jen velmi těžko, jak o tom svědčí rozvodová praxe a problematika v dětských domovech.

Zastupitelnost rodičů, včetně zastupitelnosti citové, je otázkou, o níž se vedly již mnohé diskuse. S. K. Neumann například předpokládal zánik monogamie a rozvoj kolektivní výchovy a obdobně jako utopisté se přikláněl k názoru, že rodina je zastupitelná. „Láska rodičovská“, říká Neumann, „v naší anarchické době tak často neblahá a škodlivá individuálně i sociálně, je nahraditelná; bude jen otázkou správné organizace společenské (nikoli rodinné) výchovy dětí, aby děti svěřené odborně školeným vychovatelům nebyly bez tepla přirozené náklonnosti“ [Neumann 1932: 61]. Předpokládal, že v budoucí beztrždní společnosti budou děti vychovávat nejlepší pedagogové, že výchova dětí bude v popředí pozornosti a vysoké zodpovědnosti k tomu určených odborníků a vedle toho očekával od všech občanů sympatií a lásku k dětem. Vycházel z názoru, že kolektivní výchova bude eliminovat všechna pokřivení daná špatnou nebo nedokonalou rodinou a napraví i křivdy spáchané na dětech v důsledku nízké úrovně rodinné výchovy. Považoval odborné vedení dětí vychovateli, spojené s láskou k dětem, za správnější a lepší než výchovu v rodinách.

Neumannovy myšlenky se z velké části realizují. Stát převzal odbornou výchovu, významně se podílí na výchově ideové a mravní. S rozvojem kolektivní výchovy se však zároveň v plné šíři ukázal zcela zvláštní význam citových vazeb mezi rodiči a dětmi. Dobře tuto stránku postihl B. Russell: „Má-li dítě vyrůstat ve šťastného a smělého člověka, potřebuje, aby jeho okolí bylo proseyeno jistou vřelostí, kterou mu dodává láska rodičů a které se jinak velmi těžko dosahuje“ [Russell 1931: 160, 161].

Emocionální vztah rodičů k dětem má výraznou zpětnou vazbu — lásku dětí k rodičům. V rodinách citově vyvážených jsou tyto vztahy většinou velmi bezprostřední a jednoznačné — děti rodiče milují a lpí na nich. Rodiče tato láska dětí, jejich důvěra v ně, závislost na nich, bezmocnost atd. většinou osobnostně rozvíjí, motivuje a inspiruje k pracovnímu a kulturnímu rozvoji. Zodpovědnost za děti, za jejich vývoj a osud je jedním ze závažných zdrojů životního uzrávání rodičů, pěstování volních a rozvoje kladných stránek charakteru rodičů. Hegel ve Filozofii práva porovnává lásku rodičů k dětem a naopak a poznamenává, že děti milují rodiče méně než rodiče děti, protože kráčí jejich vstřícní samostatností a dospívají a nechávají tak rodiče přirozeně za sebou [Hegel 1975].

Je skutečností, že oba druhy emocionálních vazeb jsou poněkud jiné. Nejsporně je v lásce dospělých dětí k rodičům výrazný prvek vděčnosti, neboť vlastní životní zkušenost je vede k uvědomění si obětavosti rodičů vynaložené při jejich výchově apod. U menších dětí je naopak typická bezprostřední důvěřivá láska k rodičům.

Emocionální funkce rodiny se nevyčerpává vztahem rodičů k dětem a naopak, i když zde je její jádro. Má univerzální platnost i pro další příbuzné a to bez ohledu na to, zda žijí v jedné rodině nebo odděleně. Emocionální funkce rodiny ve vztahu k prarodičům a jiným starším příbuzným nabývá stále většího významu, neboť se prodlužuje střední délka života. Ve společnosti žije stále více starších a zcela starých lidí, kteří potřebují nejen sociálně zabezpečit, ale pro jejichž existenci je zapotřebí lásky, kterou mohou poskytnout většinou jen příbuzní. (5)

Vývoj postupně odstranil hromadnou existenci tří a vícegeneračních rodin, a tak většina osob starší a staré generace žije odděleně od dospělých dětí. Soužití tří generací se týká zhruba jednoho a čtvrt miliónu dospělých osob [Sčítání lidu 1970]. (6)

Každodenní zkušenost však ukazuje, že soužití tří a více generací v jedné rodině není (a nikdy nebylo), stejně jako oddělené bydlení, zárukou emocionálního zabezpečení starých lidí. Širší rodina je nejednou i vážným zdrojem svárů v rodině dětí, vedoucích i k jejímu rozpadu (z 21 uváděných příčin rozvodu jsou „zásahy širší rodiny“ na 10. místě). Na druhé straně není žádnou vzácností necitlivý a mnohdy i lhostejný vztah rodin k prarodičům a jiným příbuzným, zejména jsou-li nemohoucí.

V rodině se tedy prolíná mnoho citových vazeb různé intenzity, které se také v průběhu života rodiny mění. Optimální plnění emocionální funkce rodiny, zejména ve vztahu k dětem a ke starým občanům, stojí v popředí společenského zájmu. Praxe ukazuje vedle vysoce pozitivních rysů i vážné nedostatky v jejím plnění. Příčin je celá řada a mnohé z nich — právě proto, že jde o psychické stránky a vztahy lidí — jsou jen těžko postižitelné a ovlivnitelné. Kvalita plnění emocionální funkce je nesporně bezprostředně závislá na kulturní a morální úrovni členů rodiny.

*

Jednotlivé funkce rodiny nelze od sebe oddělovat. V praktickém životě působí ve své jednotě, vzájemně se prolínají a ovlivňují. Jejich specifické stránky a aspekty pronikají denními činnostmi členů rodiny. Akcentování těch nebo oněch funkcí a jejich stránek je pak závislé především na dvou činitelích: ekonomické situaci rodiny a kulturní a mravní úrovni jejích členů. V našich současných rodinách začíná, oproti minulosti, silnější orientace na výchovnou funkci, na to, aby do života odešel jedinec po všech stránkách vyzbrojený — profesionálně, sociálně, kulturně, mravně, zdravotně apod. Tato orientace je podmíněna i vysokou životní úrovní rodin, neboť většina z nich nemá v tomto směru starosti a plní svou ekonomickou — zabezpečovací funkci velmi dobře. K orientaci na výchovnou, ale i emocionální funkci rodiny přispívá i vyšší vzdělanostní a kulturní úroveň členů rodiny, hlubší uvědomění si podstaty života a dítěte jako jedné z nejvyšších hodnot.

To nemění nic na tom, že část rodin dosud naopak akcentuje především ekonomickou funkci a tuto stránku silně promítá i do ostatních funkcí. Předsta-

(5) V současné době představuje populace starších lidí, tj. mužů ve věku nad 60 let a žen ve věku nad 55 let 2849 tisíc osob, tj. celkem 19 % z celkového počtu obyvatel ČSSR. Demografické rozborů ukazují, že i když se prodloužila střední délka života je výrazný rozdíl mezi muži a ženami. U mužů činí 67 let, u žen 73,7 let. Ve vyšších věkových skupinách výrazně převažují ženy. Např. ve věku 70—74 let

žilo v r. 1977 223.000 mužů, ale 323.000 žen. Ve věku 80—84 let žilo již jen 54.000 mužů, ale 118 tisíc žen [Statistická ročenka 1979: 96].

(6) Třígeneračních rodin je v ČSSR 330 tisíc a ve 115 tisících rodinách žije ještě jeden člen z bývalé rodiny, většinou babička nebo dědeček.

vuje onen „konzumní“, „spotřebitelský“ typ rodin, kde se hodnoty různých úrovní redukuji na finanční přepočet. V rodinách je však třeba udělovat funkcím ono místo, které jim patří. Ani taková praxe, kdy se rodina sice dítěti věnuje, ale není s to mu na druhé straně zajistit jeho základní potřeby není žádoucí.

Optimální model rodinných funkcí a jejich vzájemných vztahů by měl preferovat výchovnou a emocionální funkci při dobrém plnění dvou zbývajících, především funkce ekonomické. Rodiny v naší společnosti se také v tomto smyslu rozvíjejí a v procesu vývoje překonávají předsudky a potíže vyplývající ze složitosti a náročnosti cíle — dobrého fungování socialistické rodiny.

Literatura

- Bartko, D.: *Moderní psychologie*, Praha, Orbis 1976.
- Brablecová, V.: *Manželství, rodina, rodičovství*. Praha, Horizont 1977.
- Co dal socialismus ženám a jak ženy přispívají k rozvoji socialistické společnosti. Praha, ÚV NF ČSSR 1975.
- Dunovský, J. — Mrkosová, M.: *K analýze základních pojmů a možných dysfunkcí rodiny v naší společnosti*. Sociologický časopis 1976, č. 1, s. 63—74.
- Filozofický slovník. Praha, Svoboda 1976.
- Grulich, V.: *K problému osobnosti a jejího formování*. In: *Filozofická problematika člověka a formování socialistické osobnosti*. Praha, SPN 1978.
- Hegel, W. F.: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Berlin, Akademie Verlag 1956.
- Charčev, A. G.: *Brak i semja v SSSR*. Moskva, Nauka 1964.
- Jančovičová, J.: *Význam a funkce rodiny v socialistické společnosti*. In: *Co dal socialismus ženám a jak ženy přispívají k rozvoji socialistické společnosti*. Praha, ÚV NF ČSSR 1975.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Lobodzińska, B.: *Rodzina w Polsce*. Warszawa, Interpress 1974.
- Máchová, J.: *Spor o rodinu*. Praha, Mladá fronta 1970.
- Marx, K.: *Kapitál, sv. I*. Praha, Svoboda 1953.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 21*. Praha, Svoboda 1967.
- Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy, sv. II*. Praha, Svoboda 1950.
- Mayntz, R.: *Moderne Familie. Geschlechtsleben und Gesellschaft*. Stuttgart, F. Enke 1955.
- Neumann, S. K.: *Monogamie*. Praha 1932.
- Russell, B.: *Manželství a mravnost*. Praha, Aventinum 1931.
- Sčítání lidu 1970*. Pramenné publikace FSÚ, Praha.
- Statistická ročenka ČSSR 1978*. Praha, SNTL 1979.
- Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha, NPL 1966.
- Šolcová, M.: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1976.

Резюме

Я. Бауэрова. Возникновение и развитие семьи и ее функции в социалистическом обществе

В первой части статьи автор сосредоточивает свое внимание на характеристике семьи и характеризует в краткости ее историческое развитие. Одним из достижений Маркса и Энгельса, противопоставленных идеалистическому подходу, является приведение доказательств того, что семья не представляет собой ни богом данную единицу, ни случайный союз индивидов, объединяющихся на основе нравственных норм, что семья не является определяющей в отношении характера общества, но что, наоборот, характер общества определяет форму, организацию семьи, ее функции и содержание. Семья представляет собой историческое явление, основой которого на любом этапе развития общества является совокупность данных производственных отношений, общественно-экономическая формация.

Возникновение моногамной семьи непосредственно связано с возникновением частной собственности и с падением матриархата. Это первая форма семьи, основанная не на естественных, а на экономических условиях, на победе частной собственности над общественной собственностью. Лишь в буржуазном обществе, в результате пролетаризации народных масс, после продолжительного исторического перерыва возникают условия для моногамии нового типа, характеризующейся демократичными отношениями между мужем и женой. Из этого типа семьи исходила семья в социалистическом обществе.

В социалистическом обществе семья выполняет четыре основные функции: биологическую, экономическую, воспитательную и эмоциональную.

Биологическая функция осуществляется лишь в сочетании с воспитательной функцией. Для простого биологического воспроизводства нет необходимости в семье. Однако, семья необходима для духовного обновления, для воспитания детей.

Экономическая функция представляет различные виды деятельности, включающие не только производство, но и обмен, распределение продуктов и их потребление.

Наибольший упор социалистическое общество делает на воспитательную функцию, поскольку семья является первым коллективом, в котором ребенок осваивает социальную жизнь, навыки и способ поведения, отвечающий нравственным нормам, отношение к труду, к обществу и к его культуре.

Эмоциональная функция удовлетворяет потребность в эмоциональной стабильности семьи, ее членов, прежде всего детей.

Отдельные функции семьи нельзя отделять друг от друга. Они действуют в своем единстве, взаимно перемежаются и оказывают влияние друг на друга.

Summary

J. Bauerová: Origin and Development of the Family and its Functions in Socialist Society

The first part of the article provides a characterization of the family and a brief outline of its historical development: in contrast to idealistic approaches, Marx's and Engels's conception advances evidence that a family is neither a unit given by God, nor an arbitrary bond shared by individuals associating on the basis of ethical norms, that a family does not determine the character of society, but — on the contrary — the character of society determines the form, organization, functions and content of family life. The family is a historical phenomenon constituted, at each stage of society's development, by a sum total of production relations specific to a given socioeconomic formation.

The emergence of the monogamy-based family is closely tied up with the rise of private ownership and the decline of matriarchy. It is the earliest form of the family which is not based on natural conditions but on economic conditions, on the victory of private ownership over social ownership. It is only in bourgeois society that the process of proletarianization affecting the broadest people's masses creates — after a long spell of historical inactivity — conditions conducive to monogamy of a new type characterized by democratic relations between men and women. This is the type of family which finds its continuation in the form of family current in socialist society.

In socialist society, the family fulfils four major functions: biological, economic, educational and emotional.

The biological function is accomplished in conjunction with the educational function. The family is not absolutely necessary for mere biological reproduction; it is however necessary for intellectual reproduction, for the education of children.

The economic function is represented by a range of activities comprising not only production but also the exchange, distribution and consumption of products.

Socialist society places major emphasis on the educational function, since family constitutes the first social collective shaping the child's social behaviour, habits and conduct corresponding to society's ethical norms, attitude to labour, society and its culture.

The emotional function offsets the need for emotional security and a sense of identity of the members of family, in particular children.

Individual functions of the family cannot be viewed in isolation. They operate concurrently, in mutual interaction and interdependence.

Civilizačný prínos našej epochy pre život a rozvoj dieťaťa nie je vonkoncom taký jednoznačný, ako sa všeobecne súdi. Podľa zistení Detského fondu OSN (UNICEF) žije aj dnes v rozvojových krajinách okolo 350 miliónov detí pod úrovňou ich základných životných potrieb vo sfére výživy, zdravotníckej starostlivosti, výchovy a vzdelávania a asi 40 miliónov detí trpí neprimeranými pracovnými povinnosťami.

Sociálna situácia detí neposkytuje však dnes dôvody k spokojnosti ani v hospodársky vyspelých kapitalistických krajinách. Do života detí v nich nepriaznivo zasahujú sociálne nezvládnuté účinky technického rozvoja, prehlbujúce sa rozdiely v materiálnom postavení obyvateľstva, narastajúce sociálne proti-rečenia, rasová a národnostná neznášanlivosť, rozklad sociálno-politických inštitúcií a úpadok kultúrnych hodnôt.

Iba v socialistických krajinách sa podarilo odstrániť vďaka revolučnej pre-stavbe spoločnosti hlavné prekážky nerušeného a šťastného rozvoja príslušníkov najmladšej generácie. Socialistická spoločnosť prevzala na seba úlohu garan-ta základných istôt dieťaťa a včlenila starostlivosť o deti pevne do systému svojej sociálnej, zdravotnej, školskej a kultúrnej politiky. Dynamický rozvoj všetkých štruktúr socialistickej spoločnosti, ktorý v súčasnosti pretvára pova-hu rodinných, príbuzenských, sociálnych, kultúrnych a sídelných ľudských vzťahov, bezprostredne ovplyvňujúcich život dieťaťa, robí však zo starostli-vosti o dieťa aj v socialistickej spoločnosti vysoko aktuálnu úlohu orgánov spoločenského riadenia. Závažné zmeny v sociálnom postavení a situácii dieťaťa vyžadujú od nich, aby venovali zvýšenú pozornosť podmienkam nerušeného telesného, duševného a sociálneho vývinu dieťaťa, jeho personalizácii, so-cializácii a postupnému rozvíjaniu jeho životného procesu.

Nerušený život a šťastná budúcnosť detí súvisí dnes vo všetkých častiach sveta nerozlučne so sociálnym pokrokom krajín, v ktorých žijú, s uvoľnením medzinárodného napätia vo svete a so zachovaním svetového mieru. V tomto zmysle sú otázky dieťaťa priamo späté s celkovou medzinárodnou situáciou súčasného sveta a ako také sa oprávnené stávajú predmetom pozornosti aj svetovej verejnosti a medzinárodných organizácií.

Pokrok vo výskume otázok dieťaťa nepredpokladá však dnes len ďalšie pre-hlbkovanie analytických smerov ich výskumu. Nahromadenie rozsiahleho empi-rického materiálu vedami zaoberajúcimi sa dieťaťom umožňuje a stále nalieha-vejšie aj vyžaduje obrátenie pozornosti k syntetickým otázkam života dieťaťa, ktoré neposkytujú len ucelenejší obraz o jeho sociálnom postavení a vývine, ale aj bezprostrednejšie východisko formulácie cieľov sociálnej starostlivosti o najmladšiu generáciu. K okruhu takýchto syntetických otázok výskumu dieťaťa patria najmä sociálne súvislosti života dieťaťa, spoločenské podmien-ky jeho života, jeho sociálne postavenie, situácia a rozvoj, socializácia, for-movanie jeho životných aktivít a proces integrácie jeho spôsobu života.

1. Spoločenské podmienky života dieťaťa a starostlivosť o jeho rozvoj

Rozvoj životného procesu dieťaťa, jeho spoločenské formovanie a kultivácia prebiehajú v socialistickej spoločnosti v kvalitatívne nových podmienkach, ktoré vytvárajú aj nové možnosti obsahového rozvoja životných aktivít dieťaťa, ich lepšieho zosúladenia so záujmami spoločnosti aj s potrebami samého dieťaťa.

Vybudovanie socialistickej spoločnosti nezmenilo len povahu spoločenských podmienok detského života a zmysel ich pôsobenia na dieťa, ale aj ich formálnu štruktúru. Vznikol celý rad nových sociálnych inštitúcií, prostredníctvom ktorých vzrastá uvedomelá kontrola spoločnosti nad pôsobením spoločenských podmienok na deti a stále viac sa zužuje sféra pôsobenia živelných vplyvov.

Cieľavedomá sociálna starostlivosť o deti stáva sa tak v socialistickej spoločnosti neodmysliteľnou sociálnou funkciou spoločenských podmienok vo vzťahu k najmladšej generácii, ktorá je spoločnosťou na rôznych úrovniach sústavne sledovaná a regulovaná. Za úspechy, ktoré sociálna starostlivosť o deti zaznamenala za tri desaťročia socialistickej výstavby, vďačí jednoznačnej politickej podpore orgánov spoločenského riadenia, veľkorysému materiálnemu zabezpečeniu a premyslenej koncepcii, ktorá zásadné zmeny v sociálnej situácii dieťaťa podmieňuje komplexným riešením jeho životných problémov. Socialistická starostlivosť o deti si pritom nestavia za cieľ iba zlepšenie materiálneho postavenia detí v spoločnosti, ale uplatňuje v rastúcej miere požiadavky smerujúce k zlepšeniu všetkých sociálnych podmienok ich fyzického, duševného a sociálneho rozvoja.

Prudký rozvoj spoločenskej starostlivosti o dieťa priniesol dnes ako jeden zo svojich základných problémov potrebu novo upresniť hranice účelnej delby úloh medzi spoločnosťou a rodinou všade tam, kde sociálne zmeny v uplynulých rokoch posunuli, alebo spochybnili jej priebeh. Postoj verejnosti k nastoleným zmenám nie je pritom vonkoncom jednoznačný. Zatiaľ čo v zdravotníctve, školstve, rekreačnej sfére je starostlivosť spoločnosti viacmenej jednoznačne akceptovaná, vyskytujú sa v iných oblastiach protichodné postoje viazané úzko na sociálne postavenie rodičov.

Oproti rozšíreným predstavám, exploatovaným aj buržoáznou propagandou, nie je socialistická spoločnosť — v poslednom rade aj z ekonomických príčin — nijako zainteresovaná na umelom obmedzovaní a zužovaní zodpovednosti rodiny za životný rozvoj dieťaťa tam, kde je rodina schopná sama zabezpečovať optimálne podmienky tohto rozvoja. Jednoduchá úvaha však prezrádza, že s rastom veku dieťaťa zatažuje zabezpečovanie jeho životných potrieb stále viac možnosti rodiny a že uspokojovanie celého radu vývinových potrieb dieťaťa je mysliteľné len prostredníctvom spoločenských zdrojov. Starostlivosť socialistickej spoločnosti o deti, ako to zdôrazňuje aj zákon o rodine z roku 1963, si teda v žiadnom prípade nekladie za cieľ nahradiť základnú starostlivosť, akú deťom poskytuje rodina, ale túto starostlivosť doplniť a rozvinúť.

Starostlivosť spoločnosti o dieťa je opodstatnená najmä v tých prípadoch, v ktorých sa situácia samej rodiny stáva prekážkou uspokojivého plnenia jej základných funkcií. Pomoc, ktorú v súvislosti s tým poskytuje spoločnosť postihnutým, neúplným, alebo materiálne slabým rodinám, treba pokladať za krajné situácie, v ktorých intervenuje do podmienok rozvoja dieťaťa.

Rozhodujúci dôvod záujmu sociálnej politiky socialistického štátu o deti

však súvisí s tým, že si vo vzťahu k nim kladie čoraz náročnejšie ciele, predpokladajúce okrem iného aj ďalší rast podielu spoločenských zdrojov na uhradzovaní materiálnych nákladov starostlivosti o dieťa a rast sociálnych služieb poskytovaných spoločnosťou priamo dieťaťu.

Základnou zásadou socialistickej sociálnej politiky vo vzťahu k dieťaťu je maximálne zvýhodňovanie jeho sociálnej situácie. Rôznymi formami pomoci, zahŕňajúcimi poskytovanie peňažných dávok, daňové úľavy, priame formy materiálnej pomoci a rôzne sociálne služby, uvoľňuje štát determinatívne väzby dané konkrétnym sociálnym postavením detí a zlepšuje ich sociálnu situáciu nad úroveň situácie dospelých príslušníkov rodiny. Vychádza pritom zo skutočnosti, že deti predstavujú sociálne najzraniteľnejšiu zložku populácie a že v detstve sa zakladajú trendy fyzického, psychického a sociálneho rozvoja osobnosti, smerovanie celoživotnej dráhy jednotlivca a povaha jeho vzťahov k spoločenskému celku, ktoré v súhrne tvoria podstatné subjektívne faktory budúceho vývinu spoločnosti.

V súčasnosti sa rozhodujúca časť pomoci spoločnosti deťom realizuje prostredníctvom rodiny. Súvisí to s tým, že rodina má najpresnejšiu predstavu o životných potrebách dieťaťa, eviduje ich v ich vývinovej kontinuite a je tiež schopná ich najvšestrannejšie a najefektívnejšie uspokojovať. Ako bezprostredná a najužšia skupina detského života je rodina bezpochyby najkompetentnejším subjektom rozhodovania o účelnom užití prostriedkov, poskytovaných spoločnosťou v prospech dieťaťa.

Súčasne s tým je však potrebné zdôrazniť spoločenský charakter týchto prostriedkov, s ktorým súvisí aj právo spoločnosti sledovať, či sa v rodine ozaj vynakladajú v záujme dieťaťa. Ako je známe, v Československu bolo potrebné prijať v tejto súvislosti niektoré opatrenia, nahrádzajúce v morálne narušených rodinách finančnú pomoc priamou materiálnou pomocou deťom, realizovanou prostredníctvom príslušných odborov národných výborov.

Napriek tomu ostáva pomoc poskytovaná deťom socialistickou spoločnosťou prostredníctvom rodiny vo forme dávok základnou formou tejto pomoci vôbec. Dôvera preukazovaná tým rodine, súvisí so snahou spoločnosti všemožne upevniť jej postavenie v systéme spoločenských vzťahov ako jednej zo základných zložiek výstavby sociálnej štruktúry obyvateľstva a dôležitej inštitúcie jeho populačnej reprodukcie.

Význam rodiny ako primárnej skupiny vývinu dieťaťa sa plne doceňuje aj v ďalších, morálnych a právnych súvislostiach. Zodpovednosť rodiny za rozvoj a výchovu dieťaťa sa v socialistickej spoločnosti upevňuje tým, že sa jej referenčným subjektom stáva sama spoločnosť. V IV. článku zákona o rodine sa v súvislosti s tým stanoví výslovne: „Rodičia sú zodpovední za všestranný duševný a telesný rozvoj svojich detí a osobitne za ich riadnu výchovu tak, aby sa upevňovala jednota záujmov rodiny a spoločnosti“. Daný článok tým ustanovuje nárok dieťaťa na všestrannú starostlivosť rodiny v súlade so záujmami spoločnosti ako jeho občianske právo, ktorým disponuje od svojho narodenia.

Jednota rodiny a socialistického štátu ako dvoch dôležitých inštitúcií výchovy a socializácie dieťaťa nachádza svoj výraz v tom, že dieťa sa stáva občanom štátu spolu s tým, ako sa stáva členom rodiny, a starostlivosť oboch ho sprevádza v rôznych súvislostiach, ale v duchu zblížujúcich sa cieľov od jeho narodenia. Povinnosti štátu ako predstaviteľa spoločnosti upresňuje v tomto smere ďalší, V. článok citovaného zákona, v ktorom sa hovorí: „Spoločnosť dbá o výchovu detí a uspokojovanie ich hmotných a kultúrnych potrieb, stará sa o nich a chráni ich prostredníctvom štátnych orgánov, spoločenských organizácií, školy, kultúrnych, osvetových a zdravotníckych zariadení“. Starostlivosť

spoločnosti o deti sa v tomto článku teda vymedzuje ako jej komplexná zodpovednosť za ich rozvoj, a to najmä v tých prípadoch, ktoré vychádzajú za rámec inštitucionálnych možností rodiny.

Priebeh reálnej hranice medzi socializačnou kompetenciou rodiny a štátu je v súčasnosti v pohybe. Súvisí to s tým, že jedna aj druhá inštitúcia upresňuje svoj podiel zodpovednosti za rozvoj detí v procese realizácie čoraz zložitejších a náročnejších úloh výchovy a socializácie najmladšej generácie, ktorý objektívne zospoločensťuje mnohé otázky starostlivosti o dieťa pokladané doposiaľ za výhradnú sféru pôsobnosti rodiny. Stanoviť presne tendencie tohto procesu nie je vonkoncom jednoduché. Ako v súvislosti s tým poznamenáva L. Pisca, „... proces určitého ‚zospoločensťovania‘, predtým vnútorrodinných záležitostí je proces kontinuálny, jeho smerovanie však nemožno úplne presne odhadnúť“ [Pisca 1977: 179].

Podľa všetkého bude úloha spoločnosti vzrastať predovšetkým pri riešení osobitných sociálnych situácií dieťaťa, v prípade jeho postihnutia či ohrozenia mimosociálnymi aj sociálnymi faktormi. Ďalej bude vzrastať materiálna starostlivosť spoločnosti o deti v súvisi s celkovou tendenciou socialistickej spoločnosti k „... obmedzovaniu miery závislosti uspokojovania potrieb jednotlivca na situácii v jeho rodine“ [Šolcová 1976: 117]. Váha spoločnosti sa bude výraznejšie prejavovať aj v oblasti výchovnej starostlivosti o deti, a to najmä pri utváraní svetonázorovej, morálno-politickej a profesionálnej orientácie dieťaťa a pri harmonizácii čiastkových výchovných vplyvov v záujme všestranného rozvoja jeho osobnosti, pri stimulácii a uspokojovaní jeho rozvojových potrieb a podobne.

V dôsledku toho bude spoločenská starostlivosť o deti nadobúdať čoraz komplexnejší charakter a bude tiež ako všeobecný referenčný rámec rodinnej starostlivosti stále hlbšie ovplyvňovať jej charakter. V súvislosti s tým sa dá v budúcnosti očakávať oveľa užšia prepojenosť medzi rodinnou socializáciou dieťaťa a jeho socializáciou v spoločenských organizáciách, ako aj podstatne hladší prechod od socializácie dieťaťa k socializácii mladistvých, ktorý dnes ešte nastroľuje niektoré sociálne problémy.

Pozitívne výsledky dosiahnuté v spoločenskej starostlivosti o dieťa v socialistickom Československu v uplynulých rokoch potvrdzujú nerozlučnú spätosť jej účinnosti so socialistickým charakterom spoločenského systému, ktorý revolučným prevorením podmienok spoločenského života otvoril cestu k zásadnému zlomu v starostlivosti spoločnosti o jej najmladších príslušníkov. Na rozdiel od čiastkových charitatívnych opatrení, aké sa praktizovali v kapitalistickom Československu, predstavuje dnes socialistická starostlivosť o dieťa ucelenú, koncepcne budovanú a rozvíjanú sústavu, ktorá k deťom pristupuje ako k subjektom nezadateľných občianskych práv. Na uplatnenie týchto práv vynakladá socialistická spoločnosť čoraz väčšie materiálne prostriedky a zabezpečuje ich realizáciu cieľavedomou činnosťou vo všetkých hlavných rezortoch spoločenského riadenia. V pozadí toho všetkého stojí vedomie, že starostlivosť o deti je jedným z popredných humanistických cieľov sledovaných socializmom, v ktorom sa prakticky prejavuje vzťah spoločnosti k budúcim nositeľom jej rozvoja.

2. Životný proces dieťaťa a špecifickosť jeho integrácie

Potreba spoločenskej starostlivosti o deti úzko súvisí s dynamickým charakterom ich sociálnej situácie. Faktory, ktoré vnášajú do sociálnej situácie dieťaťa zmeny, nesúvisia len s prudkou dynamikou rozvoja socialistickej spoloč-

nosti, ale predovšetkým s telesným a psychickým vývinom samých detí. Sociálna starostlivosť o deti je v tomto zmysle funkciou dvoch nezávislých premenných: spoločenských podmienok života dieťaťa a jeho veku. Spoločenské podmienky v širšom zmysle sú pritom rámcom konkrétneho prejavu starostlivosti spoločnosti o životné potreby dieťaťa a v tomto smere je príznačné, že až v socialistickej spoločnosti sa otvorili možnosti komplexnej starostlivosti o dieťa na všetkých stupňoch jeho vývinu.

Neschopnosť dieťaťa samostatne uspokojovať základné a tým skôr rozvojové potreby je dlhodobou charakteristikou kojenectva a detstva, ako východiskových vekových pásiem ľudského života. Životná závislosť dieťaťa na starostlivosti dospelých presahuje však v mnohých kultúrnych a sociálnych parametroch aj do ďalšieho vekového pásma: mladosti.

Fenoméni nesamostatnosti vyvíjajúceho sa ľudského jedinca, ktorý ho stavia do závislosti na životnej aktivite dospelých, má okrem biologických aj sociálne determinanty a nemenej závažné sociálne účinky. „Dlhé vysadávanie v hniezde“, ako ho nazval Bertalanffy, je jedným zo závažných predpokladov formovania sociability jednotlivca a podmienkou jeho ďalšej vývojaschopnosti. Závislosť na druhých je jedným z dôležitých predpokladov úspešnosti socializačnej prípravy dieťaťa a reálnou základňou jeho ochoty osvojovať si kultúrne vzory životných činností.

Povaha osobnej závislosti detí na dospelých a hlavne rodičoch sa prirodzene mení na každom stupni vývinu dieťaťa a je sama jednou z charakteristík týchto stupňov. V súčasnej psychológii a sociológii dieťaťa existuje viacero vekových typológií detstva, podľa toho, ktoré stránky vývinu dieťaťa sa stavajú do popredia. Uprednostnenie somatických hľadísk vyúsťuje napríklad v nasledujúcu typológiu vývinu dieťaťa: prednatálne obdobie, novorodenec (10–14 dní po pôrode), batola (14 dní až 2 roky), rané detstvo (2 až 6 rokov) a neskoré detstvo (6 až 13 rokov) [Hurlock 1972: 41]. Ak položíme dôraz na rozvoj psychických funkcií dieťaťa, dostaneme do istej miery pozmenený obraz. Vývinové štádiá budú o niečo posunuté a aj celková veková hranica detstva sa odsunie až k 15 rokom. Ešte k väčšiemu posunu dôjde, ak v typológii budeme vychádzať zo sociálnych hľadísk vývinu dieťaťa.

Napriek ťažkostiam pri stanovení jednotlivých štádií a zjednocovaní rozličných hľadísk etapizácie vývinu dieťaťa, má vymedzenie týchto štádií značný význam pre pochopenie kvalitatívnej odstupňovanosti schopnosti dieťaťa k samostatnému chovaniu a s ňou súvisiacich zmien v jeho celkovom životnom procese.

Oproti životnému procesu dospelých vnáša nesamostatnosť dieťaťa do jeho života rad špecifických čít. Keďže jeho subjektom nie je sformovaná, ale iba sa formujúca osobnosť, vyznačuje sa značnou nerovnovážnosťou, náhlým prechodom od jedných životných vzorov k druhým, neúplnosťou a neustálenosťou životných orientácií, výkyvmi v intenzite vyvíjaných činností a pod.

Ako súbor rozličných životných aktivít je životný proces dieťaťa z hľadiska uspokojovania jeho životných potrieb nielen neúplný, ale aj značne neusporiadaný. Mnohé, v tom aj životne dôležité činnosti sa v ňom supľujú hrou, alebo sa s ňou preplietajú, z čoho vyplýva závislosť dieťaťa na starostlivosti rodičov aj v uspokojovaní základných životných potrieb. V kojeneckom veku je táto závislosť úplná a hoci sa s pribúdajúcim vekom postupne oslabuje a pozmenuje, nikdy celkom nezaniká.

Z tejto skutočnosti a z jej subjektívnych korelátov v psychike dieťaťa vychádza Eriksonova typológia štádií psychosociálneho vývinu človeka [Erikson 1956: 75] pri vymedzení prvých piatich štádií duševného a sociálneho vývinu

dieťaťa. Tieto štádiá schematizujú vývin dieťaťa až po dospievanie ako proces postupného prekonávania vzostupných vývinových kríz. Erikson chápe tieto krízy ako konflikty odlišných životných orientácií v duševnom a sociálnom živote dieťaťa, pričom vývinový pohyb sa nerealizuje iba v úrovni ich náročnosti, ale aj v podstatnosti sféry ich prejavu. Ako batola sa dieťa zmieta medzi pocitmi dôvery a nedôvery, v ranom detstve v ňom zápasí snaha po samostatnosti s hanbou a pochybnosťami, v hravom veku iniciatíva s pocitmi viny, v školskom veku podnikavosť s ľahostajnosťou a v procese dospievania napokon úsilie po osobnej totožnosti s jej rozplývaním. Pozitívnym prekonaním tejto poslednej krízy a dosiahnutím uvedomenia vlastnej osobnosti stáva sa podľa Eriksona mladý človek dospelým členom spoločnosti, schopným samostatne riešiť životné problémy a preberať sociálne záväzky.

Prednosťou tejto schémy je jej probabilizmus, skutočnosť, že reálny vývin dieťaťa podmieňuje využitím istých možností a nechápe ho teda ako vopred určený. Súčasne však Eriksonova schéma vývoja dieťaťa zužuje životné problémy, ktoré musí dieťa úspešne zvládať len okruhom vnútornej psychickej sféry dieťaťa a nevenuje pozornosť vonkajším podmienkam a praktickým životným úlohám, ktoré musí dieťa riešiť.

K výpovednej hodnote danej schémy však treba mať aj ďalšie kritické výhrady. Jej psychoanalytické východiská príliš zjednodušujú pohľad na psychickú sprostredkovanosť sociálneho vývinu dieťaťa, v dôsledku čoho sa sociálny vývin chápe ako jednoduchá objektivizácia psychického vývinu. Eriksonova typológia preto tiež postráda akýkoľvek zmysel pre parametre reálnej spoločnosti, jej triednu diferenciáciu, charakter v nej prebiehajúcich procesov a jej konkrétny vývinový stupeň. V súvislosti s tým je napokon problematické aj samo rozvrhnutie štádií vývinu detí a mladistvých a ich časové vymedzenie, pokiaľ sa chápu len ako funkcia veku jednotlivca a neberie sa v úvahu ich obsahová sociálna sprostredkovanosť.

Typické životné úlohy, ktoré musí dieťa postupne zvládať v priebehu svojho vývinu, nemožno konštituovať na základe aprioristických psychologických hľadísk, ale iba cestou analýzy empirického poznania reálnej sociálnej situácie detí v konkrétnej sociálnej skutočnosti. Podstatu sociálneho rozvoja detí tvorí progresívne zvládanie čoraz zložitejších úloh ich reálneho života, z ktorého pramenia rozhodujúce impulzy aj pre ich psychosomatický rozvoj a nie naopak. Preto treba považovať sociálne hľadisko za rozhodujúci aspekt syntetickej typizácie života dieťaťa a spolu s tým aj za kritérium pre posudzovanie zmien v povahe a tempe jeho telesného a duševného vývinu.

Zo sociálneho hľadiska sa javí sociálny rozvoj dieťaťa ako pokrok v jeho integrácii do spoločenského systému. Sociálny rozvoj dieťaťa musí mať takýto eufunkčný zmysel, ak má byť pozitívnym prínosom aj pre život dieťaťa. Musí obohacovať repertoár praktických sociálnych činností dieťaťa, rozvíjať jeho sociálne postoje a rozširovať okruh jeho sociálnych vzťahov.

Rozvoj praktických životných prejavov dieťaťa — jeho činností — je hlavnou hybnou silou rozvoja jeho osobnosti. Obvyklá predstava, spájajúca zaradenie mladistvých do spoločenského celku priamo s predpokladom integrácie ich osobností, však obchádza dôležitú sprostredkujúcu úlohu, akú hrá v ich súvislosti integrácia praktických životných činností dieťaťa. Skutočnosť, že sa dieťa nachádza v subpersonálnej fáze ontogenézy, že jeho osobnostný vývin nie je ukončený, pôsobí ako hlavná prekážka ucelenosti jeho životných činností. A neúplnosť a nesúvislosť týchto činností sa nevyhnutne uplatňuje ako prekážka jeho plného začlenenia do funkčných procesov spoločenského života. Zákaz detskej práce a vznik socializačných mechanizmov v spoločnosti je ná-

zornou ilustráciou toho, že predčasné uzatvorenie okruhu životných činností jednotlivca podlamuje možnosti jeho osobnostného rozvoja a že, naopak, stimulácia tohto rozvoja a jeho predĺženie až do ukončenia dospievania bráni ustáleniu životnej činnosti mladistvého v ucelený reprodukčný cyklus.

Za týchto okolností nie je možné hovoriť o „spôsobe života“ dieťaťa bez výhrad, ozrejmujuúcich podstatný významový posun, ku ktorému v prípade uplatnenia tohto pojmu dochádza. Aj keď v životnom procese dieťaťa možno nájsť mnohé pravidelnosti a opakovania, nie sú dostatočným dôvodom k aplikácii pojmu spôsob života v jeho pôvodnom význame. Životný proces dieťaťa predovšetkým nezahŕňa prácu ako podstatný predpoklad životnej reprodukcie jednotlivca a dieťa je v tomto smere závislé na životných činnostiach dospelých. Jednotlivé životné činnosti dieťaťa netvorí už z tohto dôvodu plne integrovaný celok. A napokon, neukončený proces formovania osobnosti dieťaťa otvára jeho životný proces vonkajším regulatívnym vplyvom dospelých nahrádzajúcim v odstupňovanej miere uvedomelé osobnostné východisko jeho životných činností.

Životný proces dieťaťa je teda vždy v tej či onej miere usmerňovaný dospelými a v tomto zmysle je vhodnejšie hovoriť o formovaní spôsobu života dieťaťa, o jeho postupnej výchovnej integrácii, možno aj o „spôsobe života“ v zúženom objektívnom, ale rozhodne nie v jeho pôvodnom plnom zmysle ako osobnostne sprostredkovaného uceleného životného prejavu jednotlivca.

V integrácii a formovaní životného procesu dieťaťa hrá rozhodujúcu úlohu rodina a v jej rámci — matka. Súvisí to nielen s bezprostrednosťou emocionálnych väzieb medzi matkou a dieťaťom, ale aj s rozhodujúcim významom materskej starostlivosti pre uspokojovanie základných životných potrieb dieťaťa a s dĺžkou času, ktorý s ním matka trávi.

Vzrastajúca zamestnanosť žien a záujmy ich profesionálneho uplatnenia stávajú sa dnes činiteľom, ktorý začína kolidovať s výchovnou a socializačnou funkciou ženy v rodine a zauzľujú jeden z najzávažnejších súčasných problémov formovania životného procesu a osobnosti dieťaťa. Na jednej strane sa vo verejnosti prehlbuje vedomie dôležitosti sústredenej výchovnej starostlivosti matky o dieťa v predškolskom veku pre pozitívne ovplyvnenie celého jeho ďalšieho vývinu. Ako ukazuje A. N. Leont'jev „...v predškolských rokoch vývinu dieťaťa sa zaväzujú prvé uzly, ustanovujú prvé súvislosti a vzťahy, ktoré vytvárajú novú, vyššiu jednotu subjektu — jednotu osobnosti. Obdobie predškolského detstva je preto také dôležité, že je obdobím takéhoto faktického utvárania sa psychologických mechanizmov osobnosti“ [Leont'jev 1948: 4].

Na druhej strane je zrejmé, že rast zamestnanosti žien je nevyhnutnou podmienkou intenzívneho rozvoja socialistickej spoločnosti a významným predpokladom dovŕšenia procesu sociálnej emancipácie žien, od ktorého spoločnosť a ani samé ženy nemôžu a nebudú ustupovať.

Výskumy uskutočnené A. G. Charčevom a S. I. Golodom ukázali, že sa zamestnanosť ženy a rast jej profesionálnej kvalifikácie odrážajú na jej socializačnej funkcii v rodine dvojakým spôsobom. Pracovné úspechy a zvýšená spoločenská prestíž pracujúcej matky rozvíjajú jej vedomostné horizonty a upevňujú jej prestíž aj ako subjektu socializačného pôsobenia na dieťa. Súčasne s tým však oslabujú fyzické a duševné sily matky a zmenšujú časový fond, v ktorom sa môže venovať dieťaťu [Charčev-Golod 1971: 89, 96].

Zamestnanosť žien teda rozhodne nie je len negatívnym činiteľom plnenia socializačnej funkcie matky, ako sa bežne usudzuje. Jej negatívny dopad je možno účinne znížiť účelnou úpravou pracovnej doby matiek, zavedením

funkčných úľav v práci v súvislosti s plnením ich materských povinností, rozvojom služieb a racionalizáciou domácich prác.

V rámci starostlivosti o dieťa nadobúda matka rozsiahly vplyv na formovanie jeho životných hodnôt a orientácií. Vplyv matky je spravidla kompetentný pri formovaní základných životných postojov a orientácií dieťaťa, najmä v morálnej sfére, ale jeho kompetentnosť klesá pri utváraní náročnejších orientácií, profesionálnych, sociálno-politických a svetonázorových.

Pri výskume vplyvu matky na formovanie profesionálnych orientácií dieťaťa prejavilo sa dokonca vzdelanie matky ako limitujúci faktor voľby vhodného povolania dieťaťa nadradovaním prestížnych zreteľov nad zreteľ jeho schopností [Charčev-Golod 1971: 98—100].

Pri formovaní týchto orientácií, sprostredkujúcich dieťaťu úspešný vstup do širšieho spoločenského prostredia za hranicami rodiny, presúva sa socializačná kompetencia na otca a na spoločenské inštitúcie. Tento posun súvisí s väčšou mierou angažovanosti otca vo vzťahoch spoločenského systému a so špecifickosťou socializačného zamerania príslušných inštitúcií. V istom zmysle stupňuje dnes práve zamestnanosť ženy účasť otca na socializácii dieťaťa tým, že ho vťahuje do celkovej starostlivosti o dieťa ako prvoradého pomocníka ženy.

Osobitným problémom vzrastajúceho podielu mužov na starostlivosti o dieťa sa dnes stáva sprostredkovanie pohľadne diferencovaných vzorov a noriem životných činností. Hoci sú prirodzene úlohy matky a otca v sprostredkovaní základných pohľadne profilovaných rol nezastupiteľné, zdôrazňuje sa v poslednej dobe stále viac význam krížových identifikácií detí s rodičmi. Znalosť a pochopenie logiky ženského chovania synom a mužského chovania dcérou má obrovský význam pre odbúravanie spoločenským vývinom prekonaných a funkčne neopodstatnených rozdielov v ženskom a mužskom spôsobe života a pre odstránenie potenciálnych zdrojov neporozumenia muža a ženy v manželskom živote. Zmeny, ktoré vnášajú do štruktúry a životného procesu súčasnej rodiny dynamické procesy rozvoja socialistickej spoločnosti, otvárajú rodinu čoraz viac vplyvom sociálneho prostredia, zrovnoprávňujú ženu s mužom a vyžadujú od nich maximum partnerského prístupu k spoločnému riešeniu životných problémov. Ak má rodina odolať tlaku vzrastajúceho počtu dezintegratívne pôsobiacich vplyvov, ktoré sa v minulosti kompenzovali na účet ženy, je potrebné už v detstve maximálne zbližovať vzory, projekty a stratégie života dievčat a chlapcov a rozširovať tak do budúcnosti priestor pre ich vzájomné životné porozumenie a kooperáciu.

Na formovaní životných činností dieťaťa sa prirodzene nezúčastňuje iba rodina a jej príslušníci — rodičia a blízki príbuzní. Zasahujú doňho významne najmä inštitúcie spoločenskej starostlivosti o dieťa, ktoré roztvárajú životné horizonty dieťaťa a postupne ho konfrontujú so širšími spoločenskými podmienkami jeho života. Ide predovšetkým o zariadenia predškolskej a školskej starostlivosti, ale aj o spoločenské, kultúrne, športové, zdravotné a iné inštitúcie a organizácie.

S pribúdaním veku dieťaťa a sociálnou expanziou jeho životných činností pripájajú sa k týmto spoločenským inštitúciám aj neformálne skupiny životného prostredia a vzrastá tiež vplyv masovokomunikačných prostriedkov. Vysoká miera nesamostatnosti dieťaťa najmä v najrannejšej a ranej mladosti stavia však rodinu spomedzi všetkých zmienených formatívnych faktorov detského života jednoznačne na prvé miesto, ktoré pozbýva až so vstupom dieťaťa do vekového pásma mladosti a s jeho dospievaním.

3. Miesto dieťaťa v spôsobe života dospelých

Skutočnosť, že deti menia prenikavým spôsobom život rodičov, je všeobecne známa. Vplyv detí na spôsob života dospelých za hranicami rodiny je menej doceňovaný, ale nemenej zjavný. V každej spoločnosti viaže k sebe detská časť jej populácie pozornosť časti dospeljej populácie, ktorá tvorí čoraz početnejšiu a špecializovanejšiu časť obyvateľstva. Deti však svojím vplyvom zasahujú nielen bezprostredný personál inštitúcií sociálnej starostlivosti, ale aj ostatných členov spoločnosti vo forme osobne i kultúrne sprostredkované komunikácie.

Vedomie, že deti v priebehu svojej socializácie vykonávajú spätný vplyv na dospelých nositeľov socializačného pôsobenia a že pri tom rozsiahle transformujú ich spôsob života, pokladá sa dnes za významný krok v rozvoji komunikačných základov teórie socializácie. „Namiesto unidirekcionálneho predpokladu, že iba rodičia ovplyvňujú deti,“ charakterizujú dosah tohto dnes všeobecne prijímaného názoru americkí psychológovia E. Hetherington a R. Parke, „sme konečne pochopili, že aj deti ovplyvňujú dospelých. Proces ovplyvňovania je jednoducho bidirekcionálny a v jeho rámci uskutočňujú dospelí i deti kontrolu jedni nad druhými. Každý, kto počul plakať dieťa o tretej v noci, jasne chápe, aký obrovský vplyv má dokonca najmenšie dieťa na svojich rodičov“ [Hetherington, Parke 1975: 3].

Dieťa vnáša závažné zmeny predovšetkým do spôsobu života svojich rodičov. Tým, že vyžaduje od nich opateru a starostlivosť, rozširuje ich životný proces o rad nových, časove značne náročných činností. Krmenie dieťaťa, hygienické a výchovné stránky starostlivosti o dieťa pohlcujú značnú časť časového fondu rodičov — u matky výrazne viac ako u otca — a vyžadujú si podstatné zmeny v ich spôsobe života a v štruktúre ich časového rozpočtu. Životné činnosti rodičov, zamerané doposiaľ na uspokojovanie ich vlastných životných potrieb, musia ustúpiť miesto činnostiam zameraným na potreby dieťaťa, čo sprevádzajú dialekosiahle hodnotové posuny v štruktúre ich osobnosti. Dieťa tak nezasahuje do spôsobu života rodičov len zvonka a okrajovo, ale tiež zvnútra, cez motivačné štruktúry ich osobnosti a to veľmi podstatným spôsobom. Tieto zmeny sa zákonite odrážajú aj vo vzájomných vzťahoch rodičov a v ostatných ich ľudských vzťahoch. Najmä adaptácia otcov na zmenené podmienky rodinného života je ťažká a jej zvládnutie predpokladá racionálne sprostredkovanie od neho požadovaných zmien.

Adaptáciu rodičov na zmeny, ktoré vnáša dieťa do ich života komplikuje navyše aj dynamický charakter životných potrieb dieťaťa, ktoré sú závislou premennou jeho veku. Aj keď sa s pribúdaním veku dieťaťa časť časového fondu absorbovaného starostlivosťou oňho postupne uvoľňuje a jej bremeno sa rozmiestňuje rovnomernejšie na pleciach oboch rodičov, vzrastajú opäť kvalitatívne nároky na prejavy rodičovskej starostlivosti vo špecifických smeroch. Starostlivosť o dieťa ostáva tak v priebehu celého detstva náročnou zložkou životného procesu rodičov, ktorá ďalekosiahle profiluje celý ich spôsob života.

Zmeny, ktoré vyvoláva vstup dieťaťa do života rodičov, prinášajú so sebou isté záťaž pre ich osobnosť a ich vzájomné vzťahy. Po zvládnutí pôvodných adaptačných ťažkostí však pôsobí dieťa veľmi pozitívne na funkčné zladenie životných činností členov rodiny a na jej celkovú integritu. Nezanedbateľnou stránkou tohto vplyvu dieťaťa na spôsob života jeho rodičov je jeho účasť na profilovaní rodinných rol oboch rodičov, vyhráňovaní socializačných funkcií matky a otca.

Tento aktívny vplyv dieťaťa na životný proces rodičov nám však nesmie zahmlievať celkové súvislosti socializačnej interakcie medzi dieťaťom a rodič-

mi a zastierať nám jej základný zmysel, ako sa s tým dnes stretávame v buržoáznej psychológii a sociológii dieťaťa.

Objavy genetickej sprostredkovanosti sociability dieťaťa a biologických faktorov procesu jeho učenia a socializácie prehľbili chápanie sociálneho charakteru dieťaťa, a to už na organickej úrovni jeho vývinu a v najranejšom veku. Ak sa však v súvislosti s tým tvrdí, že dieťa sa „... vo svojom živote už veľmi skoro správa sociálnym spôsobom, že socializuje druhých, zatiaľ čo je súčasne aj nimi v istom rozsahu socializované“ [Rheingold 1969: 780], preceňuje sa dosah sociability dieťaťa a zamieňa sa za jeho socialitu. Od tohto omylu je už len krok k dezinterpretácii nesymetrickej podstaty socializačného procesu a k oslabovaniu rozhodujúceho významu aktivity dospelých v socializačnej interakcii s dieťaťom. „Pri bližšom skúmaní“, relativizuje komunikačnú podstatu socializačného procesu uvedená autorka, „ukazuje sa socializácia ako vzájomný proces, ktorý vzbudzuje aktivitu jeho účastníkov na oboch stranách ich vzájomného vzťahu. Na danom mieste chcem obrátiť pozornosť na stranu dieťaťa a pokúsiť sa ukázať, že dieťa je viac ako len aktívnym účastníkom tohto procesu, že je v skutočnosti jeho primárnym hybateľom. Niet pochyb o tom, že rodičia sú už socializovaní. Aj oni započali život ako sociálne organizmy a v procese rastu boli predmetom pôsobenia sociálnych vplyvov. Avšak ten čiastkový aspekt socializácie, ktorý označujeme ako rodičovské chovanie — zodpovedná starostlivosť o dieťa — vstúpilo im samým až dieťa. Našou úlohou je povšimnúť si, ako postupne rastie vnímavosť rodičov na stimuly dieťaťa a ako ich toto vybavuje ‚dispozíciami, zručnosťami a vedením‘, prostredníctvom ktorých sa učia správať ako rodičia“ [Rheingold 1969: 782].

V celej tejto úvahe sa priam ilustratívne prejavuje redukcionizmus, príznakný pre prevládajúcu orientáciu teoretickej reflexie chovania človeka a ľudskej komunikácie v americkom myslení 60-tych rokov, ktorý abstrahoval od kvalitatívneho obsahu ľudského chovania a modeloval ho podľa organickej vzorov.

Nemožno sa čudovať, že sa dnes proti nemu obracia celý rad popredných vedcov na samom Západe, ktorí, ako napríklad K. Lorenz, vidia v sklone k „... vypúšťaniu veľkých častí relevantnej, organizovanej informácie“ [Lorenz 1974: 89] nemoc vedy, ktorá je jedným zo závažných duchovných faktorov dehumanizácie ľudského života v súčasnej buržoáznej spoločnosti. Lorenzova kritika redukcionizmu má bezprostredný vzťah k problematike formovania životného procesu a osobnosti dieťaťa. Redukcionizmom plodené komunikačné vzory, ktoré poškodzujú najmä subracionálne a verbálne väzby medzi dieťaťom a rodičmi, stávajú sa dnes závažnou prekážkou prenosu socializačnej informácie z rodičov na deti a mnohokrát dokonca pseudovedeckým zdôvodnením nedostatku záujmu niektorých rodičov o vývin ich detí. „Inými slovami“, zhŕňa svoje stanovisko Lorenz, „neveľká škoda, že dnešné deti trpia nedostatkom času svojich matiek a ich skepticizmom, je toho istého druhu ako hrubé poškodenie vyvolané hospitalizáciou, ktoré, ako ukázali presvedčivo práce Reného Spitzza, vyvolávajú syndrom nerozlišiteľný od psychotického autizmu. Ak naše deti budú autistické trebárs len v nepatrnom stupni, urobíme najnebezpečnejší prvý krok k dehumanizácii“ [Lorenz 1974: 90—91].

Z hľadiska utvárania životného procesu dieťaťa predstavujú psychicko-afektívne stránky socializačnej komunikácie dieťaťa a dospelých iba formálne predpoklady úspešného priebehu socializačného procesu. Jeho podstatným obsahovým predpokladom je pravda prenos sociálne závažných informácií a návykov spoločenského konania dieťaťa, ktorými disponujú dospelí. Z tohto hľadiska

socializačná interakcia detí a rodičov nikdy nie je a ani nemôže byť symetrická. Škody, ktoré na Západe a najmä v Amerike napáchala extrémna reakcia na puritánske výchovné predstavy a postoje v koncepcii „permitívnej výchovy“ [B. Spock], sú dnes dostatočne zjavné. Vplyv dospelých na deti je hlavným kanálom prenosu kultúrnych hodnôt spoločnosti na dieťa a z tohto obsahového hľadiska znamenajú akékoľvek snahy o „rovnocennosť“ v komunikácii detí a rodičov obrovskú hrozbu pre psychický a sociálnokultúrny rozvoj detských účastníkov komunikácie, pre sociálnokultúrnu fylogenézu človeka aj pre rozvoj spoločnosti. Teda aj na tejto úrovni spolunažívania detí a dospelých tvorí podstatu vzťahu dospelých k deťom starostlivosť o ich vývin vyplývajúca z celkovej existenčnej závislosti detí na dospelých.

Je prirodzené, že táto závislosť je najužšia a najhlbšia v prípade rodičov, s ktorými deti spája spoločný život v rodine ako v skupine ich bezprostrednej socializácie. Vzrastajúci vplyv na formovanie životného procesu a osobnosti detí nadobúdajú však dnes aj ostatní dospelí v tej miere, v akej sa v socialistickej spoločnosti otvárajú hranice rodiny spoločenským vplyvom a upevňuje sa jej jednota so spoločenským prostredím. Tento vývinový trend relativizuje aj rozlišovanie medzi vlastnými a cudzími deťmi a upevňuje všeobecnú platnosť dieťaťa ako jednej zo základných hodnôt spôsobu života dospelých.

Výchova dieťaťa a formovanie jeho životných činností v ucelený, vyvážený, pravidelný a zmysluplný životný proces je úlohou, ktorá v širokom rozsahu optimalizuje podmienky a možnosti jeho neskoršieho života ako plne rozvinutej osobnosti a samostatného spoločenského subjektu. V detstve existujú dnes rozsiahle nevyužitú možnosti výchovného formovania života a osobnosti dieťaťa s ďalekosiahlymi osobnostnými následkami a obrovským spoločenským efektom. Nevyužitost týchto možností súvisí prvorade s prudkou akceleráciou psychosomatického vývinu dieťaťa, rýchlo rozvíjajúcou jeho duševné schopnosti a nároky na výchovnovzdelávaciu komunikáciu. Zúčastňujú sa však na nej aj pretrvávajúce nedostatky vo výchovnovzdelávacom systéme, ktorý pomaly reaguje na akceleračné trendy vo vývine detí a málo vyťažuje výchovne ich životný proces za rámcom školy a vo voľnom čase. Potreba väčšej výchovnej angažovanosti rodiny vyplýva z predchádzajúcej analýzy rodičovskej starostlivosti o deti.

Cieľavedomé utváranie životného procesu detí je dôležitou úlohou medzigeneračného prenosu životných vzorov, foriem a celého spôsobu života generácií dospelých na našu najmladšiu generáciu.

Vo svetle toho nieje Medzinárodný rok dieťaťa príležitosťou len k ďalšiemu zlepšovaniu starostlivosti spoločnosti o rozvoj praktických životných prejavov detí, ale aj podnetom k plnému doceneniu významu praktickej socializácie detí a mládeže pre zabezpečenie medzigeneračnej kontinuity rozvoja socialistického spôsobu života v našej spoločnosti.

Literatura

- Erikson, E. H.: *The Problem of Ego Identity*. Journal of the American Psychoanalytic Association 1956, No. 4, pp. 56—121.
- Hetherington, E. M. — Parko, R. D.: *Child psychology*. New York, Mc Graw-Hill 1975.
- Hurluck, E. B.: *Child Development*. New York, Mc Graw-Hill 1972.
- Charčev, A. G. — Golod, S. I.: *Professionalnaja rabota ženščin i semja*. Leningrad, Nauka 1971.
- Leontjev, A. N.: *Psichičeskoje razvitiije rebyjonka v doškolnom vozraste. Voprosy psihologii rebyjonka doškolnogo vozrasta*. Moskva, Mysl 1948.

- Lorenz, K. Z.: *Vrozené základy učení. O biologii učení*. Praha, Academia 1974.
- Pisca, L.: *Sociálna politika a sociálne plánovanie*. Bratislava, Pravda — Sloboda 1977.
- Rezolúcia A/RES/31/169 prijatá Valným zhromaždením OSN „Medzinárodný rok dieťaťa“.
- Praha, Informačné ústredie OSN 1977.
- Rheingold, H. L.: *The Social and Socializing Infant*. Handbook of Socialization Theory and Research (Ed. by D. A. Goslin). Chicago, Rand Mc Nally and Co. 1969.
- Šolcová, M.: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1976.

Резюме

И. Сухий. Ребенок и образ жизни

Тот факт, что ребенок находится в субперсональной фазе своего развития, воздействует как препятствие его полного включения в жизнь общества и полного развития его жизнедеятельности. Преждевременное замыкание круга жизнедеятельности развивающегося индивида ущемляет возможности развития его личности и, наоборот, более продолжительное развитие ребенка в процессе взросления замедляет процесс стабилизации жизнедеятельности молодого человека как целостного цикла воспроизводства.

Вследствие этого можно говорить об образе жизни в отношении к ребенку, лишь осознав существенный сдвиг в его значении, происходящий в таком случае. Хотя в процессе жизни ребенка имеет место много регулярностей и повторений, они не включают все виды жизнедеятельности, необходимые для самостоятельного воспроизводства существования в обществе индивида. Поэтому процесс жизнедеятельности ребенка не представляет собой полное в смысле воспроизводства, интегрированное целое. Незавершенность процесса формирования личности ребенка ведет к тому, что процесс жизни ребенка остается открытым широкой регулирующей интервенции взрослых, заменяющей в определенной мере отсутствие сознательного отправного момента в жизненных проявлениях ребенка.

Жизненный процесс ребенка всегда в сильной мере развивается под влиянием взрослых. В этом смысле более целесообразно говорить о постепенной воспитательной интеграции жизнедеятельности ребенка, о формировании его образа жизни, а если и говорить об «образе жизни», то следует иметь в виду суженный объективный, а не первоначальный смысл этого понятия как личностно опосредствованного комплексного проявления жизнедеятельности индивида.

Summary

J. Suchý: The Child and the Way of Life

The child's sub-personal phase of development obstructs his full social integration and development of life activities. A premature closure of the range of life activities specific to a developing individual pre-empted possibilities for fully-fledged personality development and, vice versa, an extension of this development in the process of growing up retards the drift towards stability in the adolescent's total reproduction cycle.

Consequently, all discussions concerned with the way of life in relation to the child must be based on the recognition of the major shift marking such contingencies. Despite the numerous regularities and recurrent aspects characterizing the child's development, such phenomena do not comprise all life activities essential for the individual's independent reproduction of social existence; with regard to reproduction, the child's life process does not constitute a complete, integrated whole.

The incompleteness of the formative process of the child's personality development bears witness to extensive regulatory adult intervention, a factor which stagewise acts as a substitute for the conscious personality-oriented starting point of the child's life manifestations.

As the child's life process is substantially regulated by adults, it seems more expedient to talk about a gradual educational integration of the child's life activities, i.e. the formation of his way of life. If employed, the 'way of life' concept should be used in the restricted, objective sense of the term and not in its original conceptual sense referring to the individual's personality-mediated integral life manifestation.

Sociologie dětství není dosud příliš rozvinutou oborovou vědní disciplínou. Platí to nejen pro naše poměry, ale v té či oné míře i pro situaci ve většině ostatních zemí.

Toto zaostávání či nerozvinutost ve srovnání s jinými sociologickými disciplínami jsou už více méně chronické a lze je datovat přinejmenším od období mezi dvěma světovými válkami. Přestože již mnoho autorů poukázalo na nutnost nejen biologického a psychologického, ale i sociologického zkoumání dítěte, výzkumná práce v této oblasti se nijak podstatně neoživila. Ani dnešní situace není o mnoho lepší, než jak ji charakterizoval A. Bláha v roce 1926 a v roce 1946: „Jednotlivá pracovní pole všeobecného rámce sociologie jsou dosud skoro prázdná“ [Bláha 1946: 7].

Dítě je uznávaným předmětem vědeckého zájmu pedagogů, psychologů, biologů, lékařů; sociální vlivy vstupující do procesu formování jeho osobnosti jsou zkoumány spíše v souvislosti s jinou problematikou, jako je problematika rodiny, výchovného procesu, dospívající mládeže, životního způsobu, kriminality atd.

V těchto přístupech je chápáno zpravidla buď jako v podstatě izolovaná individuální biopsychická jednotka, nebo jako faktor či element jiného zkoumaného jevu, nikoli jako specifický typ sociálního bytí, produkt sociálního prostředí a součást významné skupiny populace.

Je třeba brát v úvahu, že dítě jako společenská bytost je zrcadlem dané rodiny a společnosti a budoucím tvůrcem nové rodiny a společnosti. Poznání zákonitostí, charakteristických rysů a zvláštností jeho života, pochopení působení a rozvoje sociálního ve fenoménu dětství je i významným předpokladem k porozumění životu člověka, k respektování jeho potřeb, nadání a dovedností, k utváření jeho způsobu života i sociálního prostředí, v němž se realizuje, a k zaznamenání možných budoucích trendů.

Pohlížíme-li na různé materiály vypovídající o dítěti a dětství — ať již formou literární či vědeckou — a hodnotíme-li dějinný vývoj tohoto fenoménu, musíme tak učinit v kontextu našeho celkového poznání společnosti a jejích konkrétně historických forem, v tomto rámci postihnout obecnou specifiku dětského sociálního a na jejím pozadí pak interpretovat dílčí projev.

Dětství jako historicky formovaný sociální vztah

Dítě a dětství jsou pojmy, o nichž má každý zcela konkrétní představu, přesto a svým způsobem i právě proto je obtížné jednoznačně je definovat. Jejich obsah se vyvíjí a přeměňuje v rámci celkového procesu vývoje společnosti. Mění se v čase a prostoru, tj. v závislosti na historických etapách, socioekonomických formacích a kulturních systémech. Tato závislá proměnlivost doklá

dá silnou sociální determinaci, a tedy i objevující se a vzrůstající nutnost specifického sociologického uchopení.

Pro každou dějinnou epochu je typický určitý charakter etapy vstupu do života. Prožívání dětství a postoje k němu jsou výrazem zcela konkrétní sociálně historické situace. V různých společnostech si děti musí osvojovat různé — někdy i v komparaci protikladné — vlastnosti, aby ve svém prostředí mohly žít. Ve vývoji obrazu dětství existují obrovské výkyvy jak v dimenzi vymezení jeho věkového rozpětí, tak v dimenzi společenského i individuálního očekávání s ním spojovaného.

Souvisí to do značné míry s kolísáním představ o údobích životního cyklu člověka. Pokusy o periodizaci lidského života jsou velmi staré a zaznamenaly nesčíslný počet variant, počínaje velmi hrubými, omezujícími se pouze na tři kategorie — dětí, dospělých a starých —, a konče velmi podrobnými, používajícími i jednorozměrných období. Základním východiskem všech jsou určité, různě zvolené mezníky fyzického a psychického vývoje člověka, vyjádřené zpravidla určitou věkovou hranicí. Často jsou uplatňovány mezníky dekadické, zejména ve starých periodizacích, například řeckých nebo čínských. Nezřídka je periodizace vedena „magickým“ číslem 7, a to buď v násobku, tj. 7 období života, jejichž délka je sedmiletá nebo čtrnáctiletá, nebo v prostém členění na 7 období verbálně charakterizovaných, avšak počtem roků nespecifikovaných. (1)

Objevují se přirozeně i periodizace dělené na kratší či nanejvýš dlouhá období. Kromě obecně koncipovaných, které berou v úvahu život člověka vůbec, existují členění sledující pouze jeho určité aspekty či projevy, a to zejména pokud jde o období dětství a mládí. Takovými kritérii mohou být například specifická růstová zátěž, rozvoj smyslů, rozvoj imaginace, vokálních schopností, sensomotorických projevů, jazyka. Mohou jimi však být i sociálně vztažené znaky, jako chápání a osvojení si institucí, schopnost práce v rámci společnosti, schopnost profesionální činnosti atd.

V dobách předkulturních, kdy periodizace životního cyklu člověka nebyla explicitně stanovena a písemně zachycena, ale spíše pociťována, se hranice dětství směrem zpět do dějin člověka snižuje. Tento trend snižování, respektive v opačném směru — tj. v souladu s pohybem dějin — zvyšování hranice dětského věku je typickým rysem vývoje člověka a jeho civilizace.

V období vzniku lidského rodu se týká zejména *aspektů biologických*. Zmiňuje se o tom již Anaximandros Milétský v roce 565 před naším letopočtem. Dokazuje, že pokud by se člověk v prvopočátcích své existence rodil s takovým vybavením jako dnes (tj. v antice), nemohl by lidský rod vůbec přežít [Burnet 1892: 378]. Prodlužování dětství v období diferenciací člověka v rámci živočišné říše souvisí s přeměnami jeho fyzických dispozic, respektive s relativním zaostáváním jeho fyzického vybavení pro život v přírodě na jedné straně a s rozvojem jeho inteligence na straně druhé. Čím složitější se stává způsob obživy lidského jedince v dospělém věku, tím jednodušší a méně dokonalé schopnosti má při svém narození. Člověk nejen vstupuje do života velmi nedostatečně vybaven, ale i dospívá do stadia zralosti relativně pomalu a pozdě. Při zrození nemá žádné kvality, které ho v pozdějších dobách jeho života odlišují od zvířat, nadto je fyzicky proti nim silně handicapován. Není schopen řeči, myšlení, tvorby, nemá názory a dovednosti. Na samostatnou existenci je pozoruhodně dlouho nepřipraven. Je podstatně delší dobu bezbranný a závislý na péči dospělých, velice dlouho odvozuje své postavení z postavení

(1) Do tohoto okruhu patří například Shakespearova literární sociologická analýza — známých „seven ages of man“.

rodičů. Tato péče i sociální odvozenost jsou ve své intenzitě i extenzitě ve světě živočichů zcela ojedinělé. Teprve postupně, životem s ostatními lidmi si dítě osvojuje vlastnosti a rozvíjí schopnosti, jimiž se stává zcela specifickou kvalitou v říši živočichů, charakterizovanou uvědomělými návyky a internalizovanými normami lidského společenství.

Prolongace dětství však není typická pouze pro aspekt biologického vývoje člověka jako živočišného druhu. Je stejně typická pro jeho sociální vývoj, a to od nejstarších dob až po dnešek. Jako paralelní fenomén doprovází rozvoj materiálních a sociálních podmínek života společnosti.

V prvobytně pospolných společnostech

přirozeně neexistoval žádný obecně platný vzor dětství jako kategorie individuálního či společenského života a jednotlivá kmenová zřízení formovala tento fenomén v duchu své vlastní diferenciací linie, která jim v rámci celkových charakteristik formace dávala vlastní autentičnost. Určité rysy však byly převažující a svým způsobem pro epochu typické.

Zrození člověka bylo považováno za samozřejmou, přírodně, či spíše řízením bohů determinovanou záležitost. Dětství neimplikovalo žádná práva ani postavení. V mnoha kmenech byly malé děti považovány za jakousi nediferencovanou masu lidství, za něco mystického, přicházejícího z jiného světa a kontaminovaného stopami zlých duchů. Úkolem rodičů v tomto období nebylo ani tak vychovávat svého potomka k osvojení si potřebných znalostí a dovedností dospělého věku, ale očistit jej od nečistých vlivů prenatálního života. Ve věku zhruba do 7–8 let neměly děti žádné jméno, nebyly proto chápány jako samostatná individua.

S tím souvisí i poměrně tvrdá selekce uplatňovaná vůči novorozencům ze strany dospělých. Infanticida byla běžnou praktikou kmenových společností, a to nejen jako nástroj eugenického programu, ale v obtížných materiálních podmínkách i jako prostředek populační politiky. Nechtěné děti byly zabíjeny nebo odkládány. Vždy byli zabíjeni novorozenci defektní a slabí, v dobách, kdy se vysoká porodnost stala hrozbou pro zdroje obživy, bylo měřítko fyzické nedostatečnosti zvýšeno, potraty a infanticida se prováděly masově.

Materiální situace společnosti, daná v té době v první řadě kvalitou přírodního prostředí a jejími výkyvy ovlivňovala i délku dětství, respektive období nediferencované nezralosti. Přechod do stavu dospělosti byl bezprostřední a náhlý, velmi často se uskutečňoval ve věku 7–10 let, kdy se muž mohl stát lovcem a uzavřít sňatek (toto uspořádání existovalo až do novověku u některých domorodých kmenů na Tahiti [Chamberlain 1900]). Tento mezník přirozeně nebyl obecně platným. Existovaly společnosti, u nichž iniciace probíhala později, či naopak děti byly zbaveny péče či ochrany dospělých daleko dříve. (2)

Postoj primitivního člověka k dětství se promítal i do výchovných postupů, lze-li je tak nazvat. Prvotním úkolem bylo očistění od vlivu nečistých duchů. Ostatní výchovné vlivy byly spíše vedlejším produktem života kmene. Dítě si osvojovalo určité návyky, dovednosti a normy převážně spontánní percepce klimatu dospělé společnosti. Šlo především o internalizaci obecných zásad, jako například jedinečnosti kmene, moci nadpřirozených duchů, náboženství a auto-

(2) J. Turnbull například uvádí, že kmen Ikú, vypuzený ze svých tradičních území a žijící dnes v těžkých podmínkách v horách na hranicích Ugandy, Súdánu a Keni se stará o své potomky

pouze do věku tří let. Pak žijí děti v tlupách svých vrstevníků a samy si musí zajišťovat potravu i přístřeší [International 1977: 24].

rity starších. Zatímco pozitivní výchovné postupy nebyly celkem uplatňovány, existoval u některých kmenů striktní systém velmi tvrdých výchovných trestů.(3)

Fyzická krutost byla dosti typickým znakem vztahu mezi rodiči, respektive mezi dospělými a dětmi, v primitivních společnostech. I tam, kde nebyly uplatňovány výchovné tresty, byl jí dán průchod při jiných příležitostech, zejména při různých rituálech.(4)

Přesto však byly vztahy mezi dospělými a dětmi vyrovnané. Děti přijímaly pravidla dospělého života jako daná, neměnná a nepochybná, a tedy i krutost jako nutný trest či podmínku své zralosti. Nesporně to bylo ovlivněno i bezprostředním vztahem dítěte k většině dospělých členů společnosti, kteří vůči němu vystupovali jako jednotná autorita. Otec s matkou neměli ve vztahu k dítěti ono výhradní postavení, jaké mají dnes, rodičovství bylo obsáhlejší a — v závislosti na kmenových zvyklostech — se v různé míře a vymezení vztahovalo na další příslušníky generace dětí ve „velké“ rodině [Engels 1967, Mead 1939].(5) Působení na dítě, i když spontánní a nesystematické, nebylo především záležitostí rodičů, ale záležitostí společenskou — skupinovou, rodovou.

Antická koncepce dětství

Generalizace jakéhokoli jevu probíhajícího v šíři celé společnosti a celé historické etapy je vždycky obtížná. Otrokářské řády, které vystřídaly prvobytné pospolitosti, vyvinuly nuance svého uspořádání a pravidel sociálního soužití, a tedy i přístupů k dítěti. Přesto však lze vytipovat určité základní společné rysy. Nejlépe jsou patrné a také do jisté míry kodifikovány v kultuře řecké a římské.

Hlavní determinantou a současně diskriminantou vývoje života dítěte se zde stala jeho třídní příslušnost (a toto určující postavení si podržela i ve všech historicky následných třídních společnostech). Dítě se rodilo do třídy otroků nebo otrokářů, a tím byl dán jeho sociální status a způsob života zpravidla jednou provždy, — odhlédneme-li například od válečných střetů, při nichž svobodní občané upadali do otroctví, nebo od méně častých případů propuštění z otroctví. Synu svobodného občana a otrokyně byl přiznáván status po otci, dcera se stávala otrokyní. Velmi často však byly tyto děti zabíjeny nebo odkládány.

Infanticida představovala i nadále poměrně rozšířený přístup k novorozencům. Děti byly vždy v jisté míře v závislosti na materiálních a společenských podmínkách individuálně i sociálně žádoucí a po překročení této míry nežádoucí. Ve Spartě nebo ve starém římském Zákoně dvanácti tabulí byla likvidace fyzicky nedostatečných jedinců dokonce legalizována. Ve stejném duchu

(3) Za malá provinění vůči dospělým byly děti trestány například useknutím prstu, rozřezáním dlaně, bitím nebo pálením nad ohněm. Mohly být bez jídla zavřeny na několik dní do chatrče, svázány do kozelece či veřejně pomazány exkrementy [International 1977: 24].

(4) Například Papuánci na Nové Guineji usekávali z úcty k zemřelému části prstů malých děvčátek. Velmi kruté byly některé iniciační obřady.

Hoši byli bičováni, museli se podrobit rituálnímu zvracení a krvácení, takže často upadali do bezvědomí a byli zjizveni na celý život. [International 1977: 24, 25].

(5) Lingvistickým dokladem je například struktura některých dodnes živých nigerijských jazyků, v nichž pro označení matka a teta existuje pouze jeden společný termín.

formulovali zákony či návrhy zákonů Lykurgos, Solón, Platón a Aristoteles. Nejčastějším způsobem usmrcení novorozence bylo udušení nebo utopení. Infanticidu, zvláště nelegální, postupně nahradil jiný přístup vůči nežádoucím novorozencům, typický pro antickou kulturu: odkládání dětí na veřejných místech nebo do košů plovoucích po řece — tak, aby se jich někdo ujal. Svým způsobem to byla neformální nabídka k adopci, vypovídající o posunu k méně krutým postojům.

Tento posun se posléze projevil i v zákonodárství, na něž však působila spíše potřeba dostatečného počtu vojáků pro rozsáhlé výboje impéria než ryze humanistické důvody. Infanticida i odkládání novorozenců byly zakázány, musel být zajištěn život a výchova všech synů a alespoň prvorozených dcer. Na počátku našeho věku zřídil císař Augustus dokonce fondy pro podporu sirotků a rodin, které nemohou uživit své děti. Zákonná a finanční opatření však nebyla a ani nemohla být účinná a dostatečná, aby poskytla rodinám materiální podmínky pro výchovu více potomků, takže odkládání dětí nejen nezaniklo, ale s rozvojem směny a obchodu bylo obohaceno novou, ekonomicky výhodnější formou — prodejem dětí do otroctví.

Absolutní dispozice s potomky nepředstavovala pouhé prodloužení této, časově v podstatě omezené zvyklosti prvobytně pospolné společnosti. Rozvinula se do nebývalé šíře a trvala prakticky po celou dobu života rodiče, tj. otce (matka jako žena nebyla subjektem práv, tj. ani rodičovských). Podle právních kodexů starého Řecka a Říma i ostatních otrokářských říší té doby (například Persie, Egypta) neměly děti žádná práva. Otec je mohl zabít, prodat, používat je k čemukoli a nakládat s nimi jakkoli. Nejvýrazněji byla tato moc vyjádřena v římském termínu *patria potestas*, garantující celoživotní otcovské právo nad potomky jak v oblasti pozitivních rozhodnutí (životní zaměření, volba manžela), tak v oblasti represivních opatření (vypuzení, vydědění, zmrzačení, zabití).

Je zřejmé, že výchovné metody byly formulovány především negativně a podržovaly si krutost předchozí historické etapy. Také výchova k mužnosti implikovala řadu surových momentů. Například krvavé flagelantské závody mladých Sparťanů často vedly k umrskání k smrti.

To ovšem neznamená, že by se vztah rodičů, respektive otce, k dětem vyčerpával v jednostranných projevech krutosti. Literární prameny dokumentují, že i při tvrdé a autoritativní výchově nechyběla otcovská láska a pýcha, zejména k synům. Lze dokonce říci, že svobodní občané v Řecku a Římě (nikoli otroci, kteří byli považováni za věci, a proto o nich, pokud jde o toto téma, nemáme téměř žádné informace) se prostřednictvím svých synů do jisté míry realizovali právě tak jako dnešní rodiče. To se ovšem týkalo staršího dětství, spíše mládí. Útlé dětství bylo v podstatě ignorováno. Použití termínů „útlé“ či „starší dětství“, „mládí“ a „zralost“ je zde problematické, protože mezní věk těchto období byl velmi variabilní. Řídil se konkrétními potřebami rodiny i společnosti.

Také obecná kategorie dětství byla vágní. Z hlediska práva svobodných občanů trvalo v podstatě po celou dobu života otce. Z hlediska praxe nemajetných tříd a třídy otroků končilo velmi brzy tím, že se dítě stalo pracovní silou.

Feudální společnost

představovala, zejména ve svých počátcích, celkový kulturní regres. To se promítalo i do přístupu k dětem. Jejich význam a hodnota byly na úsvitu období

srovnatelné, nebo dokonce menší než význam a hodnota dobytka. Byla jim tedy věnována i srovnatelná péče.

Úsloví „lehce přicházejí, lehce odcházejí“ charakterizovalo tehdejší populační politiku, v jejímž duchu byla neomezená reprodukce spontánně vyvažována vysokou dětskou úmrtností. Období dětství bylo velice krátké, lze-li tak nazvat období neuvědomované a nerespektované ze strany rodičů i dětí, období nediferencované masy, připomínající pojetí dětství v prvobytně pospolné společnosti. Ani nyní nebyla často synům dáвана jména, dokud se nevyznamenali nějakým hrdinským činem.

Nejpozději v 7 letech byly děti považovány za malé dospělé, ty nejchudší, především nevolnické, musely tvrdě pracovat na půdě feudála, řemeslnická mládež (čteněji se objevující v období vrcholného feudalismu) absolvovala etapu učednickou a vyšší vrstvy získávaly zkušenosti ve šlechtických službách. Ve všech případech se musely podrobit striktní disciplíně, vynucované tvrdými represivními opatřeními. Neposlušnost byla potlačována přísnými fyzickými tresty. Nejběžnějším výchovným prostředkem bylo fyzické násilí, zejména ve formě častého a účinného bití.⁽⁶⁾ Za předpoklad úspěšné výchovy byly považovány patřičná dávka strachu, potlačení sebevědomí a vlastní vůle.

Třídní determinace charakteru dětství postupně vykrystalizovala v nerovnovážně dichotomický vzor dítěte vládnoucí třídy na jedné straně a dítěte pracujících tříd na straně druhé. Způsob rodičovského chování byl analogicky dichotomický. Potomci malého počtu vznešených rodin byli předáváni do péče kojné, chůvy a vychovatele, takže jejich vztah k rodičům byl odtazitý a vyvíjel se v podstatě teprve v době, kdy již byli považováni za dospělé. Velmi často — jak naznačuje řada literárních děl — znamenala chůva pro psychický vývoj dítěte mnohem více než matka. V tomto směru byla vazba matka—dítě u poddanského stavu těsnější, a to alespoň v útlém věku. Přestože nemluvnatům nebyla věnována příliš velká pozornost, po vzoru primátů doprovázela matku při všech jejích aktivitách.

Běžný sňatečný věk u chlapců byl 14 let, u děvčat 12. Často se však sňatky uzavíraly i v mladším věku. Motivací zde byly zájmy dospělých, tj. uchování, kontinuita a rozvoj majetku či sociálního postavení, nikoli prospěch dětí.

Linie rodičovského chování v období feudalismu směřovala od počátečního nezájmu (v raném věku dítěte) k pozdějšímu zájmu o jeho co nejrychlejší integraci do světa dospělých. Výchovné nároky byly vyjádřeny názorem, že děti prostě rostou a přirozeně si počínají tak, jak mají. Rozvíjející se církevní školství, usilující o určitý, přirozeně specificky zaměřený výchovný systém, nemělo na masu dětské populace významný dopad.

Přechod feudalismu v kapitalismus

a proces průmyslové revoluce se staly příčinou neobyčejné bídy většiny obyvatelstva a velkého bohatství menšiny.

Třídní určenost dětství se v těchto podmínkách dále fixovala. Zlepšení situace dítěte v rodinách vládnoucích tříd bylo vykoupeno masově se šířícím vykořisťováním dětí pracujících tříd.

(6) Tato výchovná metoda byla běžně uplatňována i ve šlechtických a královských rodinách. Například biografie popisující život krále Jindřicha

IV. uvádí, že byl z výchovných důvodů trestán zmrskáním od věku 2 let [Lowie 1929: 138—139].

Humanistické tendence začaly působit na proměny obrazu dětství v majetných vrstvách. Barbarské metody výchovy byly opouštěny. Objevovaly se náznaky edukačních teorií, rodičovské přístupy se zjemňovaly, k systému povinností dětí vůči rodičům se připojily zárodky úvah o povinnostech také opačného směru. Již v sedmnáctém století byly v některých komunitách zřízeny školy pro děti měšťanů, jako předvoj školského systému organizovaného mimo církev. Krutost ještě existovala, zejména ve školách, kde byly uplatňovány přísné fyzické tresty.

Přestože děti byly již pro rodiče určitou sociální či prestižní hodnotou, společností uznávanou, nebyly hodnotou individuální, tj. nešlo o určité dítě, ale o děti vůbec. Jejich rození, právě tak jako vysoká úmrtnost, bylo přijímáno fatalně.

Rodiny byly velké, počet 10 dětí byl běžný, i když se častými přírůstký a úmrtími neustále proměňoval. V jejich rámci se v té době v té či oné míře realizovaly aktivity, z nichž celá řada byla dříve i později zajišťována jinými institucemi, například výroba, obchod, učení, odborný výcvik, náboženské úkony, nápravná opatření, péče o staré, péče o nemocné. Z hlediska dětí představovaly do značné míry komplexní socializační prostředí, poskytující převážnou sumu znalostí a zvyklostí jak pro oblast celkového životního způsobu, tak pro oblast pracovní činnosti.

Dětství bylo krátké, vstup do světa dospělých a sňatečný věk se ve srovnání s předchozím obdobím nijak nezměnil. Dospělí je považovali za nezbytnou a nepříjemnou etapu vývoje člověka, kterou je nutno překonat co nejrychleji a bez problémů.

Byla-li dětskému věku obecně vymezena krátká doba, dvojnásob to platilo pro děti vykořisťovaných tříd. Levná dětská pracovní síla se stala jedním z prostředků zvyšování zisku v tovární výrobě. Růst jejího využívání doprovázel nástup kapitalismu jak ve formě zvětšování objemu dětské práce, tak ve formě snižování pracovního věku. Údaje o situaci v druhé polovině osmnáctého a první polovině devatenáctého století jsou v tomto směru otřesné. Již pětileté děti běžně pracovaly v dolech a v textilních továrnách, někdy 14–16 hodin denně. Engels ve své kritické analýze *Postavení dělnické třídy v Anglii* uvádí, že děti začínají zpravidla pracovat v továrnách ve věku šesti let, není však neobvyklé, že pracují pětileté, čtyřleté, a dokonce dvouleté děti. Pracovní doba trvá většinou od osmi hodin ráno do osmi večer s 1,5hodinovou přestávkou na oběd „přímo v zapáchajících brlozích, kde děti pracují“. Když jde obchod dobře, trvá práce do 10, 11 i 12 hodin v noci. Ženy a děti, které pracují v dolech, lezou po čtyřech nízkými štolami, zapřažené do vozíků postrojem a řetězem. Velmi škodlivá je také dětská práce v textilním průmyslu, například u navlékačů se po určité době projevuje silná krátkozrakost nebo nevyléčitelná slepota následkem černého zákalu. Výživa a zdravotní stav dělnických dětí jsou velmi špatné. Trpí slabostí, omdlíváním, zvracením, nechutenstvím, bolestmi hlavy, v boku, zádech, zkrivením páteře, tuberkulózou. Úmrtnost je velmi vysoká. Továrníci dokonce hromadně najímají děti z chudobinců jako učně a zacházejí s nimi nanejvýš bezohledně a barbarsky [Engels 1957]. [7]

(7) Tato situace přirozeně nebyla výsadou Anglie, ale měla své analogie ve všech zemích rozvíjejícího se kapitalismu. Otřesné podmínky dětské práce

u nás například výstižně zachytil J. Arbes ve svém románu *Štrajchpudlici*.

Nástup kapitalismu tedy vytvořil velice pochmurný obraz dětství pro velkou část populace. Křiklavé vykořisťování dětské práce probudilo vlnu odporu, stimulovanou zpočátku různými filantropickými reformátory, s rozvíjejícím se proletářským hnutím pak vzrůstajícím protestem dělníků. Pod těmito tlaky došlo postupně k omezování dětské práce a k přijetí určitých opatření na její ochranu.

Ekonomické a intelektuální klima devatenáctého století položilo (respektive postupně kladlo) základy fundamentální přeměny konceptu dětství, které do našeho věku vchází jako kvalitativně nový, vlastní autenticitou a statusem nadaný fenomén. Tato proměna souvisela a byla vyjádřena požadavkem a v konečné fázi jistým stupněm realizace všeobecného vzdělání dětí. Výchovné koncepty, opírající se hlavně o německou klasickou filozofii a francouzský utopický socialismus,⁽⁸⁾ se rodily jako houby po dešti. Současně na druhé straně působil hospodářský zájem vlastnických tříd, aby pracovní síly, vstupující do stále složitějšího výrobního procesu v továrnách, byly vybaveny určitou kvalifikací. Byl rozšířen učednický poměr a jeho formální náležitosti byly stanoveny. Byla vyhlášena povinná základní školní docházka (v Anglii a ve Francii v roce 1833, v našich zemích v roce 1868). Byly schváleny zvláštní zákony týkající se dětí, například v Anglii „Zákon na ochranu dětí před krutostí“ (1889), „Zákon na ochranu dětí“ (1891), později „Zákon o vzdělání“ a „Zákon o dětech“. Tím vstoupil společenský zájem do nedotknutelného teritoria otcovské moci a rodičovská práva začal doplňovat rodičovskými povinnostmi.

K ozvláštňení, k individualizaci vztahu mezi dítětem a rodiči přispěl rodící se systém antikoncepce, omezující až dosud fatální nutnost velkého počtu dětí.

K ozvláštňení vztahu mezi dítětem a společností přispěl rodící se systém vzdělání a sociální péče, vytvářející rámec pro institucionalizaci dětství jako specifického údobí života člověka, spojeného s příslušností k věkově vymezené skupině obyvatelstva a podléhajícího zvláštním normám a nárokům.

Dvacáté století

Je stoletím velkého kvalitativního zvratu v obrazu dětství. Nejvýznamnější je to, že dětství je formálně přiznán zvláštní status a dítě je uznáno za subjekt určitých práv.

100 let probíhající boj za občanská práva a svobody začíná explicitně nebo alespoň implicitně nést své ovoce i pro dětskou populaci. Zákaz dětské práce, některé ochranné zákony a povinná školní docházka v podstatě vymezují novou koncepci dětství; je považováno za specifické období života se zvláštními nároky, dítě pak za specifickou bytost, která pro svoji bezmocnost a zranitelnost, pro fyzickou a sociální nepřipravenost na život vyžaduje péči a ochranu.

Teorie o vztahu rodičů k dítěti a o vztahu společnosti k dítěti se stávají velmi populární. Jsou zakládány různé sociální instituce, které v té i oné míře omezují nebo odstraňují flagrantní případy porušování dětských práv a potřeb.

Tento proces se přirozeně nejen neodehrává ve všech státech světa, ale i tam, kde probíhá, má různé tempo i varianty směrů v závislosti na stupni ekonomického rozvoje. V těch průmyslově vyspělých zemích, které čerpají nadhodnotu z koloniálních teritorií, se realizuje rychleji a účinněji, naproti tomu v hospodářsky zaostalých oblastech nedochází v podstatě k žádným změnám a udržují se formy přežívající z různých předchozích etap.

⁽⁸⁾ Zmiňme zde alespoň vliv Kantova pedagogického díla a výchovných doporučení Saint-Simona*

Omezíme se proto na oblast evropské a anglosaské kultury, typicky reflektující podmínky bouřlivého, i když rozporného vývoje kapitalismu dvacátého století, abychom mohli shrnout některé hlavní rysy nové koncepce dětství:

1. Zrození dítěte není již fatální, biologicky určenou zákonitostí, stává se stále více výsledkem volby. Proto také

2. vztah rodičů k dítěti se individualizuje, dítě začíná být hodnotou samo o sobě.

3. Výchova přestává být výhradní funkcí rodiny či spontánního působení praxe, stává se v určité míře uvědomělou, společensky institucionalizovanou a kontrolovanou činností organizovanou s ohledem na potřeby a schopnosti dětského věku.

4. Zájem společnosti se týká jak fyzického, tak psychického zdraví dítěte, tj. v podmínkách buržoazního sociálně charitativního systému — případů, kde se v péči o dítě projevují flagrantní nedostatky.

5. Dětství se prodlužuje, pokrývá dobu povinné školní docházky, jejíž limit se postupně zvyšuje. S rozvojem vědy a techniky vzrůstají nároky profesionální přípravy, období závislosti na rodičích a tím i určité sociální nezralosti se prodlužuje.

6. V souvislosti s touto extenzí rodičovské ekonomické odpovědnosti se mění i výchovné přístupy uvnitř rodiny od otcovské tvrdé autokracie přes mateřské přísné či méně přísné vedení k stále větší toleranci, přecházející v naši době až k opačnému extrému — k rezignaci na disciplínu a přenos žádoucích hodnot.(9)

V rámci těchto obecných rysů se utvářejí různé třídně, rasově a teritoriálně určené modifikace, v nichž jednotlivé aspekty jsou více či méně splněny, nebo nesplněny.

Příslušnost k diskriminované rase prakticky přítomnost či úplnost těchto rysů vylučuje. Ale i třídní diferenciaci dětství v dimenzi majoritní společnosti je fakticky zachována, i když v méně křiklavém projevu. Průmyslově vyspělé kapitalistické společnosti poskytují i dělnickým rodinám jistý životní standard a uvolňují tradiční formální askriptivní bariéry pro větší sociální mobilitu. Její rozvoj je však nadále automaticky regulován překážkami faktického rázu, jako je například přenos rodinného sociálního statusu z generace rodičů na děti, a tím i vytvoření ekonomických podmínek pro počáteční životní start.

I v optimálních případech, kdy dětství většiny populace je zajištěno jako bezstarostné,(10) třídně se liší ve svých nárocích, způsobu života, konzumního chování, možnostech vzdělání a později životního očekávání.

V socialistické společnosti(11)

nabývají dítě, dětství a vztahy k němu nových rozměrů. V procesu jejího rozvoje se realizují verbálně uznávaná, avšak v širším měřítku neuskutečňovaná hesla osvěty dvacátého století. Celkový trend přeměny statusu dětství v sociál-

(9) Tato situace je jednou z příčin vážných společenských problémů v buržoazní společnosti, jako například potíží v socializaci, růstu dětské kriminality, narkomanie a dalších patologických jevů.

(10) Adjektivum „bezstarostné“ vyjadřuje žádoucí obraz dětství, tj. období, v němž člověk není nositelem povinností a zodpovědností života dospělých, které za něj přejímá někdo jiný. Toto ob-

dobí může být různě dlouhé — v některých případech (zejména ve společenských třídách s nízkým životním standardem) je minimální.

(11) Podmínky dětství v socialistické společnosti jsou ve stati dotčeny relativně stručně vzhledem k tomu, že je o nich podrobně pojednáno v ostatních článcích tohoto monotematického čísla.

ní realitě lze charakterizovat na jedné straně jako ozvláštnění norem dětství (vzhledem k ostatním společenským normám), na druhé straně jako jejich zevšeobecnění v dětské populaci (umožněné odstraněním privilegií a bariér daných příslušností k určité společenské skupině).

Zájem a péče o dítě, právě tak jako odpovědnost za výchovu mladé generace, se stávají, respektive opět stávají, celospolečenskou záležitostí, tj. ve své vývojové spirále dosahují výchozího bodu, avšak kvalitativně vyšší úrovně: od prvotní, velmi málo rozvinuté společenské odpovědnosti, přes historické kolísání mezi důrazem na přísné vedení v rodině a důrazem na spontánní vliv praxe dospělého života, k propojení společenského a rodinného zájmu na socializaci dítěte v tom smyslu, že obě instituce své působení vzájemně stimulují, kontrolují a obohacují.

Systém celospolečenských opatření, rozpracovaný až do úrovně nejmenších správních jednotek a pronikající do vnitrorodinné struktury, má za cíl zajistit všem dětem

- přiměřenou životní úroveň, dostatečnou a vhodnou výživu a průběžnou preventivní i léčebnou péči o zdraví,
- podmínky pro šťastné dětství, bezpečné citové a morální zázemí jako předpoklad utváření harmonické osobnosti,
- podmínky pro vzdělání a rozvoj schopností a dovedností v souladu s individuální dispozicí i potřebami společnosti.

Tato opatření se týkají všech dětí bez ohledu na jejich příslušnost k určité společenské třídě, etnické skupině, teritoriu či pohlaví. Uskutečňují se za těsné spolupráce výchovných, zdravotnických institucí a institucí sociální péče na straně jedné a rodiny na straně druhé. Tam, kde rodina není schopna plnit některou ze svých funkcí, nastupuje náhradní společenská péče o dítě, jejíž forma je neustále zdokonalována tak, aby všechny tři předpoklady úspěšné socializace mladého člověka byly co nejlépe zajištěny.

Dětství jako sociální vztah se proměňuje, a to v dimenzi celospolečenské i v dimenzi rodinné. V dimenzi společnosti nabývá novou bohatost forem, diferencuje se a rozvíjí podle zájmů jednotlivých věkových, teritoriálních, zájmových a jiných skupin. Dětská populace však přitom není pouhým objektem péče. Je současně významným subjektem, který svými nároky a vlivy, zpravidla explicitně neformulovanými, avšak ze strany dospělých vnímanými, vstupuje do procesu přeměn celospolečenských jevů.

V rámci celkové proměny vnitrorodinných vztahů se mění i vztah rodiče — dítě, a naopak. Všeobecná vysoká životní úroveň obyvatelstva umožňuje, aby tyto vztahy byly oproštěny od existenčních ekonomických tlaků a rozvíjely se v duchu socialistického humanismu jako vztahy, jejichž cílem je rozvoj osobnosti všech zúčastněných, na prvním místě pak dítěte.

Rodičovství není neodvratitelným osudem, prestižním imperativem ani ekonomickou nutností. Je v převážné většině případů výsledkem subjektivní volby, v níž dítě není hodnotou zprostředkující, ale hodnotou konečnou.

Je nesporné, že dítě patřilo a patří do hodnotového systému každé společnosti. Pouze pojetí se mění. V dřívějších dobách bylo zpravidla hodnotou „für uns“, tj. hodnotou pro rodiče: nejprve bylo jedním z faktorů kulturně ekonomicko-prestižního zařazení otce; jeho ekonomicko-prestižní hodnota pak v různých variantách provázela celý historický vývoj společnosti. Teprve v socialistické společnosti je osvobozeno od této zprostředkující úlohy a stává se hodnotou „an sich“, tedy hodnotou samo o sobě, výrazem smysluplnosti lidské-

ho života, se silným nábojem projekce k individuální i kolektivní budoucnosti.

Dítě již také není považováno za samozřejmý, někdy dokonce obtížný průvodní jev života dospělého. Je svým způsobem jeho cílem a významnou náplní, která pokrývá značnou část životního cyklu rodičů. Výchovný vliv a odpovědnost rodiny (i společenských institucí) se vzhledem k stále náročnější přípravě mladých posunují daleko za hranici dětství, představovanou momentem biologické zralosti (tj. zákonem stanovenými 15 lety).

Proto výchovné přístupy v rámci rodiny nemohou být ponechány náhodné volbě, musí být optimálně voleny a koordinovány s působením škol a dětských organizací tak, aby dlouhý proces socializace mladého člověka byl úspěšný.

Rodičovská role nemá v naší nové, rychle se měnící realitě pevný, bezpečný vzor, o nějž by se bylo možno jednoznačně opřít, vzor nesporný a daný, který je automaticky přijímán jak generací rodičů, tak generací dětí. Prožíváme období, kdy vzory nových vztahů se formují; posunuly se od extrému otcovské autokracie, brzdící svobodný rozvoj dětské osobnosti, k extrému všeobecné rodinné demokracie, která přinesla řadu jiných problémů, vyplývajících z toho, že dítě není tak zralým jedincem, aby mohlo být jejím plnoprávným subjektem.

Otázky výchovy dětí a výchovy k rodičovství jsou proto velmi aktuální a velmi diskutované. Na jejich řešení se podílejí nejen rodiče, ale i výchovné a vědecké instituce. Dochází k propojení toho, co bylo zpravidla v dějinách rozpojeno, nebo spojeno velmi volně a nesystematicky: k propojení výchovných vlivů rodiny, školy i širšího společenského prostředí tak, aby výsledkem socializačního procesu v dětství byl osobnostně vyrovnaný, profesionálně připravený a morálně vyspělý jedinec — nový člověk, tvořící novou společnost.

* * *

Stručné expozé historického vývoje fenoménu dětství nemůže zachytit více než základní tendence charakteristické pro jednotlivá období a vstupující svým pozitivním či negativním vlivem do dalšího utváření jevu. Je přirozené, že v závislosti na čase a místě existovala celá řada variací situovaných blíže, dále či dokonce na protipólu těchto základních tendencí. Ty však nemůžeme v článku omezeného rozsahu postihnout.

Celkově lze shrnout, že formování lidského dětství jako sociálního vztahu v rámci rodiny a širší společnosti je charakterizováno těmito hlavními rysy:

- a) *V rámci rodiny*: prodlužováním jeho trvání, zjemňováním výchovných postupů, hodnotovým posunem v nazírání dětství — od kategorie „für uns“ ke kategorii „an sich“. Pro ilustraci převládajícího výrazu vztahů mezi rodiči a dětmi lze uvést jednoduchou historickou periodizaci De Mauseho: 1. infanticida (do 4. stol. n. l.), 2. odložení dítěte (4.—13. stol.), 3. ambivalentní přístup (14.—17. stol.), 4. vnucování rodičovské vůle (18. stol.), 5. socializační přístup (19. stol.—polovina 20. stol.), 6. rodičovská pomoc a podpora (od druhé poloviny 20. stol.) [De Mause 1974].
- b) *V rámci společnosti* (v závislosti na rozvoji její socioekonomické úrovně a výrobních poměrů): prodlužováním, získáváním specifického statusu vzhledem k ostatním sférám sociální reality, demokratizací a růstem náročnosti výchovných postupů, posléze pak demokratizací systému vzdělávání dětí.

Přehlédneme-li celou dlouhou řadu vývojových proměn v koncepci a prožívání dětství, objevuje se jeho sociální determinace a odvozenost jeho charakteru od typu výrobních poměrů velmi plasticky. Patří mezi ty kategorie sociálního života, které se v průběhu dynamického formování lidské společnosti proměnily velmi podstatně.

Dětství jako předmět sociologického výzkumu(12)

Dětství je svým způsobem určující etapou ontogeneze člověka v jeho kvalitě biologického a sociálního individua. Ve své konkrétně historické formě je výslednicí působení řady faktorů, které ovlivňují vývoj lidské společnosti jako celku, právě tak jako vývoj jejích jednotlivých částí i prvků. Tento proces probíhá v rámci určitého přírodního prostředí, společenského výrobního způsobu, sociálně ekonomické formace, kultury a biologického i psychologického vybavení populace.

I když ne-sociální faktory jsou samostatným objektem výzkumu jiných věd, nelze od nich v sociologickém přístupu zcela abstrahovat. Sociální aspekty se rozvíjejí na jejich pozadí a v interakci s nimi.

Předmětem sociologie dětství (na rozdíl například od psychologie dítěte či pedagogiky) pak v nejširším smyslu je postižení komplexu sociálních faktorů, které jeho konkrétně historickou formu utvářejí a do jisté míry i naopak: odhalení zpětného vlivu této jeho formy na bezprostřední i širší společenské prostředí.

V osobnosti dítěte jsou sociální faktory velmi výrazně vázány na faktory biopsychické. Jejich interakce se odehrává v procesu zpětné vazby, vytvářejícím dynamický produkt pro konkrétní podmínky obecně platného a současně v individuálním vyjádření mnohorozměrně diferencovaného. Síla jejich působení není vždy stejná a vyvážená, v některých případech a v některé době převažují ty, jindy ony. Vzájemně mohou svůj efekt násobit, nebo naopak negovat. Výsledek, jímž je určitý typ individua — v našem případě osobnosti dítěte — je prolutím obou. Vztah obou typů faktorů je vyjádřen jako „podmínka sine qua non“, jeden typ podmiňuje druhý; při absenci kteréhokoli neodpovídá jedinec atributu „lidský“.

Biopsychické faktory, jimž je v oblasti výzkumu dítěte věnována hlavní pozornost, představují samy o sobě pouze potenciální dispozici pro to, aby se člověk stal bytostí společenskou. Tato dispozice se za pesimálních podmínek, tj. za nepřítomnosti sociálních faktorů, vůbec nemusí (a ani nemůže) rozvinout.(13) V té míře, v níž je člověk zbaven základní zkušenosti získané v lidské společnosti, má menší či větší nedostatky ve své kvalitě sociální bytosti.

Struktura osobnosti se vytváří v dětství kladením sociálních prvků na geneticky připravený fyzický a psychický základ, s nímž prorůstají v složitě propojené pletivo. Jsou-li v této době některé důležité prvky vynechány nebo kladeny nevhodně, je pozdější korekce obtížná, ne-li dokonce nemožná, což může mít za následek nejen individuální, ale i společenské poruchy.

(12) Vzhledem k šíři problematiky a k její nepropracovanosti si tato úvaha nečiní nárok na více než orientační záběr, který by mohl poskytnout náměty pro další obecně teoretickou práci i konkrétní výzkumy v oblasti sociologie dětství.

(13) To dokumentují mimo jiné pokusy s výchovou dětí, které rozhodující období svého vývoje strávily v sociální izolaci, ve zvířecích společnostech apod.

Sociologický přístup proto postihuje dvě dimenze:

1. *dětství z hlediska vývoje struktury osobnosti*: jako vstupní a současně základní etapu formování jedince v jeho kvalitě *společenské bytosti*;
2. *dětství z hlediska struktury společnosti*: jako charakteristiku určité *sociální skupiny*, procházející procesem postupné přípravy pro období biologické a sociální dospělosti, vymezené schopností biologické reprodukce a sociálně ekonomické produkce.

1. *Dětství z hlediska vývoje struktury osobnosti*

je obdobím, v němž se člověk poprvé setkává a postupně seznamuje se společenskými jevy a procesy, socializuje se v rámci svého užšího a později širšího prostředí a osvojuje si normy, hodnoty, způsoby chování, znalosti, dovednosti nutné pro kvalitativní změnu tohoto stavu — přechodu do dospělého světa, zpravidla charakterizovaného bezprostřední či zprostředkovanou účastí na společenském pracovním procesu. (14) V tomto smyslu je lze chápat jako elementární institucionalizovanou formu socializace.

Nejde přitom o období homogenní, ale vývojově strukturované ve stupních podle linie psychosomatického zrání a postupného osvojování sociální reality směrem k nárokům dospělosti. Jednotlivé stupně jsou nezastupitelné, vzájemně se nenahrazují ani neruší, jsou svého druhu jedinečné a předchozí jsou předpokladem následujících. Tvoří sérii progresivních změn, které mají svůj řád a koherenci, tj. vývojový sled jednotlivých stadií není náhodný, má své zákonitosti.

V psychologické literatuře najdeme celou řadu specifikací vývojových stupňů dětství, počínaje velmi podrobnými (berou v úvahu i období prenatálního života) a konče víceméně rámcovými. V sociologickém uchopení nemůžeme odhlédnout od psychosomatické dispozice, jejíž úroveň ovlivňuje schopnost a úroveň interakce individua se sociálním prostředím. Pro tento účel však postačí rámcové členění ontogeneze dětské osobnosti na tři období lišící se strukturou činností:

- *Do 2 let věku*: období převážně biologické adaptace, charakterizované primární senzomotorickou činností, vytvářením senzomotorických schémat, jejich diferenciací a posléze interiorizací. Sociologicky je lze hodnotit jako proces vývoje od úplné bezmocnosti a závislosti na druhých a v podstatě asociálnosti k určité nezávislosti a sociálnosti, dané tím, že dítě samo může jít, chodit, oblékat se, mluvit a hrát si.
- *Období od 2 do 6—8 let* bývá z hlediska psychologického vývoje poměrně výstižně označováno jako období symbolické či semiotické funkce, tj. období rozvoje řeči, obrazné představy, symbolických gest. Jednání již implikuje vyvolání představy nepřítomného předmětu nebo dění, předpokládá konstrukci či použití diferencovaných znaků, které musí být s to vztahovat se k elementům právě nevnímaným i k elementům přítomným. Dítě je schopno vyjádřit své vjemy z prostředí oddálenou nápodobou, symbolickou hrou a kresbou. V sociální interakci získává určitou kontrolu nad bezprostředním okolím a v té či oné míře se stává jeho součástí. K jeho integraci přispívá zvyšování dvojstrannosti informačního toku.
- *Od 6—8 do 11—13 let* se rozvíjí schopnost myšlení v kategoriích formální

(14) Tento přechod je zprostředkován obdobím mladosti, v níž se aktivity přípravné v té či oné míře prolínají s aktivitami produktivními, v závis-

losti na předpokládaném charakteru budoucí produktivní dospělosti.

logiky, schopnost konstruktivních operací v oblasti psychologické i sociální. Jejich základem je abstrakce, vycházející z materiální zkušenosti. Symbolické hry jsou nahrazovány konstruktivními hrami s přesnými pravidly. Proces socializace je mimořádně intenzivní a je vztahován k stále širšímu prostředí. Významnou roli začínají hrát skupiny vrstevníků a škola.

- Chceme-li pokrýt *celé období* zákonně vymezeného a chráněného dětství (daného u nás věkovou *hranicí 15 let*), je třeba připojit k uvedenému členění ještě stav pubescence a část rané adolescence (u dívek nastává dříve, u chlapců později — zhruba jde o věk mezi 13 a 15 lety). Tato fáze se jeví jako zdánlivý rozpad většiny již vytvořených struktur, jak osobnostních, tak sociálně vztahových. Často bývá proto nazývána „negativní fáze“ — jednání nabývá negativistických forem vzhledem k uznávaným normám a vzorům. Prudké fyziologické změny, spojené s pohlavním dospíváním, dočasně rozvracejí vybudovaný systém emocionální a sociální kontroly, aby v následné reakci mohly být přehodnocené struktury položeny na kvalitativně vyšší, tentokrát již trvalejší základ, směřující k volbě formy zapojení do společenského pracovního procesu a přípravě na ni. Toto období plynule přechází do období adolescence a prolíná se s ním. Proto i jeho problematika spadá již spíše do oblasti sociologie mládeže.

Věkové mezníky uvedené v periodizaci jsou rámcové. Jednotlivé případy mohou být posunuty níže nebo výše v závislosti na individuální biopsychické výbavě a konkrétním sociálním mikroklimatu. Kategorie věku není sama o sobě žádným obsahovým indikátorem. Je však spolehlivě měřitelným znakem spojeným s určitým stupněm rozvoje dětské osobnosti. Proto může být i opěrným bodem pro diferenciaci přístupů k dítěti v jednotlivých obdobích jeho základního procesu socializace.

Ze sociologického hlediska se uvedená období od sebe liší v proporci *biopsychických a sociálních vlivů* i projevů subjektu, a dále v proporci *pasivního a aktivního vztahu* dítěte k prostředí.

Pokud jde o *dynamiku vztahu biopsychických a sociálních faktorů*, lze ji charakterizovat jako převahu prvních v počátečním stadiu ontogeneze dětské osobnosti, vystřídanou převahou druhých v jejím stadiu vrcholném. Dítě se stává stále více bytostí sociální. Lze říci, že na jeho psychosomatické základně vyrůstá sociální nadstavba. Tím se řídí i nutnost a rozsah sociologického výzkumu dětství.

První období je nesporně především v kompetenci pediatrie a psychologie. Sociologicky je zde významné pouze nejužší prostředí, avšak i odtud přicházejí vlivy spíše povahy psychické (zejména v naší společnosti, kde při všeobecně vysokém životním standardu působí například ekonomické zabezpečení jako velmi slabý intervenující znak).

V druhém období lze rámcově a s určitou mírou tolerance hovořit o jisté vyváženosti vlivu obou typů faktorů, způsobené především tím, že sociální se zmnožují (předškolní výchovná zařízení, zárodečné formy dětských zájmových skupin, kontakty se širší komunitou) a ve svém efektu zintenzivňují. Sociologický výzkum musí proto rozšiřovat záběr příslušného společenského prostředí, odhalovat relevantní faktory a určovat jejich významné vazby, a to jak v rámci sociální determinace, tak sociopsychologické interakce.

Třetí období je výrazem prudkého rozvoje sociální složky dětské osobnosti. Rádus společenského prostředí se dále zvětšuje a interakce s ním je stále méně zprostředkována, dítě samostatně vstupuje do širších struktur sociálního systému a rozvíjí přípravnou činnost k jeho formování. Sociologická analýza

za má v tomto období zvláště velký význam a vzhledem k rozvinutosti vztahů jsou i nároky na ni kladené značné.

Ve čtvrtém období dochází v důsledku přechodně mimořádně zvýšeného efektu biopsychických momentů rozvoje individua k určitému vývojovému rozporu (negaci) v sociální složce jeho osobnosti. Toto stadium předchází kvalitativní zvrat ukončující základní proces socializace.

Proporce pasivního a aktivního ve vztahu dítěte k prostředí sleduje obdobnou linii, tj. směřuje od převahy pasivního k převaze aktivního přístupu. Tato proporce je ovšem velmi těžko měřitelná a v dílčích etapách či jevech může být zcela opačná.

Byla také zdrojem dlouhotrvající polemiky mezi zastánci koncepce dítěte jako pasivního objektu socializace [Blatz 1944; Berkowitz 1964] a z psychoanalýzy či behaviorismu vycházejícími obhájci aktivity dítěte jako subjektu socializace, který se už od nejútlejšího věku snaží maximalizovat svůj vliv na okolí [Parsons 1958; Peiper 1963]. Absolutizace jednoho i druhého přístupu měla negativní vliv v oblasti výchovných doporučení. V prvním případě vycházela z předpokladu jednosměrného působení rodičů na potomky, socializace byla v podstatě chápána jako přejímání norem rodičovské autority. V druhém případě se objevovalo nebezpečí redukce socializace na pouhé usměrňování pudů, svobody dítěte na cestě nebezpečných pokusů a postupných omylů.

Nejde však o absolutizaci krajností. Jde o to, aby nebylo oddělováno „aktivní“ a „pasivní“ v procesu socializace dítěte či zdůrazňováno jedno na úkor druhého. Naznačený rámcový trend k postupné převaze aktivního není plynulý, má své zpětné smyčky a zastávky. Vztah obou momentů osciluje podél této osy v závislosti na čase a místě. V podstatě je však zřetězen z článků pasivních vjemů a aktivních odpovědí, reprodukcí se vždy na vyšší úrovni. Ve své základní tendenci směřuje ke stále účinnějšímu aktivnímu osvojování sociální reality.

2. Dětství z hlediska struktury společnosti

lze definovat jako specifický mnohorozměrný znak vydělující tu část populace, která se dosud nepodílí na žádné formě společenské reprodukce. Její činnosti se váží k procesu učení, tj. osvojování si systému sociálně kulturních norem jako nutného předpokladu samostatné (tj. od rodičů či jiných dospělých neodvozované) existence v dané společnosti. V podstatě ji lze chápat jako sociální skupinu vymezenou určitými jevovými i obsahovými parametry, jimiž se odlišuje od ostatních skupin:

- a) z hlediska vnějších znaků — věkem (do 15 let, tj. ukončení povinné školní docházky); biologickou nezralostí;
- b) z hlediska obsahových indikátorů — stavem relativní bezmocnosti a závislosti; specifičností potřeb; navenek odlišností a uvnitř jednotou činností (učením); výraznou vývojovou proměnlivostí; převážně neorganizovanými a málo uvědomovanými skupinovými vazbami, zprostředkovanými menšími jednotkami; spontánním pocitem skupinové sounáležitosti.

Sociální skupina dětí se ve své vývojové strukturaci řídí analogickými zákony jako vývoj dětského jedince. Rozpadá se do podskupin, které přecházejí jedna v druhou v závislosti na etapách biopsychického a sociálního zrání členů. Podskupiny jsou operacionálně měřitelné věkovými kategoriemi zhruba odpovídajícími členění ontogeneze dětské osobnosti uvedenému ad 1. Ve svém in-

stitucionálním vyjádření jsou poněkud časově posunuty vzhledem k formální organizaci společenských výchovných zařízení. Jsou tedy současně indikovány stupněm výchovně vzdělávacího systému: 0—3 roky — raný předškolní věk (jesle); 3—6 let pozdní předškolní věk (mateřská škola); 6—11 let — nižší stupeň povinné školní docházky (1.—5. třída ZDŠ); 11—15 — vyšší stupeň povinné školní docházky (6.—9. třída ZDŠ).

Podskupiny každého stupně mají své zvláštní vnitřní vazby, jsou nadány vlastním skupinovým vědomím, mají modifikované verze formálních a neformálních norem a koneckonců i způsobu života. Tyto momenty se na nižších stupních utvářejí neuvědoměle, nesamostatně a neuspořádaně, do značné míry za intervence dospělých. Souvisí to i s neobligatorností návštěvy předškolních zařízení, ovlivňující vysokou proměnlivost podílu rodinných a společenských vlivů.

Ve skupinách větších dětí, tvořících se přímo na bázi školní docházky, popřípadě institucionalizovaných dětských organizací, nebo nepřímo z vrstevníků touto docházkou spojených, nabývají atributy skupinového života rozvinutějších forem. Vazby a pocit skupinové příslušnosti se stávají uvědomělymi, dochází i k transskupinovému přesahu, tj. k ztotožnění se s širšími celky, do nichž základní referenční skupina dětí spadá. Normy se vyvíjejí v trojjediný, avšak rozevírající se systém; generačním přenosem dodané normy jsou jednak *respektovány*, jednak *modifikovány* pro zvláštnosti dětského světa. Současně se *vytvářejí základy* pro nové formy, vyjadřující generační posun, orientující nastupující populaci k novým sociálním a etickým cílům.

Také způsob života krystalizuje a získává samostatný řád. Přechod od symbolických her ke konstruktivním hrám s přesnými pravidly, často organizovaným s ohledem na výchovně vzdělávací a socializační proces, vytváří nejen činnostní osu pro skupinovou integraci, ale i východisko pro pozdější plynulý přechod do společenské produktivní práce, která je determinantou životního způsobu dospělých.

Význam hry pro rozvoj dětské osobnosti i dětské skupiny zůstává stále nedoceněn. Hra ztělesňuje ústřední specifickou činnost dětství. Je prací a učením současně, je sociálním stimulem a školou socializity. Vypovídá o prostředí dětství a je indikátorem dovedností, které dítě pro život získá. Nechuť dítěte ke hře je projevem anomálie jeho vývoje (idioti nejsou hraví). Hry dětí reflektují sociálně třídní vztahy ve společnosti a zprostředkovaně i výrobní vztahy. Sociální antropologové například objevují typické rysy kultury národa ve způsobu, jak si děti hrají [Mead, Wolfenstein 1955].

Sociální struktura socialistické společnosti je charakterizována stíráním rozdílů mezi jednotlivými třídami a vrstvami. Je útvarem dynamickým, zbaveným askriptivních bariér, otevřeným mobilitním přesunům, zejména intergeneračním. Dítě ve své odvozenosti od rodičů do ní vstupuje jako příslušník určité třídy, s určitou třídní minulostí. Jeho přítomnost⁽¹⁵⁾ a budoucnost jsou však zbaveny této determinace, jsou mu otevřeny v rozsahu jeho schopností, které především rozhodují o jeho konečném třídně sociálním postavení.

Začlenění sociální skupiny dětí do celku společenské struktury je mnoho-
rozměrné a mnohostranné. Je vyjádřeno v dimenzi prvku, vztahu, procesu,

(15) Hovoříme-li o zániku třídní determinace, neznamená to, že by třídní rozdíly byly již zcela setřeny. Ani dětská populace není v tomto směru nediferencovaná. Rozdíly však nemají již povahu

zásadní, určující a antagonistickou (jako tomu bylo a je v tradičních třídních společnostech). Jde spíše o odlišnosti převážně jevového charakteru.

funkce atd. Sociologicky představuje skupina dětí produkt tohoto celku, který určuje vzor jejího rozvoje, norem a institucí a zajišťuje pro ni základnový i nadstavbový rámec. Současně na druhé straně působí jako ohnisko vědomých i neuvedomělých impulsů, přímo či nepřímo vnášejících inovační prvky do komplexu výchozí struktury. V konfliktu rodičího se s existujícím se pak vytváří nová generace společenského bytí (i vědomí) ve svém individuálním i sociálním rozměru.

* * *

Stať představuje pokus o vstup do oblasti, která má zejména ve své teoretické rovině dosud mnoho bílých míst. Naznačuje konkrétně historické i obecné začlenění fenoménu dětství v sociálně ekonomickém systému. Toto začlenění ovšem nemůže být vyčerpávající a obsáhnout všechny vazby.

Má-li být postižena specifičnost vnějších vlivů na dětského jedince (i jejich zpětná vazba), je nutno respektovat sociálně ekonomické determinanty v jejich obecnosti, ale současně je promítnout do celé širší nižších složek a aspektů. Proto by měly být na tomto základě rozvíjeny i sociologické výzkumy konkrétně orientované například k problematice dítěte v rodině (16) dítěte ve městě, v kolektivu vrstevníků, k problematice dětských organizací, sociální patologie dětství atd.

Dominantním postulátem výzkumu je komplexnost analýzy dynamiky dětství v jeho sociálně ekonomické a kulturní určenosti, implikující přístup jak z hlediska individua dítěte a jeho referenčních skupin, tak z hlediska funkce a významu, které dětství jako životní etapa i charakteristika sociální skupiny má.

Proto je nutné — ve větší míře než v kterékoli jiné oborové disciplíně — opírat se nejen o poznatky čistě sociologické, ale explikovat a rozvíjet sociologická zjištění na pozadí výsledků dosažených v příbuzných vědních oborech, jako například v psychologii, pedagogice, sociální antropologii atd. Stejně důležité je čerpat z jiných oborových disciplín sociologie, jako je sociologie rodiny, mládeže, výzkum sociální struktury, životního způsobu atd. Neméně významná je zde i metoda transkulturní a transsystémové komparace, zejména pro potvrzení zákonitostí, vytipování charakteristických rysů a objevení vývojových trendů. Postižení specifik dětství jako kategorie sociálního života a indikátoru i faktoru jeho proměn se musí opírat o akumulaci všech těchto poznatků, jejich utřídění, konfrontaci, komparaci a vztažnou identifikaci. Výsledná syntéza pak musí respektovat momenty determinovanosti, strukturovanosti, funkčnosti a vývojovosti této kategorie.

Fundované pochopení fenoménu dětství je důležitým předpokladem, aby základní formativní období člověka bylo nejen optimálně prožito, ale aby v něm současně byly vypěstovány a dále rozvíjeny progresivní prvky pro dynamické přetváření naší sociální reality.

(16) O významu prostředí dítěte, zejména rodinného, je pojednáno v jiných statích tohoto monografického čísla.

Literatura

- Anufrijev, E. A.: *Osobnost v podmínkách vědeckotechnické revoluce za socialismu*. Sociologický časopis 1972, č. 6.
- Berkowitz, L.: *The Development of Motives and Values in the Child*. New York, Basic Books 1964.
- Bláha, A.: *Sociologie dětství*. Brno, Ústřední učitelství nakladatelství 1946.
- Blatz, W.: *Understanding the Young Child*. New York, Morrow 1944.
- Bossard, J. H. S. — Boll, E. S.: *The Sociology of Child Development*. New York, Harper and Row 1966.
- Burnet, E. G.: *Early Greek Philosophy*. London 1892.
- De Mause — Lloyd (ed.): *The History of Childhood*. New York 1974.
- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Spisy, sv. II. Praha, SNPL 1957.
- Engels, B.: *Původ rodiny*. Spisy, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.
- Erikson, E. H.: *Childhood and Society*. Middlesex, Penguin 1970.
- Hájek, F.: *Kapitoly ze sociologie výchovy*. Praha, SPN 1975.
- Chamberlain, A. F.: *The Child: A study in the Evolution of Man*. London, W. Scott 1900.
- Charčev, A. G.: — Aleksejeva, V. G.: *Obraz žizni, moral, vospitaniye*. Moskva, Politizdat 1977.
- International Child Welfare Review* 1977, No. 35.
- Jirková, M. — Sobotka, L.: *Demokratizace vzdělání v socialistické společnosti*. Praha, SPN 1978.
- Lowie, R. H.: *Are We Civilized?* New York, Harcourt, Brace & Co. 1929.
- Makarenko, A. S.: *Kniha pro rodiče*. Praha, SPN 1953.
- Margolin, E.: *Sociocultural Elements in Early Childhood Education*. New York, Macmillan 1974.
- Mead, M.: *From the South Seas*. New York, W. Morrow & Co. 1939.
- Mead, M. — Wolfenstein, M.: *Childhood in Contemporary Cultures*. Chicago, University of Chicago Press 1955.
- Parsons, T.: *Social Structure and the Development of Personality. Freud's Contribution to the Integration of Psychology and Sociology*. Psychiatry 1958, No. 21. pp. 321—340.
- Peiper, A.: *Cerebral Function in Infancy and Childhood*. New York Consultants Bureau 1963.
- Piaget, J.: *Psychologie dítěte*. Praha, SPN 1970.

Резюме

Э. Бартова. Социология детства. Размышления о дисциплине

Статья распределяется на две части. В первой, более обширной, озаглавленной «Детство как исторически формируемое социальное отношение» — автор занимается характеристикой феномена детства и положения ребенка в различных общественно-экономических формациях.

Социальный аспект формирования детства документируется на его изменениях, происшедших в процессе эволюции человеческого общества.

Формирование детства человека как социального отношения в рамках семьи и широко понимаемого общества характеризуется следующими главными чертами:

- а) в рамках семьи:
 - его большей продолжительностью,
 - уточнением воспитательных методов,
 - перемещением в ценностях — переход от категории «für uns» в категорию «an sich»;
- б) в рамках общества (в зависимости от развития его социально-экономического уровня и производственных отношений):
 - большей продолжительностью детства,
 - обретением специфического статуса по отношению к остальным сферам социальной реальности,
 - демократизацией и повышением требовательности к методам воспитания,
 - развитием системы образования детей.

Вторая часть посвящена вопросам, касающимся предмета социологии детства и раскрываемым с точки зрения двух аспектов:

- детство с точки зрения развития структуры личности — в качестве первоначального и в то же время основного этапа формирования индивида в качестве общественно значимого существа;
- детство с точки зрения структуры общества — в качестве характеристики определенной социальной группы, проходящей через процесс постепенной подготовки к периоду биологической и социальной зрелости, данной способностью участия в биологическом и социально-экономическом производстве.

Основным постулатом исследований в этой области является комплексность анализа динамики развития детства в его социально-экономической и культурной определенности, имплицитно-явный подход как с точки зрения индивидуальности ребенка и характеризующих его групп, так и с точки зрения функции и значения, которое имеет детство как жизненный этап и характеристика социальной группы.

Summary

E. Bártová: The Sociology of Childhood. A Reflection on the Discipline

The article consists of two parts. The first — the more extensive one — *The childhood as a historically shaped social relation* — deals with the characteristics of the childhood phenomenon and the position of child in various socio-economic formations.

It documents the social aspects of childhood with regard to transformations actualized during the course of the human society's development.

The formation of the childhood in its quality of a social relation within the family and the global society is characterized by the following main features:

- a) in the framework of the family:
 - lengthening of its duration,
 - refining of the educational processes,
 - shifts in values — a transition from the category „für uns“ to the category „an sich“;
- b) in the framework of the society (depending on the development of its socio-economic level and its production relations):
 - lengthening of its duration,
 - gaining of a specific status with regard to the other spheres of social reality,
 - democratization and improvement of educational procedures,
 - advancement in the children's education system.

The second part presents some ideas on the *subject of the sociology of childhood* observed from two aspects:

- Childhood from the point of view of the development of the personality structure: as an introductory and simultaneously basic stage of the formation of an individual in his quality of a social being.
- Childhood from the point of view of the society structure: as a characteristics of a social group passing through a process of a gradual preparation for the period of biological and social maturity determined by the ability of participating in the biological and socio-economic reproduction of the society.

The fundamental postulate governing the research into this sphere is a complex approach used when analysing the dynamism of childhood in its socio-economic and cultural determination. The approach is supposed to imply both the aspect of the child-individual (his reference groups) and the aspect of the childhood function and significance within the frame of the social structure.

Sociální dynamika dělnické rodiny je průsečíkem složitých změn: vývoje sociálně třídní struktury a proměn rodiny v její vnitřní struktuře a v charakteristikách jejího životního cyklu. V socialistickém vývoji je tento proces znásoben revoluční změnou postavení dělnické třídy, která se objektivně stává vedoucí společenskou silou a nositelem hlubokých společenských přeměn. V dnešních dělnických domácnostech vyrůstá většina našich dětí (podle údajů Mikrocensu 1977 to bylo 56 % všech nezaopatřených dětí), z nichž většina se stane opět dělníky, velká část jich však vstoupí do řad inteligence. Pro všechny bude charakteristická daleko vyšší kvalifikační a vzdělanostní úroveň, užší sepětí s moderní technikou, vysoká míra účasti na řízení společnosti, pevnější osvojení nových hodnot a nového způsobu života [Huláková 1979].

Přestože dělnická rodina je tradičním objektem sociologického zájmu, a to jak ze strany marxistů, tak ze strany reformisticky orientovaných buržoazních sociologů, není jí u nás věnována pozornost odpovídající její kvantitativní váze a kvalitativnímu významu. Dílčí poznatky demografie, etnografie, demoskopie, analýzy materiálních podmínek, data empirických výzkumů osazenstev závodů atd. se dosud nestaly předmětem systematické syntézy; rovněž tak nebyl zatím proveden komplexnější výzkum na toto téma. V našem článku si můžeme proto klást jen skromný cíl: na základě existujících dat ukázat alespoň některé charakteristiky dnešních dělnických rodin, a to především z hlediska proměn uskutečněných v období socialistického vývoje. Dynamika sociálně třídní struktury, její revoluční přeměny a formování sociálně stejnorodé společnosti, se hluboce promítly do charakteru dělnických rodin. Dělnické rodiny si však i v pronikavém homogenizačním procesu podržely některé specifické rysy.

1. Problém vymezení (dělnická rodina v sociálně třídní restrukturaci)

Určení dělnické rodiny je první otázka, s níž se setkáváme. Je dělnickou taková rodina, kde jsou všichni dělníky? Nebo je to taková rodina, kde jsou dělníky oba manželé? Nebo je to rodina, kde alespoň jeden z členů je dělník? Nebo by měl být dělníkem především „přednosta domácnosti“? Vymezení dělnické rodiny není abstraktním problémem. Odráží naopak hluboké změny, jimiž prošla sociálně třídní struktura naší společnosti v letech socialistického vývoje. Dřívější třídní jednoznačnost dělnické rodiny z hlediska sociálního postavení manželů i z hlediska mezigenerační kontinuity sociální reprodukce byla rozrušena a sociální uzavřenost dělnické třídy byla překonána. V současné rodinné struktuře dochází stále více k prolínání různých společenských tříd a skupin. Tento proces bude postupovat i nadále, avšak ani ve svém dovršení zřejmě nepovede k vymizení endogamních preferencí při výběru partnera

nebo k úplnému zrušení sociální návaznosti generací. Při posuzování těchto trendů si musíme uvědomovat, že v celkovém kontextu dynamiky sociálně třídní struktury mají stejné nominální rozdíly zmenšující se význam a sociální pohyby jedinců a mechanismy reprodukce jsou odvozeny od podstatných změn v oblasti společenských vztahů [Charvát, Linhart, Večerník 1978].

Data uvedená v tabulce 1 dávají nahlédnout nejen do současného stavu manželské homogamie či heterogamie, ale zčásti i do jejího minulého vývoje

*Tabulka 1. Muži a ženy podle věku muže a podle společenské skupiny manželského partnera (v %)**

Věková skupina	Dělníci			Zaměstnanci			Družstevní rolníci		
	D	Z	R	D	Z	R	D	Z	R
Muži:									
20—29	64,4	29,3	2,8	26,2	70,1	1,4	40,6	12,5	38,4
30—39	64,4	24,9	6,2	26,3	69,5	1,6	23,9	12,7	60,8
40—49	67,8	15,7	10,9	35,9	57,8	2,8	14,5	5,3	78,4
50—59	67,1	11,7	15,2	41,0	51,2	3,9	9,2	2,4	87,2
Celkem	65,8	21,2	8,2	32,4	62,0	2,4	19,9	7,4	69,6
Ženy:									
20—29	80,1	12,6	4,6	48,9	45,5	1,9	39,9	8,0	49,7
30—39	74,4	20,1	2,6	33,9	62,4	1,6	46,7	8,0	42,5
40—49	65,4	27,7	2,0	24,3	71,6	1,2	42,9	8,7	43,6
50—59	60,1	25,6	1,7	22,5	68,5	0,9	37,9	6,8	44,7
Celkem	70,0	22,0	2,6	33,1	61,9	1,5	41,7	7,9	44,3

Pramen: Sčítání lidu 1970 (Čs. statistika sv. 1/1975)

*) V oddílu „muži“ představuje první řádek záhlaví společenskou skupinu muže a druhý řádek společenskou skupinu ženy. V oddílu „ženy“ je pořadí z důvodu přehlednosti obrácené.

s omezením daným vlivem vnitrogenerační mobility. V roce 1970 mělo 66 % dělníků za manželku dělnici a 70 % dělnic za manžela dělníka. Zatímco z hlediska mužů se podíl heterogamních manželství mírně zvyšuje, z hlediska žen naopak klesá. Obdobný protipohyb zjišťujeme u zaměstnanců: jde o proces vyvolaný rychlejším růstem vzdělání žen, který zároveň vede k vyššímu podílu zaměstnaneckých profesí. Stále častějším typem se stává manželství, kde muž je dělník a žena zaměstnanec, přičemž ubývá svazků, kde je tomu naopak. Pohled do statistiky školství nasvědčuje, že tato tendence bude stále narůstat: v roce 1955 připadalo na 100 chlapců studujících na středních školách 85 dívek, v roce 1965 to bylo 118 dívek a v roce 1975 135 dívek. V dělnických učebních oborech je situace obrácená — v roce 1975 připadalo na 100 chlapců pouze 35 dívek. Zaváděná forma učebního oboru s maturitou může však vést ke ztlumení dosud narůstající vzdělanostní převahy mladých žen.

Vedle trvale převládajícího homogamního typu dělnického manželství bude tedy narůstat podíl životních svazků dělníka a ženy-zaměstnankyně, stejně jako váha dalších, již méně zastoupených typů sociálně třídní heterogamie. Tento vývoj nemůžeme hodnotit podle starých šablon, protože distance mezi dělnickou kvalifikací a středoškolským vzděláním se v socialistickém vývoji podstatně zmenšila. I tak to však znamená, že rostoucí počet dětí, jejichž otec

je dělník, vyrůstá u matky, která má střední školu. Podrobnější analýza by ukázala, že jsou již jen nepatrně zastoupena manželství, kde oba partneři jsou nekvalifikovaní dělníci. Sociální a vzdělanostní heterogamie dělníků vede ke sloučení tradičních hodnot dělnické třídy s novými profesionálními nároky a kulturními zájmy. To se ukazuje mimo jiné i v menším počtu dětí v rodinách, kde žena vykonává zaměstnaneckou profesi. Jak vyplývá z tabulky 2, sociální příslušnost ženy má pro počet dětí v rodině větší význam než postavení muže, přičemž sociální heterogamie má pro rodičovství (a zřejmě pro řadu dalších charakteristik rodiny) značnou důležitost.

Tabulka 2. Průměrný počet závislých dětí dělnických partnerů

Sociální kategorie	Pořadí	
	muž—žena	žena—muž
Zemědělský dělník — zemědělský dělník	1,87	1,87
Zemědělský dělník — průmyslový dělník	1,29	1,49
Zemědělský dělník — jiný dělník	1,46	1,51
Zemědělský dělník — zaměstnanec	1,30	1,48
Zemědělský dělník — ostatní kategorie	1,56	0,78
Průmyslový dělník — průmyslový dělník	1,26	1,26
Průmyslový dělník — jiný dělník	1,32	1,22
Průmyslový dělník — zaměstnanec	1,20	1,25
Průmyslový dělník — ostatní kategorie	1,48	0,51
Jiný dělník — jiný dělník	1,29	1,29
Jiný dělník — zaměstnanec	1,19	1,26
Jiný dělník — ostatní kategorie	1,46	0,66

Pramen: Sčítání lidu 1970 (Čs. statistika, sv. 1/1975).

Sledujeme-li procesy sociálně třídní restrukturalace společnosti, které objektivně působí na dělnickou rodinu a problematizují jednoznačnost jejího určení, musíme si také všimnout mezigeneračního aspektu této heterogenity. Přesotože dělnická třída v naší společnosti (v porovnání s jinými socialistickými zeměmi s nižší průmyslovou vyspělostí před válkou) je mezigeneračně značně kontinuální, podle údajů Mikrocensu 1967 pochází více než polovina dělníků z jiného sociálního prostředí, především z rodin zemědělců. Silné byly i vnitrogenerační přesuny, zejména v padesátých letech, v nichž zhruba jedna desetina dělnické třídy přešla do skupiny inteligence a dalších zaměstnaneckých kategorií. Znamená to, že i v těch dělnických rodinách, v nichž bychom na základě statického průřezu mohli předpokládat homogenitu sociálního prostředí, došlo v průběhu životního cyklu k závažným změnám. Změny dokumentující sociální otevřenost a životní perspektivy dělnické třídy v socialistické společnosti probíhají i nadále, především na základě růstu vzdělání dělnických dětí, které se podílejí více než polovinou na studentech středních škol a třetinou na vysokoškolských posluchačích.

Pronikavé změny, které do složení dělnické rodiny vnesl socialistický vývoj, nedovolují tedy přijmout její patriarchální model. Protože statistická data nesledují dělnické domácnosti jinak než pomocí této zjednodušující definice, vymezujeme pracovně jako dělnickou rodinu či domácnost takovou, jejíž „hlava“ či „přednost“ je dělník, bez zřetele k sociální příslušnosti jejích dalších členů. Znamená to, že musíme nechat stranou hodnoty a charakteristiky dělnické třídy, které se projevují v řadě domácností zařazených do jiných společen-

ských skupin. Zkreslení, které tím vzniká, je v různých oblastech sociálních charakteristik a životních podmínek odlišné (například materiální situace rodiny je podmíněna spíše postavením muže, počet dětí spíše sociální příslušností a vzděláním ženy), přičemž směrem k mladším generacím se neustále zvětšuje. S prosazováním prvků sociálně stejnorodé společnosti se třídní struktura stává stále složitějším a jemnějším předivem vztahů, pro jejichž postižení nestačí jednoduchá schémata. Protože musíme brát v úvahu průnik sociální diferenciace do nitra rodinné struktury ve vnitrogenerační i mezigenerační dimenzi, je samo určení dělnické rodiny složitým problémem, pro jehož řešení však nemáme v současné době potřebné podklady. Přirozeně tím víc se nedostatečnost našeho poznání projevuje v oblasti podrobnějších charakteristik dělnických rodin, jejich životních podmínek a způsobu života.

2. Základní charakteristiky (dělnická rodina v homogenizačním procesu)

Všechny hluboké změny, jimiž prošla naše společnost v období budování socialismu, se dotkly více či méně bezprostředně i dělnické rodiny. Vyhraněnost jejího typu, jež inspirovala řadu sociologických analýz [Booth 1903, Rowntree 1902, Halbwachs 1933, Bláha 1937] zmizela současně s kapitalismem a nový charakter je teprve v procesu svého utváření. Nebudeme se zabývat všemi podmínkami a zdroji změn v dělnické rodině, v jejím charakteru, funkcích a specifických rysech, protože to by znamenalo provést podrobnou analýzu minulého společenského vývoje. Upozorníme alespoň na některé charakteristiky, v nichž ve všech se projevuje spjatost homogenizačních a diferenciačních procesů: dělnické rodiny již nejsou sociální enklávou s přesně definovatelnými rysy, nicméně některé odlišnosti dosud přetrvávají a pravděpodobně některé další, kvalitativně jiné, se formují. V porovnání základních společenských skupin, používaných ve statistické praxi, se ukazuje, že základní charakteristiky dělnické rodiny zaujímají střední místo mezi domácnostmi zaměstnaneckými a domácnostmi družstevních rolníků.[1]

Jestliže se na specifické rysy podíváme z hlediska dětí, zjišťujeme především, že dělnické děti mají zpravidla mladší rodiče ve srovnání se svými vrstevníky ze zaměstnaneckých rodin. Jak naznačují údaje v tabulce 3, uzavírají dělníci manželství ze všech společenských skupin nejdříve. Známost vedoucí k manželství je u dělníků poměrně krátká a může v pozdějších obdobích rodinného cyklu představovat ohnisko vzniku partnerských konfliktů. Hodnotí-li dělníci situaci současných manželství, poukazují ve srovnání s jinými sociálními skupinami častěji na přílišné mládí novomanželů jako na zdroj manželských obtíží a komplikované rodinné situace. Na druhé straně však do manželství dělníci vstupují v době, kdy již mají určitou praxi při výkonu svého povolání a nová rodinná situace nevchází do tak výrazného vnitřního napětí jako u zaměstnanců s vyšším vzděláním, kteří sice do manželství vstupují později, doba rodinného startu se však u nich časově kryje s dobou začátku pracovní činnosti. Rovněž ve vztahu k dětem je raný sňatek ambivalentním faktem. Na jedné straně situace malých dětí a nutná péče, kterou je jim třeba věnovat, představují zejména v počáteční fázi manželství velmi náročné

(1) Podle Mikrocensu 1977 měla průměrná dělnická domácnost 3,42 člena (z toho 1,86 ekonomicky aktivních a 1,20 závislých dětí), zaměstnanecká

domácnost 3,23 člena (1,87 aktivních a 1,10 dětí) a domácnost družstevních rolníků 3,57 člena (1,90 aktivních a 1,22 dětí).

Tabulka 3. Průměrný věk vstupu do manželství podle vzdělání a věku

Věková skupina	Základní	Vzdělání		
		Vyučen	Středoškolské	Vysokoškolské
Muži:				
20–29	22,3	22,4	23,4	23,9
30–39	24,6	24,6	24,8	25,7
40–49	26,2	25,7	26,4	27,9
50–59	28,4	27,4	28,5	29,7
Celkem:	25,8	24,7	25,5	26,8
Ženy:				
20–29	19,9	20,3	20,9	22,3
30–39	21,1	20,9	21,9	23,3
40–49	22,8	22,2	24,0	25,8
50–59	24,3	25,6	25,4	27,3
Celkem	21,9	21,3	22,1	23,4

Pramen: Mikrocensus 1970 (sekundární zpracování).

období, na druhé straně mládí rodičů se může pozitivně odrážet ve skladbě rodinných činností a ve vzájemném porozumění mezi rodiči a dětmi.

V dělnických rodinách přicházejí děti časně v první fázi manželství, časové odstupy v narození jednotlivých dětí jsou poměrně krátké a dochází tak ke kumulaci všech, zvláště pak materiálních potřeb. Příchod dětí znamená pro značnou část dělnických žen přerušení ekonomické aktivity. Toto přerušení i delší odstup v navázání pracovní činnosti vychází jednak z rodinné situace (větší počet dětí, jejich časný příchod, malé věkové odstupy mezi nimi), jednak do určité míry odráží tradiční, dosud přetrvávající dělbu rodinných činností a individuální péče o děti. Navázání pracovní činnosti u dělnic také není tolik vyvoláváno objektivním působením mimoekonomických, především kvalifikačních tlaků (jako je tomu u pracovníků odborných profesí). Delší přestávka v zaměstnání se u dělnic většinou nepromítá ve snížení kvalifikace.

V tabulce 4 je v hrubé podobě uveden vývoj složení dělnických domácností na základě mikrocensových šetření. Také v domácnostech dělníků se projevuje

Tabulka 4. Podíl a složení domácností dělníků v letech 1958–1977

Ukazatel	1958	1965	1970	1973	1977
Podíl dělnických domácností na domácnostech celkem	31,5	38,3	38,9	40,8	41,2
Podíl členů dělnických domácností na populaci	34,4	43,7	44,6	47,8	47,8
Podíl dětí z dělnických domácností na nezaopatřených dětech celkem	40,1	51,4	53,0	57,1	56,3
Průměrný počet členů	3,58	3,70	3,53	3,51	3,42
Průměrný počet členů ekonomicky činných	1,59	1,76	1,89	1,89	1,86
Průměrný počet nezaopatřených dětí	1,36	1,37	1,20	1,23	1,20
Průměrný počet důchodců	0,11	0,18	0,19	0,17	0,16

Prameny: Mikrocensy 1958–1977 (pramenné publikace SSÚ a FSÚ).

obecný trend zmenšování průměrného počtu členů, a to — v rámci homogenizačních procesů — o něco rychleji než v průměru. Velikost dělnických domácností si zachovává střední postavení mezi domácnostmi zaměstnanců (v roce 1977 v průměru 3,23 členů celkem, z toho 1,10 závislých dětí) a domácnostmi družstevních rolníků (3,57 členů celkem, z toho 1,22 závislých dětí), přičemž i poměr mezi ekonomicky činnými a závislými členy je o něco příznivější než u družstevních rolníků a méně výhodný než u zaměstnanců. Protože však dělnické domácnosti jsou zpravidla větší, jejich podíl na rodinné struktuře společnosti roste rychleji než zastoupení dělníků v populaci.

„Typická dělnická rodina“ se dnes svou velikostí a strukturou nijak nápadně neodlišuje od rodin zaměstnaneckých nebo jinak sociálně zařazených. Je to rodina se dvěma dětmi, zaměstnanou ženou, bydlící v samostatném bytě bez dalších rodinných příslušníků. Její založení však probíhá stále o něco dříve a rychleji, což může mít vliv na materiální zajištění prvního období i na míru pozornosti věnovanou dětem. V tomto směru jsou však charakteristiky dělnické rodiny předzvěstí problémů, které se stále více dotýkají i dalších společenských skupin. Jednotlivé „životní starty“, tj. vstup do zaměstnání, do manželství, do rodičovského života, popřípadě osamostatnění v bydlení se posunují směrem k mladšímu věku a dochází k jejich stlačení do poměrně krátkého úseku životního cyklu. V homogenizačním procesu, který tyto změny nutně doprovází, plní tedy dělnická rodina úlohu určitého referenčního rámce [Večeřík 1977].

3. Materiální podmínky života

Jednou z nejvýznamnějších proměn života dělnických rodin v období socialistického vývoje je zvýšení její životní úrovně, a to v absolutním i relativním vyjádření, tj. z hlediska standardu i z hlediska poměru vůči zaměstnaneckým kategoriím. Dělnické děti, stejně jako děti z ostatních společenských skupin, žijí v materiálním dostatku, s jistotou zabezpečení nejen základních, ale i celé řady náročných potřeb. Je to tedy situace zcela nesrovnatelná s poměry v kapitalistickém Československu, které už nejen pro dnešní děti, ale i pro velkou část dospělých představují vzdálenou historii.

J. Krejčí odhadl pro rok 1930 7 tisíc Kč ročního příjmu jako existenční minimum a zjistil, že pod touto hranicí se nacházelo 55 % všech osob vykazujících nějaký příjem, avšak 69 % dělníků. [Krejčí 1947: 67—69]. Tato nepříznivá situace se začala zlepšovat po roce 1945, na základě úsilí komunistické strany o zmírnění sociálních rozdílů. Tak analýza dělnických domácností v Praze ukázala, že zatímco v roce 1937 hradil průměrný výdělek muže nutné životní náklady z 37 %, v roce 1948 je mohl hradit již ze 70 %. Podstatná část vyrovnávacího procesu mezi příjmy dělnických rodin a jinými společenskými skupinami proběhla v prvních letech socialistických přeměn. Odhadujeme, že tento proces vyvrcholil v polovině padesátých let, kdy se příjmy dělnických domácností pohybovaly 10 % nad společenským průměrem. V dalším vývoji, který byl orientován především k vyrovnání příjmů družstevních rolníků, došlo k relativní stagnaci nebo i snížení příjmů dělnických domácností ve vztahu ke společenskému průměru. V sedmdesátých letech byl ovšem trend zvětšování příjmových rozdílů mezi společenskými skupinami zastaven a difference mezi průměrnými příjmy domácností dělníků, zaměstnanců a družstevních rolníků se zmenšily. V roce 1976 činily příjmy na hlavu v dělnických domácnostech 14 735 Kčs, což představovalo 96,4 % společenského průměru a 84 % příjmu na hlavu v zaměstnaneckých domácnostech.

Čím jsou dány relativně nižší příjmy dělnických domácností? První příčinou je nižší úroveň výdělků: v roce 1976 činil čistý příjem na ekonomicky aktivní osobu v dělnických domácnostech 1841 Kčs měsíčně, v zaměstnaneckých domácnostech 2172 Kčs a v domácnostech družstevních rolníků 2040 Kčs. Podle výsledků Mikrocensu 1970 se ukazuje, že dělníci i na srovnatelné kvalifikační úrovni vydělávají méně než příslušníci zaměstnaneckých profesí nebo družstevní rolníci. Druhou příčinou je složení dělnických domácností, v nichž vyrůstá v průměru vyšší počet dětí než v rodinách zaměstnanců a v nichž je tedy častěji než jinde žena v domácnosti. Nižší pracovní příjmy jsou jen zčásti vyrovnány příjmy ze společenských fondů. Jak se ukazuje na základě dat Mikrocensu 1977, využíly dělnické rodiny více než jiné mateřského příspěvku, což ovlivnilo nejen počet dětí, ale také příjmovou úroveň. Domníváme se, že kdyby populační vlna zasáhla všechny sociální kategorie rovnou měrou, byly by také rozdíly mezi příjmy jednotlivých společenských skupin menší.

Životní cyklus rodiny, vycházející z narození a růstu dětí, ovlivňuje také dynamiku příjmů. První fáze manželství bývá z tohoto hlediska nejobtížnější — domácnost není plně vybavena, když přicházejí děti, manželka zůstává doma, její příjmy se postupně snižují. V dalších obdobích rodinného života se příjmy na hlavu zvyšují jednak v souvislosti s růstem pracovních příjmů podle věku, jednak na základě plného zapojení ženy do výdělečné činnosti. Na rozdíl od zaměstnaneckých domácností, kde rodinné příjmy kulminují až po dvaceti letech manželství, je v dělnických domácnostech dosaženo vrcholu v období 16—20 let po uzavření manželství. V příjmovém vývoji dělnické rodiny se tak setkávají individuální příjmové dráhy, které s rostoucí kvalifikovaností a složitostí dělnické práce budou pracovat svůj charakteristický parabolický průběh, tj. s poklesem na konci pracovní činnosti, se změnami ve složení domácnosti, které jsou přes vyrovnávací vliv dávek ze společenských fondů pro výslednou vyšší příjmů na hlavu rozhodující.

Růst příjmů je doprovázen zvyšováním potřeb a změnami jejich struktury. Uspokojování těch potřeb, které byly v kapitalistickém Československu pro dělníky základním existenčním problémem, se stává v socialistické společnosti samozřejmostí. V socialistickém vývoji je v souladu s postupnou saturací daných potřeb naopak podporována a podněcována další dynamika potřeb ve směru jejich rozvoje a kultivace. Empirické nástroje, které můžeme pro dokumentaci tohoto vývoje využít, se však k vlastním procesům reprodukce, saturace a rozvoje potřeb vztahují jen velmi zprostředkovaně. Data vypovídají o rozsáhlém uvolnění rodinných rozpočtů dělnických domácností, daném jak příjmovým růstem, tak reorientací potřeb. Jestliže na počátku socialistického vývoje znamenaly výdaje na stravování položku zatěžující rozpočet téměř z poloviny (tj. přihlídneme-li k neúplně evidovanému vývoji před rokem 1957), (2) její podíl se — při trvalém absolutním růstu — velmi výrazně snížil, a to ve prospěch všech ostatních výdajových skupin. Profilujícími položkami rozpočtu dělnických domácností se stávají ty, které souvisejí s městským způsobem života a byly dříve charakteristické pro zaměstnanecké kategorie, tj. vysoký podíl výdajů na průmyslové zboží, na služby a perspektivní orientace rozpočtu

(2) Podle rodinných účtů šetřených v roce 1947 na malém souboru 149 domácností poměrně lépe situovaných českých dělníků činily v nich celkové příjmy na hlavu 18 732 Kčs, tj. zhruba stejně jako

v domácnostech zřízenců a 80 % v porovnání s domácnostmi úředníků, přičemž výdaje na potraviny vyčerpávaly 39 % celkových výdajů [Zahradníček 1950].

vyjádřená rostoucím rozsahem dlouhodobé spotřeby, výší úsporných vkladů, úrovní pojištění, půjček a úvěrů.

Dřívější napětí rozpočtu dělnické domácnosti se tedy uvolnilo pro uspokojování náročnějších potřeb, přičemž zároveň došlo k vyrovnání mezi rodinnými rozpočty dělnických a zaměstnaneckých kategorií. Údaje tabulky 5 informují podrobněji o stavu rozdílů mezi rozpočty hlavních společenských skupin. V kontextu celkově malých diferencí se dělnické domácnosti liší intenzivnější orientací na stravování, která zřejmě bezprostředně souvisí s přetrvávajícími

Tabulka 5. Peněžní výdaje domácností podle společenských skupin (v %)

Položka výdajů	Dělníci	Zaměstnanci	Družstevní rolníci
Potraviny, nápoje, veřejné stravování	28,7	25,8	27,0
z toho: maso a masné výrobky	7,0	6,0	5,8
zelenina a ovoce	2,5	2,5	2,1
nápoje	3,0	2,6	3,7
veřejné stravování	3,8	3,8	3,2
Průmyslové zboží	28,3	29,1	35,0
z toho: zařízení domácnosti a potřeby pro domácnost	4,7	4,8	6,3
kulturní zařízení a potřeby	3,0	3,3	3,2
osobní dopravní prostředky a sportovní potřeby	5,4	6,1	6,6
Služby	11,7	13,4	10,9
z toho: nájemné a komunální služby	4,1	4,3	2,9
rekreace, léčebná péče, dětská zařízení	2,1	2,4	1,6
Platby	19,9	19,6	10,5
Vklady	10,5	11,1	14,2
Ostatní výdaje	1,1	1,0	2,4
Celkem	100,0	100,0	100,0

Pramen: Rodinné účty 1976 (pramenné publikace FSÚ).

rozdíly v povaze práce, a tedy i charakteru pracovního výkonu. Pokud jde o výdaje na průmyslové zboží vcelku i jejich strukturu podle podrobnějších položek, těžko najdeme nějaké větší odlišnosti mezi dělnickými a zaměstnaneckými domácnostmi. Určité difference trvají v podílu a složení výdajů na služby, jejichž hlavním faktorem je větší zastoupení městských rodin ve složení zaměstnaneckých domácností — z toho plynou větší náklady na bydlení i vyšší výdaje na rekreaci. Pokud jde o výdaje na platby a výší úsporných vkladů, dělnické a zaměstnanecké domácnosti se téměř neliší.

K pronikavým změnám došlo v kvalitě bydlení dělnických rodin. Ještě v roce 1961 bydlelo v bytech I. kategorie jen 7 % dělnických domácností, přičemž jejich celková úroveň bydlení byla mírně pod společenským průměrem (nemluvě o předválečném stavu, kdy mezi kvalitou bydlení dělníků a ostatních sociálních skupin existovaly propastné rozdíly). V roce 1970 bydlelo v bytech I. kategorie již 25 % dělnických domácností a v roce 1977 41 %; celkové složení bytového fondu dělníků se v sedmdesátých letech dostalo nad společenský průměr. V souladu s intenzivní orientací na dlouhodobou spotřebu se také vybavenost dělnických domácností dostává téměř na úroveň zaměstnaneckých

domácností přinejmenším v okruhu standardních předmětů.(3) Větší rozdíly zůstávají zatím ve vlastnictví auta, rekreačního objektu a předmětů pro kulturu volného času; nové generace dělnické třídy však i v těchto směrech uplatňují a uskutečňují vysoké spotřební nároky. Podstatné a pro socialistický vývoj charakteristické je i to, že v zásadě zmizely typické dělnické čtvrti jako uzavřené sociální enklávy, že byla odstraněna prostorová segregace, která měla hluboké důsledky pro celý další život dělnických dětí.

Hodnocení dosažené životní úrovně se u dělníků stále vyznačuje větší skromností, tj. i při relativně nižším standardu dělníci vykazují větší subjektivní spokojenost s úrovní saturace hmotných potřeb. V průběhu životního cyklu se přitom úroveň spokojenosti dělnické rodiny výrazně nemění. Neprojevují se u ní znatelné momenty napětí, které zjišťujeme u jiných sociálních skupin, na druhou stranu však určité nepříznivé podmínky působí u dělnické rodiny po delší časový úsek. V pořadí podle míry naplnění jednotlivých okruhů potřeb se dělníci neliší od jiných skupin: na prvním místě je stravování, dále odívání, zařízení bytu, bydlení a doprava. Naproti tomu v potřebách kulturních a rekreačních mají dělníci pocit menšího uspokojení než příslušníci jiných sociálních skupin [Kresánek 1974]. Tato empirická zjištění nasvědčují výrazným změnám ve vědomí dělnické třídy, které je v podmínkách vytvořených socialistickými přeměnami schopno rychlé reorientace potřeb do oblasti rozvoje osobnosti.

4. Vztahy uvnitř rodiny

Rodinné vztahy jsou utvářeny působením řady společenských činitelů, z nichž nejvýznamnějším je povaha práce, kterou manželé vykonávají. Dělnická rodina je v tomto ohledu určována pracovními požadavky dělnického povolání: specifickými nároky dělnické pracovní doby (časné vstávání, práce na směny), převažující fyzickou zátěží, stereotypem pracovních operací (zejména u zaměstnaných žen). Rodinné vztahy se rovněž utvářejí na určité úrovni ekonomického zajištění rodiny, jejich podoba přímo či nepřímo odráží dosažený hmotný standard.

V homogamních rodinách se specifika dělnického povolání obou partnerů vzájemně posiluje: časné ranní cesty s dítětem do jeslí či mateřské školy, osamělé snídane školních dětí, obtížné zařizování pochůzek a nákupů v době pracovních přestávek či při pracovní době, obtížnější zvládnutí problémů rodinného života při střídavých směnách, kterým nejsou v potřebné míře přizpůsobeny obchody a služby. V heterogamních rodinách se některé z těchto momentů utlumí, do popředí však mohou vystupovat jiné problémy, které ve své krajní podobě někdy vedou k faktickému rozpadu manželství a k rozvodu.(4)

(3) V roce 1959 byla vybavenost domácností dělníků a zaměstnanců zhruba stejná v nábytkovém vybavení kuchyně a ložnice a ve vlastnictví rozhlasového přijímače, pračky nebo motocyklu; značné rozdíly však byly již pokud šlo o dispozici zařízeného obývacího pokoje (31 % u dělníků, 60 % u zaměstnanců), vysavače (15 % a 40 %), chladničky (6 % a 13 %) či plynového nebo elektrického sporáku (15 % a 29 %). Všechny tyto rozdíly jsou už v podstatě setřeny, ponecháme-li ovšem stranou

kvalitu jednotlivých předmětů z hlediska nákladů pořízení a průměrné doby používání [viz Mikrocensus 1958].

(4) Některé výzkumy ukazují, že rozvody v dělnických rodinách zřídka navrhuje muž-dělník, daleko častěji žena-úřednice či zaměstnankyně, což odpovídá typu dělnického manželství, jehož zastoupení se v mladších věkových skupinách zvyšuje [Prokopec, Schüller, Dytrych 1976].

Z problémových situací jmenujme alespoň různé časové nároky odlišných povolání, přesah pracovní činnosti do rodinného prostředí u části duševně pracujících, nároky společenské a politické aktivity, protiklad duševní a fyzické únavy po práci a z toho vyplývající latentní konflikt činností ve volném čase apod.

Do určité, byť klesající míry v naší společnosti přetrvávají sociálně podmíněné, diferencované životní podmínky jednotlivých společenských skupin, které se odrážejí ve vědomí a promítají se do životních názorů, postojů a do spokojenosti s různými životními oblastmi. Výsledky výzkumů ukazují, že dělnická populace a zvláště skupina dělnic nejvýznamněji ze všech sociálních kategorií pocituje např. nedostatky v zásobování (nevyhovující obchodní síť, zdlouhavost nákupů). Dělnice na rozdíl od pracovníků v zaměstnaneckých profesích nepocítují tak výrazně životní shon a tempo jako zdroj konfliktních situací v rodině, nekladou takové požadavky na zkrácení pracovní doby, nestěžují si tolik na nedostatek času k výchově dětí, ale poukazují spíše na materiální otázky, na problémy hromadného stravování, na obtížnost dojížděky.

Vysokou váhu má v dělnické rodině dělba rodinných funkcí a rolí. Ukazuje se, že tradiční dělba činností je v dělnických rodinách zdrojem trvalejšího napětí a promítá se výrazně do časového programu zaměstnané ženy [Prokopec, Mikšík 1977]. Dělnice ze všech společenských skupin nejčastěji postrádají pomoc manžela i ostatních členů domácnosti, přičemž rozsah domácích prací je u nich značně široký. Na druhé straně se ukazuje, že požadavky „druhé směny“ plní snadněji než skupina pracovníků nemanuálních profesí. Do dělby rodinných činností zasahuje také způsob využívání služeb. Naznačili jsme již, že dělnické rodiny využívají všech služeb ulehčujících chod domácnosti méně často než rodiny zaměstnanecké a spoléhají především na vlastní síly. Svou roli tu dosud hraje určitá nákladnost služeb, jejich špatná dostupnost z malých obcí, ale i tradice hospodářské soběstačnosti rodiny. Z těchto i dalších výzkumných dat se zdá, že v dělnické rodině se přes rozsáhlý homogenizační pohyb v sociálně třídní struktuře stále uplatňuje tradiční rozvrh rodinných činností s rozhodujícím podílem ženy na domácích pracích.

Pro dělbu rodinných rolí má značný význam i vztah k širšímu příbuzenstvu. Mladá dělnická rodina se uvolňuje od svazku s rodiči relativně nejdříve a nejtrvaleji. To má důsledky jednak pro přerozdělování materiálních prostředků mezi generacemi, jednak pro péči o děti a domácnost. Soustavná pomoc babiček a dědečků je v dělnických rodinách méně častá, což má svoji příčinu i v jejich relativním mládí. Dělnická rodina situaci řeší buď tradičně odchodem ženy do domácnosti, nebo umístěním dětí do jeslí a mateřských škol. V dělnických rodinách se však stále setkáváme s určitým nedocenením předškolní výchovy, jež sice postupně mizí, přesto však nelze jeho váhu podceňovat. Životnost představy, že žena má být v domácnosti a starat se o výchovu dětí, se projevuje do určité míry především mezi dělníky-muži. Na druhé straně právě mezi dělnickými ženami můžeme vysledovat největší zájem o umístění dětí do předškolního zařízení již od nejútlejšího věku dítěte. Individuální výchově tak dávají v dělnických rodinách přednost spíše muži než ženy. Podnětem k zamyšlení zůstává skutečnost, že dělnické rodiny a zvláště dělnice jsou relativně nejvíce postiženy nedostatkem místa v jeslích a mateřských školách. Zájem o využití těchto služeb, společně s ochotou zapojit se opět do pracovní činnosti, představuje určitou rezervu pracovních sil a stál by za bližší prozkoumání. Musíme si ovšem uvědomit, že zájem o navázání pracovní činnosti je u velké části dělnic veden snahou vyřešit obtížnou materiální situaci

rodiny, přičemž naráží na nižší atraktivitu ženské dělnické práce. To se promítá, jak ukazují některé výzkumy, i v relativně nižší spokojenosti dělnic se zaměstnáním. Zde se jako důležitý faktor ukazuje kvalifikace, s jejímž růstem se posunuje místo práce v žebříčku hodnot a stoupá i míra spokojenosti.

Celospolečensky podmíněné charakteristiky rodinného života se dotýkají také osobnosti jednotlivých členů dělnické rodiny. O rozsahu těchto proměn můžeme na základě existujících údajů poskytnout pouze hrubý obraz. Tak například se ukazuje, že v rodinách zaměstnaných žen vede spojení pracovní činnosti a péče o domácnost k určitým změnám ve formách kontaktu s okolím. Náročnější situace vyžaduje cílevědomé a obezřetné jednání, posiluje se smysl pro odpovědnost. Na druhé straně spojení mateřské a hospodářské funkce ženy v konkrétních podmínkách práce a využívání služeb představuje značné vypětí nejen pro zaměstnanou matku, ale pro celou rodinu. Uvědomíme-li si, že péče o domácnost je v dělnické rodině svým způsobem pokračováním monotónní, rutinní, drobné manuální práce, která je dosud pro většinu ženských dělnických profesí typická, je otázka vztahu pracovních a mimopracovních činností členů dělnické rodiny důležitá z mnoha hledisek, především v ohledu utváření osobnosti rodičů a dětí a formování způsobu života. Napětí, které vystává v souvislosti s plněním řady různých úkolů v zaměstnání i doma může vést k pocitům osobního neuspokojení a v každodenním chování se zprostředkovaně přenášet na všechny členy rodiny, zvláště na děti.

Děti hrají v tomto poli v dělnických rodinách klíčovou roli: s nimi se spojují starosti o uspokojení zvýšených materiálních i časových potřeb, péče o děti může dočasně znevýhodňovat oba partnery v zaměstnání oproti osobám, které o děti nepečují. Pokud k většímu počtu dětí, častému v dělnických rodinách, přistupuje méně honorované zaměstnání a obtíže s jejich umístěním v jeslích či mateřské škole, je možné očekávat zvýšenou pravděpodobnost vzniku různých problémů. Je však třeba brát v úvahu, že mnohé údaje v sobě nesou zjednodušující pečť statistické optiky. Situace dělnických rodin se může v daných ukazatelích jevit jako nepříznivá jen z hlediska charakteristik průměru. Podíváme-li se na rozložení údajů podle věkových kohort a představíme-li si zjednodušeně sled věkových kohort jako simulaci individuálního životního cyklu, můžeme říci, že charakteristiky dělnic nevykazují výkyvy v průběhu životního cyklu a nejsou zdrojem náhlých, frustrujících změn. U skupin nemanuálních pracovníků se setkáváme s výraznými výkyvy, které naznačují různě časované krizové životní momenty těchto skupin [Prokopec, Mikšík 1977]. Pro dělnické rodiny je oproti tomu charakteristická dlouhodobá stabilita životních projevů a psychických reakcí, odrážející se v ustálených a relativně pevných vzorech rodinného chování, které usnadňují vývoj dítěte. Tato stabilita na druhé straně představuje adaptaci na řadu obtíží, které život každé rodiny poznamenávají.

* * *

Tak jako je dělnická třída jádrem sociální struktury socialistické společnosti, je i dělnická rodina nosnou složkou její rodinné struktury, a to jak kvantitativně, tak kvalitativně. Socialistický vývoj podstatně modifikoval všechny životní podmínky a funkce dělnické rodiny: její materiální situace se dostala na vysokou úroveň a otevřely se nové okruhy náročných potřeb; byla odstraněna sociální, kulturní i prostorová uzavřenost dělnické rodiny, která se stala významnou reprodukční základnou socialistické inteligence; život dělnické rodiny je založen na jasných sociálních jistotách a životních perspekti-

vách. Přeměny dělnické rodiny jsou přitom součástí procesu sociální restruktury a homogenizace socialistické společnosti, tj. její specifické problémy se stávají problémy celospolečenskými, a naopak, problémy rodinné struktury jako celku jsou nutně v první řadě problémy dělnické rodiny. Její další analýza se těžko může pohybovat v obecné rovině. Život každé další generace dělnických dětí nebo mladých dělníků zakládajících rodinu vychází z odlišných podmínek, podle nichž se formují i specifické potřeby, požadavky a očekávání, a tím i nová napětí mezi potřebami a možnostmi jejich naplnění. Kumulovaná zkušenost minulých generací je v mnohém cenným vodítkem, řešení některých nových problémů je však možné pouze v nejužší vazbě rodiny a společnosti. Z toho plyne i důležitost intenzivního výzkumu rodiny v socialistické společnosti, diferencovaného jak z hlediska sociálního, tak z hlediska generačního.

Literatura

- Bláha I. A.: *Sociologie sedláka a dělníka*. Praha, Orbis 1937.
 Booth, Ch.: *Life and Labour of the People in London*. London, Macmillan 1903.
 Halbwachs, M.: *L'évolution des besoins dans les classes ouvrières*. Paris, Alcan 1933.
 Huláková, M.: *Realita, pojetí a výzkum dělnické třídy*. Sociologický časopis 1979, č. 1.
 Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa. Vývoj, data, srovnání*. Praha, Horizont 1978.
 Krejčí, J.: *Důchodové rozvrstvení*. Praha, Dělnické nakladatelství 1947.
 Kresánek, J. — Bauerová, E. — Fronková, V. — Švaralová, M.: *Vplyv vzdelania na štruktúrne zmeny vo vývoji potrieb*. Bratislava, VÚŽÚ 1974.
 Prokopec, J. — Mikšík, O.: *Psychická zátěž zaměstnaných žen-matek*. Praha, VÚP 1977.
 Prokopec, J. — Schüller, V. — Dytrych, Z.: *Terénní studie pražské rozvodovosti — 1975*. Praha, VÚP 1976.
 Rowntree, B. S.: *Poverty. A Study of Town Life*. London, Macmillan 1902.
 Uhlíř, F.: *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje*. Praha, Státní nakladatelství 1947.
 Večerník, J.: *Dlouhodobé změny v některých meznících životního cyklu*. Demografie, 1977, č. 2.
 Výzkum *O rodině a přátelství*. Praha, ÚVVM ČSAV 1971.
 Výzkum *Rodina a děti*. Praha, KVVM FSÚ 1977.
 Zahradníček, O.: *Příjmy a výdaje obyvatelstva v roce 1947 v zemích českých*. Statistický zpravodaj 1950, č. 7.

Я. Гартл - И. Вечерник. Преобразования рабочей семьи в социалистической Чехословакии

Социальная динамика развития рабочей семьи является точкой пересечения двух типов сложных изменений: развития социально-классовой структуры и преобразований внутренней структуры семьи и характеристик ее жизненного цикла. В процессе классового изменения структуры общества была преодолена социальная замкнутость рабочей семьи, в которой на основе супружеской гетерогамии, постоянных сдвигов и повышения уровня образования все чаще наблюдается перемещение различных видов социальной среды. По размерам, по числу детей и по главным характеристикам отдельных этапов жизненного цикла рабочая семья сохраняет свое особое место среди семей служащих и крестьянских семей. Однако, в процессе социалистического развития происходит интенсивный процесс гомогенизации.

Жизненный уровень рабочих семей повысился как в абсолютных показателях, так и в отношении к семьям, относящимся к категориям служащих. Однако, их доходы остаются ниже средних доходов всех слоев общества, что объясняется более низкими трудовыми доходами и менее выгодным соотношением между работающими членами семьи и иждивенцами. Однако, по основным материальным условиям жизни уровень рабочих семей и семей служащих сближается. Бюджет рабочей семьи в растущей мере включает удовлетворение таких потребностей, которые требуют больших затрат. К числу наименее удовлетворяемых пока относятся потребности, связанные с культурной жизнью и с отдыхом во время отпусков.

В отношениях внутри рабочей семьи до сих пор еще имеют место элементы патриархальной модели, что ведет к перегрузке женщин, к появлению проблем в воспитании детей и т. п. Наоборот, для рабочих характерна длительная стабильность жизненных потребностей и прочие образцы поведения в семье, облегчающие развитие ребенка. Рабочая семья переживает процесс комплексных изменений, являющихся интегральной составной частью формирования социально одродного социалистического общества.

Summary

J. Hartl—J. Večerník: Transformations of the working Class Family in the Socialist Czechoslovakia

The social dynamics of the working class family represents a point of intersection between the operation of two types of complex change: the development of socio-class structure and the transformations affecting the family in its inner structure and life cycle characteristics. With the process of society's class restructuration, the working class family has ceased to function as a socially closed unit, and displays — due to marital heterogamy, mobility shifts and educational advances — an ever increasing degree of fusion of different social environments. With regard to size, number of children and the principal characteristics of individual stages of the life cycle, the working class family retains a special position compared to clerical and farmers' families. Nevertheless in the process of socialist development, an intensive process of homogenization is going on.

The living standard of workers' families has recorded considerable improvement both in absolute terms and in relation to other occupational categories with an income bracket not exceeding the social average due to lower salaries accruing from employment and the less favourable proportion between economically active and dependent members. In the basic material conditions of life, differences between workers' families and employee's families have nevertheless been levelled out. The household budget of workers' families saturates increasingly more challenging demands. So far culture and recreation seem to represent areas requiring a higher degree of saturation.

The relational pattern characterizing the inner functioning of the working class family still reflects certain features symptomatic of the patriarchal model — this leads to the excessive burdening of women with different duties and obligations, problems affecting the education of children, etc. On the other hand, workers' families display long-term stability and well-established models of family behaviour — a factor conducive to the child's development. Working class families in Czechoslovakia are undergoing a process of comprehensive transformation, which is an integral component of the formation of a socially homogeneous socialist society.

Trvalý vzestup pracovní a společenské angažovanosti žen, tak charakteristický pro posledních třicet let našeho sociálního vývoje, znamenal podstatné změny v jejich sociálním postavení. Otevřel ženám horizont motivací z tradičního uzavřeného okruhu rodiny do širší sféry společenského uplatnění. Podnítl prudký vzestup jejich vzdělanostní úrovně a začíná měnit očekávání vztažená k jejich pracovnímu výkonu.

Tyto hluboké a ireverzibilní přeměny sociální struktury naší společnosti nemohly pochopitelně zůstat bez změny ani vnitřní strukturu rodinného systému. Povaha výrobních vztahů určuje charakter všech mezilidských vztahů ve společnosti — tedy nejen vztahů mezi lidmi ve výrobě, ale i uvnitř tak intimní instituce, jako je rodina. Se změnou společenského postavení ženy se mění nutně i obsah mateřské role a — protože instituce rodiny je systém vnitřně spjatý a ve svých prvcích vzájemně se podmiňující — spolu s tím i sociální role otce a dítěte.

Základem všech těchto změn jsou socialistické výrobní vztahy. Každodenní společenská produkce a reprodukce sociálního systému reálného socialismu permanentně stimuluje dlouhodobou přestavbu rodinné instituce. Společenské vědomí, konstituované v průběhu tohoto procesu, formuluje cíle této přestavby, a děti, vyrůstající v její realitě, fyzicky zakládají její projekci do budoucnosti.

V této stati bychom si chtěli všimnout některých specifík v procesu socializace dětí v rodinách pracovně exponovaných partnerů. Jako *pars pro toto* a přitom zároveň jako zvláštní případ analyzujeme situaci dítěte vysokoškolsky vzdělaných rodičů. Proč obracíme svou pozornost do těchto rodin? Vede nás k tomu několik důvodů.

Dramatický růst úrovně vzdělanosti žen patří k aktivům naší moderní historie, jejichž hodnotu plně ozřejmí teprve další vývoj. Je známo, že úroveň vzdělání stoupá v celé populaci. Vzdělanostní kategorie, jejichž podíl v populaci roste, jsou stejné u mužů i u žen; nestejná je však základní úroveň, z které růst započal, dynamika růstu a konečná úroveň dosažená v nejmladších věkových skupinách. U mužů i u žen platí, že čím vyšší vzdělanostní kategorie, tím větší tempo růstu; u žen je však právě v posledních třiceti letech tato závislost mnohem těsnější. Výsledkem rychlejšího růstu je pak skutečnost, že tvrzení o celkově vyšší vzdělanostní úrovni mužů, dosud platné díky vyššímu počtu vysokoškoláků a vyučených mezi muži, v nejmladších ročnících ekonomicky aktivní populace už v době posledního sčítání lidu přestává platit: v nejmladších vrstvách naší populace jsou vzdělanější skupinou spíše ženy.

Absolventi vysokých škol tvoří dosud jako celek skupinu s převahou mužů nad ženami: vysokoškoláků je mezi ekonomicky aktivními dvakrát tolik jako vysokoškolaček. Mezi nejstaršími je ovšem převaha mužů téměř pětinásobná. Křivka dynamiky růstu má však výrazně odlišnou charakteristiku

u mužů a u žen. Podíl vysokoškolsky vzdělaných mužů u žijící populace směrem k mladším ročníkům povlnně, ale trvale roste a ve věkové skupině 35 až 39letých dosahuje 9,9 %; dále už nestoupá. Podíl vysokoškolaček stoupá nejprve téměř nevýznamně, ale se zvětšující se dynamikou, která akceleroje v nejmladších ročnících k téměř ztrojnásobení podílu za jeden věkový interval — mezi věkovou skupinou 30—34letých a 25—29letých. Zatímco z ekonomicky aktivních vysokoškolsky vzdělaných mužů je jen 21,4 % mladších 30 let, z žen vysokoškolaček téměř polovina nemá k datu posledního sčítání ani 30 let. Mezi absolventy vysokých škol se pak poměr mezi muži a ženami v poslední době prakticky vyrovnal. (1)

Přes prudký růst počtu žen s vysokoškolským vzděláním poklesla míra vzdělanostní homogamie u vysokoškolaček jen nepatrně. Podle posledního sčítání lidu má v ČSSR ve věkové skupině 50 až 59letých žen 0,89 % vysokoškolské vzdělání a 64 % z nich má (pokud jsou provdány) za manžela vysokoškolačka; z věkové skupiny 25 až 29letých má vysokoškolské vzdělání už 9,11 % žen a z vdaných má za muže vysokoškolačka stále ještě 54,6 %. To vede pochopitelně k téměř exponenciálnímu růstu podílu manželství dvou vysokoškolaček v populaci. Ve věkové skupině 50—59letých žen jen 0,57 % žije v manželství, kde oba partneři mají vysokoškolské vzdělání; v této skupině tedy každé dvousté manželství je manželstvím vysokoškolaček. Ve věkové skupině 25—29letých bylo zjištěno takových manželství 4,96 %, tedy zhruba už každé dvacáté manželství; mezi generací rodičů a dětí tu došlo k desetinásobnému zvětšení [podle Censové domácnosti, 1975].

Kvantitativní růst podílu tohoto typu rodin v populaci však není jediným ani hlavním důvodem, proč mu dnes věnujeme pozornost. Pro studium kvalitativně nové konstelace vlivů, jež u nás v současné době na dítě působí, poskytují tyto rodiny velmi výrazný materiál. Rodiny pracovně exponovaných partnerů najdeme ovšem i mimo rodiny vysokoškolaček, (2) nikde jinde však o nich nemáme zatím bohužel k dispozici systematicky sledované charakteristiky. Vysokoškolské vzdělání přivádí přitom člověka přirozeně k práci, kde už řadový výkon povolání v sobě obsahuje některé prvky profesionální angažovanosti, určitý způsob percepcie práce a jejího umístění v systému životních hodnot, jistota a závazků, které se s tradičním pojetím ženské role prostě vylučují. Práce tu klade na člověka nároky, o nichž se předpokládalo, že jim může dostat jenom muž. Jsou to povolání, která se mohou stát spolehlivou osou sociální sebeidentifikace, ale zároveň povolání vyžadující trvalý odborný růst a úsilí o profesionální sebezdokonalení, jež nelze s koncem pracovní doby hodit za hlavu. Socialismus otevřel všechna tato povolání radikálně že-

(1) Zevrubnější analýza procesu vyrovnávání vzdělanostní úrovně mužů a žen u nás viz [Možný, 1973].

(2) Termínem „pracovně exponovaná rodina“ rozumíme takové rodiny, kde oba manželé vykonávají povolání, jež vyžaduje kontinuální rekvalifikaci, předpokládá trvalé sebevzdělávání, klade velké nároky na pracovní čas, jež nelze omezit do zákonné pracovní doby, a má institucionalizovaný systém profesionální dynamiky. Vedle rodin inteligence masových profesí, jež jsou předmětem naší pozornosti, jsou to na jedné straně rodiny špičkové angažovaných partnerů: manželství tvůrčích umělců, vysoce produktivních vědců, špičkových řídících pracovníků hospodářského i politického života,

kterí mají manželky se stejně, anebo téměř stejně významným společenským zařazením. Takových rodin je však v populaci velice málo a není důvodu předpokládat, že by jich výrazně přibývalo. Jejich problematika je případ od případu specifická a věnovat jí výzkumnou pozornost není dnes prvořadě společensky důležité. Na druhé straně jsou to dělnické rodiny, kde oba manželé jsou výrazně pracovně exponováni, rodiny, kde jsou oba manželé v hnutí zlepšovatelů a novátorů, kde oba stojí v čele brigád socialistické práce apod. Kritický nedostatek dat o této skupině rodin patří k tíživým aktuálním dluhům naší sociologie, jehož vyrovnání musíme považovat za zvláště naléhavý úkol.

nám a právě pro naši společnost je charakteristický vysoký podíl žen mezi lékaři, středoškolskými profesory, ale i odbornými pracovníky v řídicích a správních aparátech, inženýry a dalšími povoláními, vyžadujícími dnes vesměs vysokoškolskou průpravu, pro něž sovětská sociologie užívá výstižně souhrnného označení *inteligence masových profesí* [Kugel, Nikandrov 1971; Rutkevič, Filippov 1970]. Pochopitelně, a i na tom se shoduje celá marxistická sociologie, právě rodina, kde oba manželé vykonávají takové povolání, vyžaduje „principiální reorganizaci rodinného života“ [Sokolowska 1978: 89], aby si zachovala sociálně žádoucí koherenci a plnila řádně své základní společenské funkce. Vzhledem k vysoké profesionální stálosti příslušníků akademických povolání (kde i vzestupná mobilita se uskutečňuje vesměs uvnitř povolání, nikoli doškolením či přeškolením na povolání náročnější) a vzhledem k tomu, že dnes už dospívají děti vysokoškolsky vzdělaných párů z padesátých let, máme v celém věkovém rozsahu v těchto rodinách zachycenou zkušenost také s principiálně novým typem socializace dítěte, jejíž poznání zároveň přispívá k dalšímu vyjasňování nových rysů v „sociálním profilu inteligence“ [Filippov 1978: 21], tak žádoucímu pro marxistickou sociologii.

Na druhé straně nelze od takového iniciálního pokusu příliš mnoho očekávat. Tvrdit, že sociologii dítěte bylo u nás zatím věnováno málo pozornosti, bylo by vlastně eufemismem; s několika právem prakticky zapomenutými výjimkami jí monograficky nebyla věnována pozornost téměř žádná. Také báze dat, jež máme k tomuto tématu k dispozici, je velmi chudá. Pro naši mladou rozvíjející se marxistickou sociologii je to dluh a výzva; dnes ovšem to pro nás znamená, že každá stat věnovaná tomuto tématu bude spíše formulovat otázky, než aby přinášela odpovědi. Platí to samozřejmě i pro tento text, jenž neusiluje o víc, než o získání přehledu o tom, co o naší společnosti z tohoto aspektu zatím víme, a o formulaci otázek, jejichž zodpovězení se jeví jako nejrelevantnější pro zaplnění bílých míst. Ale snad i správně se zeptat je už kus cesty k odpovědi a může někdy být i ten podstatný.

Jaké jsou tedy základní specifické charakteristiky situace dítěte v rodině dvou vysokoškolsky vzdělaných partnerů, jak je známe z rutinně sledovaných sociálních indikátorů? Především vyrůstá častěji samo, bez sourozenců, jako jediné dítě v rodině. (3) Má vesměs starší rodiče než jeho vrstevníci — zejména otcové jsou často starší. (4) Platí to pro všechny tyto děti a pro děti z opakovaných manželství zvlášť. V opakovaném manželství žije dítě vysokoškolácku daleko pravděpodobněji než ostatní jeho vrstevníci, ještě častěji však vyrůstá v domácnosti s rozvedenou matkou. (5) Méně často žije v třígenerační rodině a k babičce a dědečkovi má často dál než ostatní děti — vysokoškoláci se častě-

(3) V ČSR v rodinách vysokoškolácků vyrůstá 75,2 % dětí bez sourozence; v rodinách, kde oba manželé jsou vyučení, nemá sourozence 57,7 % dětí a v rodinách se základním vzděláním vyrůstá jako jedináček 23,4 % dětí [Mikrocensus 1970].

(4) Průměrný věk snatku mužů v rodinách vysokoškolácků je 27,3 roku, žen 24 let. Po 20 — 24 letech manželství, tedy v době, kdy je mužovi kolem padesátky, je bez závislých dětí jenom 16,4 % takových rodin — proti 35,2 % z rodin vyučených, kde jsou rodiče navíc průměrně o dva roky mladší, protože se berou v mladším věku [Mikrocensus 1970].

(5) Míru rozvodovosti těchto rodin nelze zatím přímo zjistit; statistika rozvádějících se podle vzdělání je příliš nedávného data, aby bylo možno vypočítat specifické míry. Víme však už, že rozvodovost u nás se stoupajícím vzděláním prudce roste. Z žen nad 45 let prošlo rozvodem u vysokoškoláček 20,1 % (9,8 % jich zůstává rozvedených a 10,3 % je opakovaně provdaných), kdežto z jejich vrstevnic se základním vzděláním 8,7 % (opakovaně provdaných 4,9 %, rozvedených 3,8 %). K analýze závislosti rozvodovosti na vzdělání a socioprofesionálním zařazením srovnej [Možný 1979].

ji usadí mimo místo bydliště svých rodičů. Shrnutí a vyjádřeno v jedné větě — je to dítě osamělejší než jeho vrstevníci, má méně intimních sociálních kontaktů.

Na druhé straně to má v životě v jiném směru snadnější než mnozí jeho kamarádi. Jeho rodiče mají častěji vlastní byt, moderněji zařízený a větší — je daleko pravděpodobnější, že bude mít dokonce pokoj samo pro sebe. (6) Jeho rodiče mívají vyšší příjem, než je průměr, častěji mají auto a zejména chatu. (7) Dynamika příjmu jeho rodičů působí, že jak s přibývajícím věkem jeho potřeby rostou, rostou i zdroje k jejich uspokojování; nepřímý hmotný tlak na to, aby se osamostatnilo, přichází podstatně později anebo vůbec chybí. (8) Počet let školní docházky je u něho také v průměru větší, zejména větší je pravděpodobnost studia na vysoké škole. (9)

Větší hmotný prostor není ovšem jediným — a pravděpodobně ani ne hlavním — důvodem větší orientace na studium u dětí z těchto rodin. Vedle vlivů tradice a přejímání vzorů od rodičů rozhodující úlohu tu bude hrát životní způsob rodiny: je v něm více stimulů v tomto směru. Existence psacího stolu v bytě jako místa pravidelného pracovního soustředění je dána u rodin pracovních exponovaných partnerů už z definice souboru: pracovní exponovaností myslíme především orientací na trvalé zvyšování kvalifikace. V bytě je také častěji knihovna (10) a rodiče tráví více času četbou. Chodí častěji do divadla a na koncerty a častěji se sami věnují aktivně nějaké kulturně umělecké činnosti; méně času naproti tomu věnují sledování televize. (11) Rodiče také čas-

(6) Průměrný počet osob na místnost v těchto rodinách je v ČSR 1,56, v rodinách vyučených 1,85; průměrná kategorie bytu 1,5, v rodinách vyučených 2,2; na hlavu připadá 13,6 m² obytné plochy, u vyučených 11,9 m² obytné plochy. [Mikrocensus 1970]. Rozdíly, které zůstávají, jsou ovšem nesrovnatelné s propastnými rozdíly v bydlení, které jsme zdělili, a sblížování se realizuje na úrovni, jež byla před třiceti lety asi nepředstavitelná. Ještě po druhé světové válce zjišťuje Uhlíř, že 4,6 % žáků obecných a měšťanských škol v ČSR nespi vůbec v posteli (spí na slavníku na zemi, na holé zemi, na lavici, na peci apod.). Z těch, kteří spí v posteli, jen 38 % má postel samo pro sebe, 56 % spí s jednou další osobou v téže posteli a 6 % sdílí lůžko se dvěma nebo více osobami [Uhlíř 1947: 193].

(7) Průměrná hrubá mzda páru ekonomicky aktivních vysokoškoláků v ČSR činí 145 % průměrné hrubé mzdy vyučených; auto je v této rodině 1,7 krát častější, chata 2,6 krát [Mikrocensus 1970].

(8) U vysokoškoláků totiž příjem s narůstající délkou manželství trvale roste; u mužů sledované skupiny je v manželstvích mezi 25 a 29 lety trvání o 64 % vyšší než v manželstvích do 5 let, u žen o 50 %. U všech ostatních vzdělanostních kategorií je křivka průměrné výše hrubé mzdy podle délky manželství výrazně plošší, zejména u mužů; u vyučených činí rozdíl v tomtéž rozpětí např. jen 16 % [Mikrocensus 1970].

(9) Už u žáků ZŠ zjistila Přadková [1975: 122] těsnou závislost prospěchu na vzdělání rodičů. Ve zkoumaném vzorku výborný prospěch mělo 4,3 %

dětí otců se základním vzděláním, ale 55,4 % dětí otců s vysokoškolským vzděláním. Naproti tomu prospěch horší než 2,5 měl 17,4 % dětí otců se základním vzděláním (nevyučených) a jen 3,6 % dětí otců vysokoškoláků. Výborný prospěch mělo 20,6 % dětí matek se základním vzděláním (nevyučených), ale 52,6 % dětí matek vysokoškolaček, špatný prospěch mělo 11,1 % dětí matek se základním vzděláním, ale jen 5,3 % dětí matek vysokoškolaček.

(10) Při výzkumu tří malých moravských měst jsme při návštěvách v domácnosti knihovnu nad 500 svazků zjistili v 38 % bytů vysokoškoláků a jen ve 4 % bytů respondentů se základním vzděláním. Celostátní výzkum v ČSR [Hepner 1975] zjistil dotazováním 4–6 % takových knihoven u populace se základním vzděláním a 43 % u vysokoškoláků.

(11) Tuto tendenci zjistil Pácl [1973] sekundární analýzou našich výzkumů volného času. Podle šetření FSÚ z roku 1969 průměr měsíčních návštěv v divadle je u vysokoškoláků 0,77 měsíčně, u osob se základním vzděláním a vyučených jen 0,33; podle téhož šetření se věnuje ve svém volném čase aktivní umělecké činnosti 12,2 % vysokoškoláků a jen 0,61 % respondentů se základním vzděláním. Televizi naopak věnovali vysokoškoláci 497 minut v týdnu a osoby se základním vzděláním 549 minut v týdnu. Novější šetření struktury časového fondu Pražanů [Vítečková-Rendlová-Rak 1977] zjistilo, že sledování televize věnuje v Praze dělník 9,0 hod. týdně, vysokoškolák 5,2 hod., dělnice 10,0 hod. a vysokoškolačka 5,2 hod.

těži cestují a pravděpodobnost, že se jejich dítě podívá za hranice dříve, než se psychicky a sociálně osamostatní, je výrazně větší než u jeho vrstevníků. (12)

Nic z toho ovšem celkem nepřekvapuje; zajímavější je, že i úroveň fyzické kultury rodiny stoupá se vzděláním. Nejen že se zvětšuje podíl času věnovaného sportu a tělovýchově, ale zvýrazňuje se i orientace na pobyt v přírodě a nedivácké sporty s pobytom v přírodě spjaté (13).

To všechno z hlediska dítěte znamená více podnětů, resp. převahu podnětů určitého druhu: podnětů zprostředkovaných, kulturně strukturovaných, symbolických. Dítě od útlého věku žije v reflektovanějším a zprostředkovanějším světě. To, že má často méně intimních kontaktů, se mu kompenzuje tím, že jeho menší a od širší rodiny izolovanější rodina je otevřenější do širší společnosti. Jeho rodiče jsou častěji společensky angažováni, věnují více času veřejné činnosti a funkcím a mají více přátel a známých. (14) V útlém dětství to může být pro dítě handicap, který se však zpravidla postupně změní ve výhodu.

Úvahou o povaze kontaktů se už ovšem dostáváme za hranice behaviorálních zjištění a demografických a ekonomických charakteristik. Vyznačili jsme jimi vnější obrysy a nyní se pokusíme nahlédnout do vnitřních mechanismů rodiny, v níž dítě pracovně exponovaných rodičů vyrůstá.

Socializace do sféry práce

Socializace do sféry práce je v moderních společnostech nutně dvoustupňová. Spolu s tradičními společnostmi zanikl i stav, kdy otec byl zároveň pro syna učitelem řemesla či hospodářem, který předával synovi nejenom usedlost či dílnu, ale i po svém vlastním otcí zděděnou a celoživotní zkušenosti prohlubovanou schopnost na usedlosti hospodařit či v dílně pracovat. Pracovní dovednosti se postupně specializovaly a diferencovaly a jejich předávání převzaly sociální instituce.

Ale ještě před specializovanými dovednostmi, hlouběji ve struktuře osobnosti, leží základní syndrom postojů k práci jako sociálnímu fenoménu — a ten se přejímá už dříve, než přijdou vlastní léta učňovská, a přejímá se především socializací v rodině, dlouhodobým denním stykem a neuvědomělým pozorováním rodičů v zahlédnutých střípcích jejich profesionálních rolí.

(12) V roce 1976 strávilo dovolenou v zahraničí 25 % domácností dělníků a 32 % domácností zaměstnanců [Základní výsledky 1977].

(13) V Ostravě zjistila Filipcová a kol. [1967 až 1970], že pobytu v přírodě a sportu věnuje vysokoškolák 5 hodin týdně, respondent s nedokončeným vzděláním 2,8 hod. týdně. Sportu a tělesné výchově věnuje týdně vysokoškolák 38 minut, osoby se základním vzděláním 7 minut. Ze sportů se u vysokoškoláků častěji vyskytuje plavání a lyžování, u osob se základním vzděláním fotbal a hokej [Pácl 1973].

(14) Šetření FSÚ 1969 zjistila u vysokoškoláků 108 min. týdně věnovaných veřejné činnosti, u osob

se základním vzděláním 43 minut týdně; Filipcová v Ostravě zjistila u vysokoškoláků 1,8 hod. na „společensko-formální aktivity“, u osob se základním vzděláním 0,9 hod. [Pácl 1973]. Výzkum časového fondu Pražanů zjišťuje v roce 1976 u vyučených dělníků 2,2 hod. na studium a participaci, u dělnic 1,9 hod.; u zaměstnanců — vysokoškoláků 4,4 hod., u vysokoškolaček 2,6 hod. [Vítečková-Rendlová-Rak 1977]. Silnější sociální participace se projevuje nejen delším časem věnovaným veřejné činnosti, ale také — a to je z našeho hlediska daleko významnější — daleko četnějšími sociálními kontakty přesahujícími okruh příbuzenských vztahů a sousedství [Možný 1972].

Z tohoto hlediska je situace dítěte v rodině pracovně exponovaných partnerů dosti zvláštní. Na svém otci i matce takové dítě častěji vidí, jak to, co dělají, dělají, ale nevidí, co to vlastně dělají a k čemu to je. Výzkumy časových fondů(15) potvrzují naši zkušenost, že duševní pracovníci si častěji nosí práci s sebou domů, že je u nich obvyklé, že pracují doma anebo se na práci alespoň doma pravidelně připravují. Dítě má tedy možnost vidět své rodiče při práci daleko pravidelněji než například dítě svářeče anebo hutníka. Co ale vlastně vidí? Povaha duševní práce je taková, že dítěti trvá řadu let, než porozumí obsahu práce svých rodičů a ještě déle mu trvá, než pochopí její společenský účel.

Úcta dítěte k otci mění u těchto dětí svou povahu. Je dána mnohem zprostředkovaněji. Nemůže se opírat o zjevnou bezprostřední užitečnost otcových dovedností, neboť ty nezprostředkovaně užitečné zjevně nejsou. Opírá se daleko více o uznání, jehož se otcí dostává od ostatních, uznání, vyjádřené jednak jeho profesionální prestiží, tedy úctou, kterou k jeho práci či titulu chovají osoby pro dítě významné (např. učitelé), jednak jeho příjmem, tedy úrovní konzumu, neboť tu dítě samo zažívá a může velmi dobře srovnat s úrovní konzumu v rodinách svých vrstevníků.

Domyslíme-li důsledky působení tohoto mechanismu, nejen pochopíme, jak profesionální angažovanost rodičů působí na sociální orientaci dětí, ale i to, jak vlastní děti působí na profesionální angažovanost rodičů. Skutečnost, že vlastní děti jsou jedním z nejvýznamnějších zdrojů sociální sebeidentifikace člověka, nebyla snad dosud ani plně doceněna — ačkoli zřejmě mnohé z toho, co lidé dělají v práci, jak se chovají k perspektivám postupu, změny místa, vlivům korumpujícím i stimulujičím lze vysvětlit také tím, že to všechno dělají „před očima“ svých dětí.

Police příslušníků inteligence masových profesí je v tomto ohledu značně ambivalentní. Úroveň pracovního výkonu je tu totiž vesměs viditelně označována rozsáhlou institucionalizovanou škálou titulů a hodnotných označení a značným rozptylem platů od průměru,(16) tedy přesně tím, čím je možno dítěti učinit zřejmým, že otec „umí“ něco společensky žádaného. Rodičovství se tak stává stimulem pracovní angažovanosti.(17) Může se však také stát i stimulem vnitřní změny v pracovní orientaci: místo zaměření na vlastní výkon může podporovat zaměření na získávání vnějších distinkcí výkonu, vést k honbě za tituly a k orientaci na příjem a konzum. Takové selhání, motivované (mimo jiné, do jisté míry, v určitých případech) potřebou získat pro sebe respekt vlastních dětí (a falešně racionalizované s pocitem oběti jako „zaměření na děti“) je však často dětmi v průběhu dospívání prohlédnuto a někdy odmít-

(15) Práce doma ve své profesi není ve výzkumech časových fondů sledována jako zvláštní kategorie; šetření časového fondu Pražanů ale například zjišťuje, že vyučený dělník pracuje mimo pracoviště 1,4 hod. týdně, vysokoškolák ale 5,4 hod. týdně [Vítečková-Rendlová-Rak 1977].

(16) Směrodatná odchylka od průměrného platu je u vysokoškoláka v ČSR 1 148 Kčs, u vyučeného 832 Kčs [Mikrocensus 1970].

(17) Nepřímým empirickým potvrzením tohoto

pozorování je dynamika hrubých mezd u ženatých a rozvedených podle vzdělání a věku: u rozvedených mužů je nižší než u ženatých a s věkem mzda rozvedených stagnuje a nakonec klesá; u rozvedených žen (kterým u nás přírůstá soud dětí po rozvodu asi v 90 % případech) je vyšší než u žen vdaných a s věkem stoupá; tato závislost zesiluje se stoupajícím vzděláním (podrobnější data srovnej [Možný 1979]).

nuto jako kariérismus a projev otcovy vnitřní slabosti. Dostavuje se bumerangový efekt, který u jisté části rodin této skupiny zostruje konflikt mezi generacemi a dětem komplikuje socializaci. Existence tohoto mechanismu je dobře známa z poradenských kasuistik; jeho frekvenci, stejně jako odpověď na otázku, jak často a kdy dítě otcův postoj k práci přejímá a kdy ho odmítá, však zatím neznáme.

Zdroj úcty k matce tradičně ležel mimo sféru práce. Matka získává úctu dítěte především schopností porozumění a vhledu, její autorita je dána spíše citově než rozumově. Matčin partikularismus je komplementární otcovu univerzalizmu. Tyto distinkce (platící ovšem vždycky jen modelově) se v naší společnosti postupně stírají a v rodinách pracovně exponovaných partnerů se stírají velmi výrazně. Matčina pracovní angažovanost přináší s sebou především změnu charakteru jejího komunikačního pole, referenčních skupin a kvality i kvantity sociálních kontaktů. Matka vystupuje z uzavřeného kruhu rodiny. V jistém smyslu se tím její vztah k dítěti uvolňuje, ale v jiném, a zdá se daleko podstatnějším, zkvalitňuje. V rodině se objevuje další osobnost s vlastním sociálním sebevědomím; matka, tradičně závislá ve svých vztazích do širší společnosti na svém muži, získává vlastní systém sociálních kontaktů a ve své profesi vlastní bázi pro svou sociální identitu. Její společenská angažovanost, ekonomická nezávislost a myšlenkové návyky z profese mění podstatně její sociální osobnost.(18)

Pro socializaci dítěte do sféry práce to znamená, že (vedle zdvojení sociálních vazeb do sféry práce) v rodině jsou k dispozici dva na sobě nezávislé vzory profesionální angažovanosti, mužský a ženský. Pro ten druhý je významná určitá kombinace partikularity s univerzalitou; rysy, jež vtiskuje člověku zapojení do velkých sociálních organizací, jsou tu zprostředkovány do „malého světa“ rodiny (tak, jako jsou dnes u nás určité rysy partikularismu zprostředkovávány do světa práce hromadným zapojením žen). Přínos této historicky nové situace bude možno komplexně zhodnotit teprve po úplném proběhnutí celého generačního cyklu. Už dnes je však zjevné, že pro socializaci dětí obou pohlaví právě pracovní angažovanost matky znamená rozhodující posun v percepce vzájemného poměru mezi veřejným a soukromým v životě každého člověka. Mladá generace vyrůstající v rodinách pracovně exponovaných partnerů už od prvního prahu vnímání světa inercializuje skutečnost, že oba rodiče, matka i otec, jsou podstatnou částí své osobnosti opřeni do vnějšího světa mimo rodinu. Už dvouleté dítě (nereflektovaně) vnímá, že společenská dělba práce nedělí lidi na ty, jejichž doménou je sféra soukromého, a na ty, je-

(18) Některé naše výzkumy naznačují, že prahem změny, za kterým dnes u nás ženy přestávají radikálně odvozovat své sociální zařazení především od povolání svého manžela, je až vysokoškolské vzdělání. Je to často provázáno, alespoň v první generaci, zvýšenou sebeidentifikací s vlastním povoláním. To je zřejmě zákonité: také sovětské prameny poukazují na těsný vztah mezi mírou pracovní angažovanosti a ztotožněním se s profesí u vysokoškolsky kvalifikovaných žen [Pankratova 1978]. U nás zjišťujeme, že mnohé aktivity související se zapojením do širší společnosti, pro něž je charakteristické, že jsou všeobecně čtenější u mužů nežli u žen, vy-

skytují se u vysokoškolaček náhle častěji než u vysokoškoláků. Zdá se, že po získání postavení tradičně vyhrazeného mužům chovají se některé intelektuálky z první generace v jistém smyslu paradoxně jakoby „mužněji“ než muži. Mimovolně projevují tendenci „přehrávat“ svou profesionální roli; to, čemu sociální psychologové říkají „odstup od role“ (srov. například [Šakurov 1972] aj.) je u nich daleko slabší než u mužů. Často diskutovaná „dvojitá směna“ zaměstnaných žen tím pak získává nový aspekt, promítá se vedle fyzické i do psychické zátěže.

jichž doménou je sféra veřejná. Vidí, že distribuce nemá povahu alternativní dělby a neprobíhá mezi rodiči, ale v každém z nich. Všeobecně je uznáván vliv této skutečnosti na sociální podmíněnost osobnosti našich dcer; je třeba jen připomenout, že působí i na naše syny.

Socializace do sféry rodiny

Zatímco při socializaci do sféry práce funguje dnes rodina jenom velmi zprostředkovaně a v omezené míře, při osvojování rodinného chování má daleko větší vliv.

Na první pohled je vidět především jak se dítě doma učí zvládnout ekonomickou funkci rodiny. Pozorováním vlastního otce a matky si osvojuje základní principy mechanismu, který udržuje rodinnou instituci v jejím každodenním fungování. Všímá si dělby práce v rodině a osvojuje si vzory jejich postojů k vzájemné spolupráci, podpoře a pomoci. Na této rovině jsou si rodiče nejvíce vědomi, že svoje dítě něčemu učí, a dítě, že je něčemu učeno. Současně však se v rodině dítěti vtiskují — a toho jsou si obě strany vědomy už o něco méně — vzory rodičovského chování. Děti obou pohlaví si na svých rodičích budují představu, co to je být matkou a být otcem. Zde jde totiž o učení vysloveně indirektivní a vnějšímu pozorování značně skryté; jeho hranice jsou širší a méně ostré. Nejskrytější a zcela neuvědomělé je však přejímání představ o tom, co to v naší společnosti znamená být mužem či být ženou. (19) Socializace do mužské a ženské sociální role leží jako nejméně zjevná vrstva pod vším rodinným učením a rozsahem svého půdorysu sféry rodiny překračuje: dítě už pozorováním vlastních rodičů získává základní představu o tom, co je ženské a co mužské nejenom v rodině, ale i v práci a při společenské angažovanosti; a získává tuto představu nejenom v rodině, ale od prvních kontaktů přesahujících okruh rodiny.

Co se dnes dítě učí o vzorcích zvládnání ekonomické funkce rodiny v rodinách pracovně exponovaných partnerů? Především musíme konstatovat, že nic diametrálně odlišného. Zjišťujeme, (20) že v žijící generaci ve střední fázi životního cyklu ani v rodinách žen s vysokoškolským vzděláním a náročným intelektuálním povoláním nepřestala být kuchyně doménou ženy. Domácí práce jsou mlčky rozděleny na mužské a ženské a za mužské jsou považovány ty, na něž dochází jen sporadicky. Muži se více exponují v zaměstnání a pracím v domácnosti se spíše vyhýbají. Tradiční model není narušen ani výrazným přenesením domácích prací na služby a placená pomoc v domácnosti, běžná v první generaci pracujících intelektuálek, téměř vymizela: intelektuálky ve směř vykonávají své povolání navíc k povinnostem hospodyně, tak jako ostatní zaměstnané ženy.

(19) Některé extrémní feministky v ženském hnutí v kapitalistických státech, zejména v USA, distinkce mezi mužskou a ženskou sociální rolí odmítají a popírají; není snad třeba zvláště zdůrazňovat, že hodnotu unisexu mezi hodnoty socialistické společnosti nepočítáme.

(20) Poznatky o dělbě práce, rodičovských rolích a vzájemné percepci maskulinity a feminity, o něž

se opírá další text, byly získány výzkumem rodin vysokoškolsky vzdělaných partnerů s kontrolním vzorkem dělnických rodin v městské populaci ČSR v roce 1977. Velikost zkoumaného vzorku byla 632 mužů a žen žijících jako manželé ve společném bytě a vychovávajících alespoň jedno dítě nad 3 roky věku.

Jistý rozdíl tu však přece je. Právě v rodinách pracovně exponovaných partnerů je dělba práce v domácnosti relativně rovnoměrněji rozložena mezi manžely. (21) Působí tu zřejmě jak racionálně akceptovaný model egalitární rodiny, tak tlak reality, který nutí manžele pracovně exponovaných žen podílet se víc na chodu domácnosti, a také — což je ještě významnější — menšího důrazu na úroveň těchto prací. Nejde jen o to, že v těchto rodinách prakticky vymizely zbytky domácího samozásobitelství (zelenina z vlastní zahrádky, příprava zavařenin ap.), ale i úrovní údržby bytu a přípravě jídla bývá v těchto rodinách věnována jen okrajová pozornost.

V první fázi manželství, v době, kdy jsou v rodině malé děti, je to dáno nedostatkem času a často kritickou přetížeností obou manželů. Jak už konstatoval Večerník [1977], právě v této fázi dochází k jisté kumulaci neuspokojených potřeb a srovnání studií akademických povolání (lékaři, učitelé, inženýři) [Možný 1977] a povolání dělnických (zámečníci) [Nový 1978] ukazuje, že právě v rodinách pracovně exponovaných partnerů má tento jev často povahu krize. Zatímco v tradiční trajektorii životní dráhy byly start a etablování se v profesi, získání bytu, uzavření sňatku, vzájemná adaptace manželů a narození prvního dítěte rozloženy do více než desetiletí, musí u vysokoškoláků být všechny tyto problémy řešeny v průběhu několika prvních let po skončení školy: starty ve všech dimenzích životní dráhy se prakticky kryjí.

Napětí a nerovnováhy tohoto období ovlivňují ovšem rodinu nejenom v její ekonomické funkci; promítají se výrazně i do výkonu rolí rodičovských. I tu pod tlakem reality a jako směřování k ideálu dochází k většímu vyrovnání péče o dítě mezi matkou a otcem, (22) i když i tu otcové mají častěji než v jiných rodinách pocit, že neplní vlastní předsevzetí. (23) Nejvýraznější a z hlediska dítěte nejpodstatnější rozdíl se týká věku, kdy bývá dítě poprvé svěřeno do péče třetí osoby. Vysokoškolačky méně často přerušují kvůli mateřství zaměstnání a uplatňují nárok na další mateřskou dovolenou. (24)

Jejich děti nastupují tedy častěji a dříve do jeslí a zejména je častěji k jejich opatrování v raném dětství sjednávána „paní“. Neznamená to, že by v těchto rodinách byli horší otcové a matky než v jiných rodinách — v jejich postojích však zůstává jistá míra ambivalence. U matky je intence angažovat se plně v profesi konfrontována s intencí prožít plně roli mateřskou; jak ukazují rozbory životních drah vysokoškolaček, v období raného mateřství kladou větší důraz na dítě. U otce je intence být netradičním partnerem a sdílet se ženou rovným dílem péči o domácnost a dítě konfrontována s intencí

(21) Muži stejně často nebo častěji než ženy připravují nedělní snídani v rodinách vysokoškoláků (dělníků) z 52 % (36 %). Umývají nádobí z 47 % (44 %), nakoupí z 46 % (40 %), uklidí z 35 % (28 %), umyjí okna z 20 % (15 %), převléknou postele 18 % (12 %); ženy stejně často nebo častěji než muži jednají s úřady z 45 % (40 %), zařídí vymalování bytu z 44 % (31 %), objednají velkou opravu z 30 % (27 %) a provedou malou opravu z 17 % (8 %).

(22) Podle našich zjištění v rodinách pracovně exponovaných partnerů otcové o něco častěji kou-

pou nemluvnata, vodí dítě na procházku, ukládají k spánku a čtou či vyprávějí jim; matky častěji pomáhají prvňáčkům v učení. Oba rodiče se častěji podílejí na tom, když se dítě učí plavat, bruslit a lyžovat.

(23) Jejich ženy je však častěji než v jiných rodinách označují za výborné otce.

(24) Anketou v časopisech Vlasta a Slovenska, o které referuje Janečková [1976], bylo zjištěno, že čím vyšší je vzdělání, tím kratší je průměrná délka další mateřské dovolené.

2
dosáhnout v profesi stejných výsledků jako muži, kteří tento handicap nemají.

7
To, že obě pohlaví v případě nutné volby dávají přednost tradičnímu řešení, není dáno biologií, ale spíše kulturou. Obě pohlaví jsou totiž pod silným sociálním tlakem, a to nejen svého širšího okolí, ale ovlivňují se i vzájemně: obě strany pro sebe vytvářejí nevědomky situaci rolového konfliktu, označovanou v teorii sociální role jako „konflikt ve sdělovateli“. Muži předpokládají, že jejich ženy udělají nezávislou profesionální kariéru a plně jim to přejí a jsou ochotni je podporovat; v podvědomí však zároveň očekávají, že jako matky se budou jejich partnerky chovat stejně jako se chovaly jejich matky v tradičních rodinách. Ženy předpokládají, že jejich partneři budou s nimi netradičním způsobem sdílet péči o domácnost a dítě; v podvědomí však zároveň očekávají, že jejich partneři vyniknou v profesi víc než jejich kolegové a zejména víc než ony samy, neboť asociace maskulinity se superioritou je velmi houževnatá a zejména pod prahem vědomí dlouho přežívá.

I tam, kde k takovému konfliktu ve sdělovateli nedochází, působí jeho kulturní stín. Pro ženu je snad lehčí přestat očekávat, že její muž vynikne v profesi, než pro muže přestat předpokládat toto očekávání — a opačně, pro tradiční formu výkonu mateřské role to platí také. Očekávaná očekávání ovlivňují naše chování často se stejnou silou jako očekávání skutečná; je to jeden z podstatných důvodů, proč vývoj mezilidských vztahů je tak pozvolný a proč se celá sociální nadstavba zákonitě zpožďuje za vývojem základny. V rodině přesahuje tento stín zvykového chování hranice generací: orientační rodina ovlivňuje rodinu prokreativní, jež se stává sama rodinou orientační pro rodiny svých dětí, na nichž pak je vždycky znovu, aby samy ve svém rodičovském chování vyrovnávaly rozdíly mezi tradicí mnoha generací a novými sociálními podmínkami.

Děti v rodinách pracovně exponovaných partnerů prožívají tuto situaci rodiny v procesu sociální přeměny v její exemplární podobě. V raném dětství jim pravděpodobně není věnováno nijak méně péče a lásky; jejich rodiče však mají méně jistoty, že „věci jsou tak, jak vždycky byly a jak mají být“: je tu méně spontánní samozřejmosti a více intencionality, reflexe a bdělosti průkopníků. Týká se to i tak hlubinných struktur, jako je charakter a povaha mužské a ženské sociální role. Zjištěné dramatické změny v obsahu těchto elementárních sociálních rolí by si zasloužily zvláštní studii; zde stačí poznamenat, že právě v rodinách vysokoškoláků zjišťujeme u žen jistý posun k rysům tradičně maskulinní. Pro nás je teď na tom zajímavé to, že — stejně jako u dělby práce v domácnosti a nových prvků v pojetí otcovství a mateřství — je změna vnímána intenzivněji (zejména tím pólem páru, který je blíže jejímu těžišti), než jaká ve skutečnosti je a než jak je vnímána partnerem v komplementární roli. Tak mužská a ženská sociální role se v dimenzích tradičních charakteristik maskulinity a feminity zřetelně sblížily — ne však tolik, kolik je to subjekty změny pocíťováno: ženy percipují své muže maskulinněji než oni sami sebe a muži vidí své ženy ženštější, než se jejich ženy samy cítí. [25]

Tento pohyb má svou paralelu v pohybu od instinktivního k racionálnímu

(25) Vzájemná percepce byla u manželských párů zjišťována technikou sémantického diferenciatu s podnětovými slovy „já jsem“, „můj manžel (moje manželka) je“, „můj manžel (moje manželka)

si myslí, že jsem“ a „ideální muž (ideální žena) je“ s totožnou sadou posuzovacích škál, popisujících tradiční atributy mužské a ženské sociální role.

rodičovství. Exponenciální růst komplexity sociální struktury je nutně doprovázen pohybem od převahy instinktivního či spontánního k převaze racionálního či intencionálního v jednání člověka. Je to historický vývoj a není k tomu co podotknout. Dotýká se i tak elementárních struktur osobnosti, jako jsou ty, v nichž je zakotveno rodičovské chování. Pohyb k racionalizaci je však podstatnou inovací a jako takový je vnímán jako intenzivnější, než ve skutečnosti je. V některých případech je provázen difúzním, nejistým pocitem nepřiměřenosti; pocitem, že dítěti (a sami sobě jako rodiči) zůstáváme něco dlužni: totiž to neusilovné, lehké ovzduší spontaneity, jehož je v dramatickém pohybu prudké sociální dynamiky tak obtížné dosáhnout a jehož hodnotu pro život nám dítě právě svou neztracenou spontaneitou opakovaně připomíná.

Pro spontaneitu se však nelze racionálně rozhodnout; zejména ne v situaci kapacitní tísně, na kterou jsme u tohoto typu rodin už poukázali. V některých případech (když dojde např. k tomu, že koinciduje čas první atestace matky a kandidátského minima otce) nejde navíc často jen o pocit zakotvený v inercialitě vědomí: v těchto případech jsou i objektivně některé potřeby dítěte odsunovány na pozdější dobu. Inteligentní rodiče ovšem záhy zjišťují, že to, co se mohlo (a mělo) odehrát a neodehrálo mezi nimi a tříletým dítětem, nemůže se už odehrát mezi nimi a dítětem šestiletým nebo devítiletým: nikde jinde než ve vztahu mezi rodiči a dětmi neplatí silněji, že nelze vstoupit dvakrát do téže řeky.

Pocit ztráty a dluhu, který tak někde vzniká, ať už racionální anebo — častěji — vyvolaný novostí situace, startuje pak mechanismy splátek a kompenzace. Rodiče, kteří se domnívají, že jejich dítě mělo pod vlivem jejich mladých profesionálních ambicí „tvrdsí“ rané dětství, tendují často později ke kompenzačnímu jednání, jež pro dítě v pubertě a adolescenci vytváří podmínky „měkkého“ dospívání. Dalo by se snad říci, že v porovnání jak se standardy v ostatních srovnatelných společnostech, tak ve srovnání s jinými typy rodin u nás, pracovně exponovaní partneři „rodičují“ méně intenzivně v období, kdy mají malé děti, a rodičují intenzivněji ve svém středním věku, kdy jejich děti dosahují už období dospívání a dospělosti.

Je to dáno souhrou několika činitelů. Především — rodiče v těchto rodinách se cítí jistěji v roli vychovatelů dětí již dorůstajících, kde začíná převažovat i ve výchově charakteru apel na rozumovou stránku; cítí se zkrátka více doma ve sféře, kde je možno komunikovat „na úrovni“, to znamená v systému symbolů a gest obvyklém v akademických profesích. Za druhé — a to je snad podstatné — s přibývajícím věkem se sociální prostor rodin tohoto typu soustavně rozšiřuje a skýtá více místa k multidimenzionálnímu rozvoji: po etablování se v profesi zbývá intelektuálům na děti více sil a mají také více prostředků k dispozici. V mnoha případech — za třetí — se naopak spíše zužuje původně dominantní linie profesionální dráhy. I u mužů, kde průměrný příjem stoupá trvale až téměř do konce profesionální aktivity, roste s věkem rozptýl příjmů: s přibývajícími léty stále více a více odborníků dosáhne svého profesionálního maxima a odstupuje ze zpřisňujících se podmínek výběru v další soutěži.

Uvolněná energie se pak obrací dovnitř rodiny, uvážena a prožívaná pozornost k zrání a dospívání dítěte, záměrná tvorba inspirujícího, harmonického a kultivovaného rodinného ovzduší obohacuje rodiče i děti. Socialistický výrobní způsob programovou humanizací práce rozšiřuje zejména mužům prostor pro aktivní výkon otcovské role a angažované rodičovství. (26) V něm je však zároveň skryta léčka, v níž namnoze uvíznou někdy i velmi rozumní rodiče.

Jak dále fatálně atrofuje míra jejich profesionální kompetence s blížícím se koncem profesionální životní dráhy a s nástupem nové vitální konkurence v profesi, tak stoupá pokušení prodlužovat svou kompetenci v životě vlastních dětí, ač je jim třeba už i přes dvacet; a to pak už není pro žádnou stranu zdrojem obohacení, ale pramenem trpkosti a pocitu křivdy. Není snadné vyhnout se tomuto úskalí, ale má-li rodina tohoto typu úspěšně přejít do závěrečných fází rodinného cyklu, do období, kdy děti z rodiny odcházejí, aby úspěšně založily svou vlastní rodinu a zároveň zachovaly pro obě strany významné vztahy, je to sociálně nevyhnutelné.

Jak zareaguje generace dětí první kohorty těchto rodin, až se dostane sama do rolí rodičů, nelze beze zbytku předpovídat. Naše analýza se soustředila na generaci dnešních čtyřicátníků a padesátníků, na rodiny, jež prošly téměř celým základním cyklem a jsou ve stadiu, kdy je děti opouštějí a stávají se z nich rodiče. Jejím cílem bylo přispět k poznání ohromných pozitivních změn, jež vneslo do naší společnosti radikální otevření sféry práce ženám a s ním spojený dramatický vzestup jejich vzdělanostní úrovně a společenského postavení. Jsou to však změny tak principiální, že jejich důsledky přesahují hranice jedné generace. Také naše analýza nemůže být ničím víc než dílčím příspěvkem komplikovaného poznávacího procesu. Pro marxistickou sociologii bude velmi významné dále sledovat, jak budou vypadat rodiny dětí z těchto rodin, stejně jako bude poučné pozorovat, jak se vyvine dále vztah mezi rodiči a dětmi této generace, až rodiče dospějí do závěrečné fáze své životní dráhy, ve vzájemném vztahu se stanou tou slabší stranou a všechno, co do svých dětí vložili, bude mít příležitost se realizovat.

Revoluční změnou výrobních vztahů jsme uvedli do pohybu i struktury tak hlubinné, jako je struktura jedné z nejstarších lidských institucí, rodiny. Víme, že socialismus je programově dynamická společnost. Nepředpokládá, že by se přeměna člověka uskutečnila v jedné generaci, ale neočekává také, že by se u našich dětí zastavila. Trvalá analýza dynamiky mezilidských vztahů v jejich základních sociálních vzorcích, mezi něž vztahy v rodině nesporně náleží, patří tedy a bude i nadále patřit k aktuálním i perspektivním úkolům marxistické sociologie.

(26) Na rozdíl zejména od vyspělých kapitalistických společností, kde systém výrobních vztahů i uspořádání rodinné instituce vtahuje otce do

mechanismu výrazného exponování se mimo rodinu a atrofie jeho role v rodině; pro děti to pak znamená „sbohem otče“ (srovnej [Green 1976]).

Literatura

Cenové domácnosti, č. 1, 2, 3. Praha, Čs. statistika 1975.

Filipcová, B. a kol.: *Sociologický výzkum města Ostravy — Výzkum volného času II. a IV.* Praha, Sociologický ústav ČSAV 1967.

Filippov, F. R.: *Sovětskaja narodnaja intelligencija: čerty socialnogo oblika*. Sociologičeskije issledovanija 1978, No. 3.

Green, M. *Goodby Father*. London, Routledge and Kegan Paul 1976.

Kugel, C. A. — Nikandrov, O. N.: *Molodyje inženěri*. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1971.

Hepner, V. a kol.: *Průzkum postojů české veřejnosti ke knize a jejímu šíření*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1975.

Janečková, L.: *Šetření o mateřském příspěvku*. Populační zprávy, roč. 1976, č. 4—5, str. 20—25. *Mikrocensus 1970*, původní data z 2 % výběru ze sčítání lidu. Vlastní výpočty.

Možný, I.: *Proces vyrovnávání vzdělanostní úrovně mužů a žen v ekonomicky aktivní populaci ČSSR*. Brno, Sborník prací FF UJEP, řada sociálněvědná, G 17, 1973.

Možný, I.: *Struktura primárních vazeb jako charakteristika lokální subkultury*. In: *O socialistické kultuře a regionalismu*. Ostrava, Profil 1972.

Možný, I.: *Rodiny pracovně exponovaných partnerů jako sociální a sociologický problém*. Sociológia 1978, č. 4, str. 316—334.

Možný, I.: *K některým vztahům mezi povahou práce a rozvodovostí*. Praha, Demografie 1979, č. 2 s. 107—115.

Nový, L.: *Životní dráha kovodělníka*. Závěrečná zpráva etapy výzkumného úkolu SPEV VI — 1/5. 4. 2. Brno, FF UJEP 1978.

Pácl, P.: *K některým empirickým zjištěním mezi vzděláním a volným časem*. Brno, Sborník prací UJEP, řada sociálněvědná, G 17, 1973.

Pankratova, M. G. — Jankova, J. A.: *Sovětskaja ženščina (Socialnyj portret)*. Sociologičeskije issledovanija 1978, No. 1.

Prádková, S.: *K některým otázkám vlivu rodinného prostředí na přípravu dítěte pro školu*, Brno, Sborník prací FF UJEP, řada sociálněvědná, G 18, 1974.

Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Socialnyje peremeščenija*. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1970.

Sokolowska, M.: *Socialnyje roli ženščiny*. Sociologičeskije issledovanija 1978, No. 3.

Šakurov, R. Ch.: *K kategoričeskemu apparatu socialnoj psichologii*. Moskva, Voprosy psichologii 1972, No. 5.

Uhlíř, F.: *Sociologie rodiny z hlediska dětského vývoje*. Praha, Státní nakladatelství 1947.

Večerník, J.: *Dlouhodobé změny v některých meznících životního cyklu*. Praha, Demografie 1977, č. 2, str. 106—112.

Vítečková, E. — Rendlová, E. — Rak, V.: *Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976*. *Statistické informace*. Praha, ČSÚ 1977.

Základní výsledky mimořádného výběrového šetření o rekreaci a cestovním ruchu v ČSSR v roce 1976. Zprávy a rozbor, řada ŽÚ 2. Praha, FSÚ 1977.

Резюме

И. Мажный. Дети в семье партнеров с яркой установкой на профессию

В социалистической Чехословакии резко увеличивается численность женщин, заканчивающих высшие учебные заведения. Среди самых молодых представителей интеллигенции соотношение между мужчинами и женщинами с высшим образованием почти сравнилось. При наличии непрерывной тенденции к гомогамии образования среди выпускниц вузов это означает десятикратное увеличение удельного веса dual-profession marriages в народонаселении, происходящее в течение жизни одного поколения. Среди самых молодых супругов такова каждая двадцатая пара.

Для социализации ребенка в таких семьях характерен факт, что нередко ребенок остается единственным ребенком в семье. У него в основном более старые родители, в особенности отцы, которым в те годы, когда их ребенок ходит в школу, бывает в боль-

шинстве случаев более 50 лет. Чаще такой ребенок живет в семье, вторично вступившей в брак, а еще чаще вырастает в семье без отца. Менее часто ребенок живет в семье, состоящей из трех поколений. Это значит, что у него меньше интимных социальных контактов. С другой стороны, такому ребенку чаще материально живется лучше. У его родителей бывает большая и лучшая квартира. В отличие от остальных семей, средний доход семьи в такой семье по мере возрастания продолжительности супружества непрерывно увеличивается, а материальный нажим на ребенка, цель которого — добиться как можно скорее его самостоятельности — становится меньшим. В квартире чаще бывает домашняя библиотека, родители такого ребенка чаще ходят в театр и на концерты, чаще путешествуют. С точки зрения ребенка все это означает больше опосредствованных импульсов. Ребенок живет в более отраженном мире. Тот факт, что у него меньше интимных контактов, компенсируется тем, что его семья более широко открывает двери для общества.

В связи с тем, что родители чаще работают дома, ребенок чаще видит своих родителей за работой. Однако, в связи с абстрактным характером этой работы ребенку бывает труднее понять содержание и социальную функцию их работы. Уважение ребенка к отцу, по традиции опираемое на уважение к его ловкости и искусности, опирается на опосредствованные признаки его мастерства — на его социальный престиж и уровень потребления. Отцовство становится для отцов стимулом трудовой активности. Однако, оно может также изменить замыслы отца — вместо стремления к работе появляется стремление ограничиться внешними атрибутами работы, потребительская ориентация и стремление обрести формальный престиж. Подрастающий ребенок может распознать это и восстать против этого при наступлении конфликта между представителями отдельных поколений. Источник уважения к матери по традиции находился вне сферы труда. В этих семьях появляется еще одна личность с собственным социальным самосознанием. Получив профессию, мать обретает собственную базу для своей социальной идентичности. Таким образом в семье появляются два независимых друг от друга образца трудовой активности — мужской и женский. Для второго образца значительна определенная комбинация специфички с универсальностью. Черты, обретаемые человеком при его включении в большие социальные организации, опосредствуются матерью в малом мире семьи. Точно также в мир труда благодаря массовому вовлечению женщин в трудовой процесс вносятся опосредствованные определенные черты специфичности. Трудовая активность матери означает для ребенка решающий сдвиг в восприятии частного и общественного. Отступает традиционная идентификация частного с женским, а общественного с мужским. Это оказывает влияние на социализацию как дочерей, так и сыновей.

В статье приводятся результаты изучения разделения труда в семье и родительских и сексуальных ролей. Разделение труда в этих семьях прослеживается с помощью традиционного образца. Однако, под влиянием рабочей занятости женщины мужчины берут на себя несколько большую долю работ по хозяйству. У молодых супругов уровень заботы о домашнем хозяйстве ниже. Первые годы после вступления в брак являются трудными для таких супругов. Нередко в течение одного года появляется слишком много забот и хлопот: начало работы по профессии, брак, необходимость приобретения квартиры, рождение ребенка. Материнство у женщин совпадает с периодом, когда они только осваивают свою профессию. Женщины в основном не прекращают работу, ребенка отдают в ясли или нанимают для него няньку. При наступлении конфликта профессиональной и родительской роли женщины считают более главным для себя материнство, мужчины — профессию. Проявляется двойственность роли, а при взаимных сообщениях происходит конфликт, вызываемый сообщателем. Мужчины предполагают, что их жены сделают независимую профессиональную карьеру. Они бывают преисполненными решимости поддерживать их. В то же время, не осознавая этого, они ожидают, что их партнерши в роли матерей будут вести себя так же, как вели себя их матери в традиционных семьях. Женщины предполагают, что их партнеры вместе с ними будут заботиться о домашнем хозяйстве и о ребенке. Однако, подсознательно они предполагают в то же время, что их мужья в своей профессии добьются большего, чем другие мужчины, и больше, чем они сами, поскольку ассоциация мужественности с превосходством продолжают сохраняться в их сознании. Там, где удалось преодолеть то, что ожидалось по установившейся традиции, продолжает, однако, воздействовать ожидаемое ожидание. Женщине легче перестать ожидать, что ее муж отличится на работе, чем мужчине перестать предполагать это ожидание. Это относится также к традиционной роли матери. Детям в семьях, где оба родителя имеют профессию, уделяется столько же внимания и любви, как и в остальных семьях. Однако, в них меньше спонтанности и больше преднамеренности и бдительности, свойственной пионерам. Это также относится и к сексуальной роли. В этой области наблюдается сдвиг к традиционно мужским чертам. Как и при разделении труда в домашнем хозяйстве

и родительской роли, изменение воспринимается интенсивнее, чем оно на самом деле, в особенности тем полем изменения, которого оно касается главным образом. Однако, женщины воспринимают мужчин как более мужественных, чем как воспринимают себя сами мужчины, а мужья видят своих жен более женственными, чем чувствуют себя женщины. Движение от спонтанности к рациональности отцовства воспринимается также более интенсивно, чем оно происходит фактически. В некоторых случаях это сопровождается расплывчатым ощущением неадекватности, ощущением, что родители остаются должниками детей, т. е. не проявляют достаточных стремлений. Остается легкая атмосфера спонтанности, которой трудно добиться в процессе резких социальных преобразований и ценность которой напоминает ребенок своей спонтанностью. Ощущение непоплаченного долга, независимо от того, адекватно оно действительности или вызвано новизной положения, заводит механизм компенсации. Родители, полагающие, что их ребенок под влиянием их профессиональных амбиций переживал довольно суровое детство, нередко создают слишком мягкие условия для созревания своего ребенка. Свои родительские функции меньше они проявляют в первые годы супружества, а намного более интенсивнее в среднем, пожилом и старом возрасте. Тем самым отцы компенсируют не только ощущаемый ими долг в отношении их ребенка, но и ощущение потери компетенции в профессии, где к концу карьеры их власть и простор для ее применения ограничиваются. С другой стороны, освобождение от максимальной рабочей нагрузки создает простор для сознательного отцовства в зрелом возрасте, который является характерным для социалистического общества.

Summary

I. Možný: Children in the Families of the Profession-oriented Partners

The number of women graduates is constantly mounting in socialist Czechoslovakia. In the youngest age groups, differences in the mutual proportion of male and female university graduates have almost been levelled out. The steady upward trend towards educational homogamy observable in the category of female university graduates accounts for the tenfold increase in the share of dual-profession marriages in the population per generation: this applies to every twentieth young couple of the newly-weds in the youngest category.

The child's socialization process in families of this type is characterized by the fact that frequently such families have only one child. The child's parents are usually older people, the father being often over fifty when the child attends school. Equally frequent is the fact that such children live in repeated marriages and — even more frequently — in families with no father. Three-generation families are less frequent. The child has less intimate social contacts. On the other hand, such children have the advantage of comparatively better standards of material welfare. The parents usually live in a better, more spacious flat. In contrast to other families, the average income increases with the length of the marriage, material pressures for independent livelihood are less urgent. Such families have usually a more extensive collection of books, parents go more frequently to theatre or concert, travel more frequently. For the child this means a wider range of mediated stimuli. The child lives in a more sophisticated world. The family compensates the lack of the child's contacts by providing better access to broader strata of society.

In view of the fact that work at home is more frequent in such families, the child sees parents at work more often, although it is more difficult for him (due to the abstract nature of such work) to grasp the content and social function of parental activity. The child's respect for the father, traditionally stemming from the child's respect for the father's skills and dexterity, relies here on mediated symptoms of his skill, his social prestige and standards of consumption. Parenthood becomes the father's stimulus for professional achievement. Nevertheless, this factor can channel the father's endeavour from true commitment to the acquisition of merely outward distinctions of achievement, towards a consumer type of orientation and the drive for formal prestige. Once revealed by the adolescent, this can give rise to a generation conflict. Respect for mother traditionally drew on sources outside the professional sphere. A further personality thus emerges in such families, a personality displaying its own sense of social identity. In her profession, the mother

gains her own basis for social identity. Thus two independent models of professional commitment shape the child's socialization process in such families — the male model and the female model. Distinctive of the latter model is a certain combination of particularity and universality. The features ensuing from man's involvement with major social organizations are mediated through the mother within the microcosm of the family, just as women's mass involvement in the sphere of labour accounts for the presence of certain aspects of particularism. Mother's professional involvement accounts for the decisive shift of the child's perception of things private and public. The traditional identification of matters private with the female element and matters public with the male element loses its force.

This has its relevant on the socialization of daughters and sons alike.

The article reviews findings deriving from research into the division of labour in the framework of household work, parental and sexual roles. Division of labour in these families displays a traditional pattern of activities. Due to the pressure of professional assignments of women, men, however, handle a slightly bigger amount of household work. Young marriages display a lower standard of household work. The first initial years prove especially difficult for such marriages; problems pile up in the form of professional start, the necessity to acquire a flat, the birth of a child, etc. Motherhood in such families is coextensive with the first formative years in the professional branch in question. Women generally do not give up employment, the child attends a creche or somebody else is hired for this purpose. In the conflict between the professional and parental role, women's orientation tends to accentuate motherhood as the dominant component, whereas the men's priority area is their profession. This leads to the ensuing ambiguity of roles and — in the process of verbalization — to the conflicts between interlocutors. Men expect their wives to succeed in their independent professional career and are determined to back them in this respect; at the same time, however, they expect that as mothers their partners will behave in the same way as mothers in the traditional type of family. Women expect their partners to share their care of child and household; unconsciously, however, they hope that their husbands will prove more efficient in their professional life than other men and ultimately more efficient than they themselves, since they continue to associate masculinity with superiority. Even in cases where this traditional expectation is superseded, the predictable expectation mechanism still asserts itself. For a woman it is easier to cease to expect that her husband will excel in his profession than for a man to cease to assume this expectation. The same applies to the traditional form of maternal role. Although children in dual profession families enjoy the same amount of care and love as children in other families, they live in an atmosphere marked by less spontaneity and by more features of intentionality and vigilance. The same applies to the role of the sexes. Investigations show a definite shift towards features traditionally described as masculine. Similar to the division of labour and parental role, the change is perceived far more intensely than it actually is, especially with regard to the most affected pole of the change. Women perceive men in a more masculine way than they perceive themselves and men perceive their wives in a more feminine way than they themselves do. Equally, the shift from spontaneity towards rationality of parenthood is perceived more intensely than in actual reality. In some cases this generates a diffuse feeling of inadequacy, the feeling that parents still owe something to the child: that effortless, carefree spirit of spontaneity, which is so difficult to achieve in the process of radical social change and whose value the child symbolizes with regard to spontaneity. This feeling whether substantiated or arising from the newness of the situation sets in motion the compensation mechanism. Parents, who believe that their child — due to their professional ambitions — had a harsh time in early infancy, frequently create more liberal conditions for adolescence. They exert parental care less in the early years of marriage than in the middle and advanced phases of family life. In this way, fathers compensate not only the feeling of debt vis a vis the child, but also the feeling of loss of professional competence arising from the gradually restricted scope of power characterizing the final stages of their professional life. Liberation from excessive professional overload creates scope for committed parenthood in the period of maturity — a feature characteristic of socialist society.

Vývojová psychologie, dětská psychiatrie, pediatrie i sociologie rodiny a mládeže již dlouhou dobu zdůrazňují význam fází života dítěte, které nelze nazírat jen prizmatem výrazných biologických změn, ale nutně i optikou zaostřenou na rovinu sociální a psychologickou. K osvojování vzorů životního způsobu, k formování osobnostních rysů i k formování společenského vědomí (hodnot, norem i postojů) dochází u dítěte daleko dříve, než dosáhne prahu dospělosti. V našich socialistických podmínkách, kdy byly odstraněny makrosociální příčiny obtížných životních situací v životě dítěte, hrají při formování jeho osobnosti velkou roli společenské instituce, jako jsou mateřské školy, školy, kolektivy Pionýrské organizace, zájmové kroužky atd.

Při tomto procesu zůstává v mnoha ohledech funkce rodiny i širšího příbuzenstva nenahraditelná, zejména pro emoční rozvoj dítěte, jeho životní postoje, hierarchii hodnot atd., a do určité míry i pro utváření jeho životní úrovně a možností společenského uplatnění. Nestabilita, popřípadě rozpad rodiny v důsledku rozvodu, úmrtí jednoho z rodičů, popřípadě faktického rozvratu manželství v důsledku nesouladu životních cílů i životního stylu obou partnerů představují vážné ohrožení zejména emocionální složky dětské osobnosti. Ve všech těchto případech ztrácí obvykle dítě pocit jistoty a bezpečí v rodině, identifikační vzory života a dochází k obtížím při osvojování základních atributů mužské a ženské role v rodině i ve společnosti.

Analýza vztahu mezi rodinou, výkonem základních rodičovských rolí vůči dítěti i rozvojem dítěte vyžaduje nezbytně interdisciplinární přístup, do něhož musí být zapojeny takové vědy, jako jsou psychologie, pediatrie, sociologie, demografie, genetika i kulturní antropologie.

I. Objektivní kritéria funkčnosti rodiny

Tato stať je příspěvkem k určitému, komplexněji pojatému utřídění důvodů, pro něž rodina není schopna vůči dítěti adekvátně plnit svoji socializačně výchovnou roli, popřípadě ji vůbec není schopna zabezpečit. Mohou být rámcově shrnuty takto: rodiče nemohou, nechtějí nebo neumějí tuto základní funkci plnit. Rozlišení tří rovin problému má význam nejen teoretický, ale je nezbytným východiskem i pro stanovení správné strategie pro nápravu situace a optimální vyřešení nepříznivé situace dítěte. Přehled důvodů je znázorněn v tabulce 1.

Z hlediska možností nápravy je situace přirozeně nejobtížnější v případě, kdy rodiče se z objektivních důvodů nemohou adekvátně o dítě postarat, a to přesto, že jsou obvykle k péči o dítě výrazně motivováni. Ve všech případech spočívá řešení problému buď ve změně sociálních a ekonomických podmínek života třídy, vrstvy i celé společnosti, nebo ve stabilizaci životní situace rodiny či jednotlivce z hlediska sociálního, popřípadě zdravotního.

Typickou je v našich podmínkách spíše situace, kdy se rodiče nedovedou plně vyrovnat se svou rodičovskou rolí, ať již v důsledku rozvratu manželství

Tabulka 1. Poruchy rodiny ve vztahu k dítěti

Péče o dítě	Důvod poruchy	Charakter důvodů	Místo vzniku poruchy	Jev vyvolávající poruchy	Hlavní mechanismus poruchy	Zájem o dítě
dostatečná nedostatečná žádná	rodiče <i>nemohou</i> o dítě pečovat	objektivní	příroda	přírodní katastrofy, devastace prostředí	likvidace či neexistence základních životních podmínek, demoralizace, hmotný nedostatek spojený s nedostatkem výchovných podnětů	+
			společnost	válka, hladomor, nezaměstnanost, epidemie		
			rodina	rozpad rodiny z nezaviněných příčin, velký počet dětí		
			jedinec	úmrť, invalidita, nemoc		
	rodiče <i>nedovedou</i> o dítě pečovat	objektivní a subjektivní	rodina jedinec	nezralost, neschopnost, přijmout společenské normy, neschopnost vyrovnat se se zvláštními situacemi	dostatečné nebo nedostatečné podmínky pro socializaci dětí	+ —
	rodiče <i>nechtějí</i> o dítě pečovat	subjektivní	jedinec	poruchy struktury a stability rodiny disharmonická osobnost, psychopatie, maladaptace	problematické až zcela nedostatečné či žádné podmínky pro socializaci dětí	—

či rodiny, nebo individuální sociální, psychologické či kulturní nezralosti, popřípadě kulturní odlišnosti. Velmi specifické problémy, často na hranici psychopatologie, se vztahují k situacím, kdy se rodiče — přes objektivně vhodné ekonomické a sociální podmínky — nejsou ochotni o dítě starat. V řadě případů ovšem tato situace nemusí mít charakter psychopatologický; může jít i o morální rozklad osobnosti, identifikaci rodičů s asociálními a protispoločenskými normami a hodnotami.

Na základě klasifikace poruch rodinného života se autor pokusil vytvořit nástroj popisu i analýzy umožňující rychlou orientaci v rodinném prostředí, tolik potřebnou v každodenní praxi. U nejtěžších rodinných poruch samozřejmě diagnóza nečiní větších potíží. Vývoj dítěte je již obvykle zjevně ohrožen nebo poškozen a ani rozhodnutí o formě řešení vzniklé situace nepředstavuje obtížný problém. Naproti tomu nevyhraněné, nepříliš zjevné, teprve se rozvíjející či umně disimulované poruchy rodinného života způsobují diagnostické těžkosti někdy i velmi zkušeným pracovníkům v péči o dítě. Právě v těchto případech musí být přístup zvláště citlivý, současně však spolehlivě postihující charakter poruchy. Ještě těžší je odhalit a posoudit přechodné či do určité míry dosud únosné poruchy rodinného života, které ovšem mohou pod svým povrchem skrývat těžké narušení vnitrorodinných vztahů a ve svých důsledcích jsou vážným nebezpečím pro vývoj dítěte. Zde má velký význam včasná diagnóza, neboť včasným zásahem lze předejít daleko těžším a zjevnějším poruchám v budoucnosti.

Pro tento účel vypracoval autor jednoduchou techniku hodnocení stupně poruchy rodiny jako celku. Přirozeně nenahrazuje obsah a rozsah vlastní případové práce ani její zavedené postupy, založené především na rozhovoru s klienty či klientem. Naopak navazuje na ni a do určité míry ji i předpokládá.

Metoda se opírá o osm kritérií, jimiž jsou *složení rodiny, stabilita rodiny, sociálně ekonomická situace rodiny* (vycházející z věku, rodinného stavu, vzdělání, zaměstnání rodičů, příjmu a bydlení rodiny), *osobnost rodičů* (jejich zdravotní a psychický stav a úroveň společenské adaptace), *přítomnost sourozenců a jejich profil, osobnost vyšetřovaného dítěte, zájem a péče o dítě.*

Pro kritéria, kde se předpokládá kauzální vztah k poruchám rodiny, je používána pětibodová škála (sociálně ekonomická situace rodiny, osobnost rodičů, zájem o dítě a péče o dítě), pro kritéria, která nejsou v tak významném vztahu k proměnám rodiny, je používána škála třibodová (složení rodiny, stabilita rodiny, osobnost vyšetřovaného dítěte a sourozenci). Body jsou přisuzovány způsobem tzv. trestných bodů: čím nepříznivěji se jeví dané kritérium ve vztahu k poruše rodiny a vývoje dítěte v ní, tím vyšší je „skóre“ na dané stupnici. (1)

Praktické ověření metody umožnilo stanovit čtyři základní skupiny z hlediska fungování hodnoceného rodinného systému a jeho případných poruch. Jsou dány počtem „dosažených“ bodů v jednotlivých případech. Současně se tyto skupiny zařazují podle potřeby společenské aktivity ve vztahu k dané rodině. Z tohoto hlediska jsou významné ty skupiny, kde se jedná o poruchu.

Pásmo 0—4 bodů představuje *funkční*, v podstatě intaktní rodinu, kde dobrý vývoj dítěte a jeho prospěch je zajištěn. Pásmo 5—9 zahrnuje rodiny *problémové*. Jsou to rodiny, u nichž se vyskytují poruchy některých funkcí, které však

(1) Popis dotazníku a jednotlivých kritérií, včetně hodnocení jsou uvedeny v práci [Dunovský 1978: 352—864].

vážněji neohrožují rodinný systém a vývoj dítěte v něm. Rodina je schopna tyto problémy vlastními silami řešit či kompenzovat za případné jednorázové či krátkodobé pomoci zvenčí. Pro pracovníky péče o dítě představují potřebu zvýšené pozornosti a sledování. Pásmo 10—14 představuje *disfunkční* rodinu, jež je zde chápána jako rodina, v níž se vyskytují vážnější poruchy některých nebo všech funkcí, což bezprostředně ohrožuje a poškozuje rodinu jako celek, a zvláště vývoj a prospěch dítěte. Odstranění těchto poruch — disfunkcí, jež není rodina schopna sama zvládnout, vyžaduje společenskou intervenci. Většinou jde o celou řadu opatření nejrůznějšího charakteru, známých pod termínem sanace rodiny. Právě v patologii rodinného života a jeho terapie představuje toto pásmo nejsvízelnější problémy a vyžaduje nejnáročnější metody. Pásmo 15—24 zahrnuje rodiny *afunkční*, kde poruchy jsou takového rázu, že rodina přestává plnit svůj základní účel. Dítěti závažným způsobem škodí, či dokonce ohrožuje jeho existenci. Sanace této rodiny je bezpředmětná, zbytečná a jediné řešení, které prospěje dítěti, je umístění v náhradní rodině či jiném zařízení.

Toto rozdělení neurčuje tedy jen kvantitu daných problémů, ale i jejich kvalitu a současně směřuje k jejich řešení nebo je alespoň rámcově naznačuje.

Navrženou metodou bylo vyšetřeno značné množství rodin dětí nejrůznějšího věku v několika pediatrických obvodech (představujících běžnou dětskou populaci), dále na pediatrických pracovištích (sociálně pediatrická poradna s nejzávažnější zdravotně sociální až vysloveně sociální klientelou, odborná dětská pracoviště s vážně chronicky nemocnými dětmi, soustředěnými z jednoho kraje, a děti z několika kojeneckých ústavů).

Závěrečná analýza (2) se opírá o 3 866 vyšetřovaných rodin. Vyplynou z ní tyto hlavní závěry:

1. Způsob hodnocení funkčnosti rodin je validní, dotazník (uveden v příloze) je schopen rozlišovat objektivně dané funkční škály. Je třeba ještě upřesnit definice jednotlivých kritérií, popřípadě provést jemnější škálování.
2. Diskriminační schopnost jednotlivých ukazatelů se ukázala jako velice silná, další analýzy sice naznačily vzájemnou propojenost ukazatelů, ale také nezastupitelnost celkového skóre, které zachycuje celý problém až jako globální obraz.
3. Ze všech ukazatelů, které tvoří dotazník, se jako nejvýznamnější projevíly: stabilita rodiny, zájem o dítě, péče o dítě a osobnost rodičů. Faktorová analýza rozdělila jednotlivé ukazatele do tří faktorů: 1. „faktor citové situace rodiny“, který je tvořen stabilitou rodiny, zájmem a péčí o dítě a osobností rodičů, 2. faktor sociálně ekonomické situace rodiny (v celém souboru se jeví jako podstatně významnější než v souboru porušených rodin), 3. faktor úplnosti rodiny.
4. Diskriminační analýza ukázala, že celkové skóre je v podstatě správně konstruováno. V pásmu funkčních rodin je při skóre vyšším než 0 významným podílníkem sociálně ekonomická situace rodiny a nedostatky v péči o dítě. Naproti tomu v pásmu počínaje od problémových rodin se nejprve významně objevuje podíl osobnosti rodičů, stability rodiny, zájem a péče o dítě — a pak složení rodiny. Ekonomická situace rodiny působí až v dalším pořadí. Znamená to, že ve vlastní sociální problematice hrají stále více roli osobnosti rodičů a jejich vztahy (jak vzájemné, tak k dětem) než vážnější nedostatky

(2) Celá problematika je výzkumně řešena v rámci plánu resortního výzkumu ministerstva zdravotnictví. První výsledky o výskytu poruch rodinných

jsou již k dispozici, právě tak jako první statistické hodnocení uvedené metody.

v sociálně ekonomické situaci. To potvrzují i výsledky jiných výzkumů ukazující současně podstatné změny parametrů sociální problematiky v našich současných podmínkách. Tyto otázky vyžadují další podrobný výzkum.

Z vlastních výsledků hodnocení funkčnosti rodin je zvláště významné šetření v dětské populaci některých vybraných pediatrických obvodů, viz tabulka 2. Jde především o vyšetření rodin všech dětí z dětského zdravotnického obvodu v Bohosudově v okrese Teplice v Čechách, který provedla MUDr. E. Korecová. Jedná se o 1917 dětí ve věku od 0—15 let. Zjištěný poměr eufunkčních a porušených rodin činil 87,2: 12,8 %. Z porušených pak problémových bylo 10,4 %, disfunkčních 1,6 %, afunkčních 0,8 %.

Tabulka 2. Funkčnost rodiny v dětské populaci některých pediatrických obvodů

	N	Eufunkční rodina v %	Problémová rodina v %	Disfunkční rodina v %	Afunkční rodina v %	Celkem
BOHOSUDOV (okres Teplice)	1917	87,2	10,4	1,6	0,8	100
				12,8		
KLADNO v 5 obvodech u pětiletých	399	85,0	12,8	1,7	0,5	100
				15,0		
KLADNO v 5 obvodech u čtrnáctiletých	390	84,6	13,0	1,5	0,9	100
				15,4		

V okrese Kladno bylo ve vybraných 5 pediatrických obvodech (různého demografického a sociálního složení) obvodními dětskými lékaři za vedení okresního pediatra MUDr. A. Chyské provedeno obdobné vyšetření, tentokrát u pětiletých a čtrnáctiletých dětí. Výsledky jsou velmi podobné zjištěním získaným v Bohosudově.

Vyšetření funkčnosti rodiny proběhlo i u dětí v několika kojeneckých ústavech (Krč, Pardubice a Ostrava), a to při jejich propuštění. Výsledky byly vztaženy k několika základním charakteristikám (viz tab. 3):

důvodům k přijetí (kde se rozlišují zdravotní, jako například neprospívání dítěte, jeho vrozená vada; sociálně zdravotní, jako nemoc matky či rodičů; sociální, jako úmrtí matky, neschopnost rodičů vychovávat děti, jejich nezájem o děti, bytová nedostatečnost aj.);

délce pobytu v ústavu (do 3 měsíců jsme pokládali dobu za krátkou, nad 3 měsíce za dlouhou);

okolnosti, kam bylo dítě umístěno z kojeneckého ústavu (buď do rodiny vlastní nebo do rodiny náhradní — osvojení nebo pěstounská péče).

Z tabulky vyplývají předpokládané závislosti v sociální situaci rodin dětí žijících a odcházejících z kojeneckých ústavů. Zdravotní důvody k přijetí jsou vázány mnohem častěji na funkční a problémové rodiny, sociální důvody pak na rodiny disfunkční a afunkční. Obdobnou závislost vykazuje kratší či delší pobyt v ústavu. Zvláště významné ověření správnosti rozložení jednotlivých pásem funkčnosti rodin dětí z kojeneckých ústavů představuje korelace s umístěním dětí po propuštění z ústavu. Do vlastních rodin se vracely převážně děti

Tabulka 3

		Funkční	Problémová	Disfunkční	Afunkční	Celkem	Podíl na celku
Důvody k přijetí dětí ve vybraných kojeneckých ústavech (Krč, Pardubice, Ostrava) ve vztahu k funkčnosti rodiny (N=454; %)	Důvody zdravotní	34,0	24,5	32,1	9,4	100,0	53 (11,7 %)
	Důvody sociálně zdravotní	60,0	26,1	12,2	1,7	100,0	115 (25,3 %)
	Důvody sociální	11,5	24,8	36,4	27,3	100,0	286 (63,0 %)
							<u>454 (100,0 %)</u>
Délka pobytu dětí ve vybraných třech kojeneckých ústavech ve vztahu k funkčnosti jejich rodin (N=454; %)	Do tří měsíců	41,7	28,9	21,1	8,3	100,0	228 (50,1 %)
	Nad tři měsíce	11,1	21,2	38,5	29,2	100,0	226 (49,9 %)
							<u>454 (100,0 %)</u>
Místo propuštění dítěte ve vybraných třech kojeneckých ústavech ve vztahu k funkčnosti jejich rodin (N=454; %)	Do rodiny	42,7	36,0	19,1	2,2	100,0	267 (58,8 %)
	Do náhradní rodinné péče (osvojení a pěstounská péče)	1,2	9,5	48,8	40,5	100,0	84 (17,6 %)
							<u>351 (76,4 %)*</u>

*) Ostatní děti byly umístěny do zdravotnických dětských domovů či jinam (103; 23,6 %)

z rodin funkčních či problémových, zatímco náhradní péče byla obstarávána pro děti z rodin disfunkčních a afunkčních.

II. Subjektivní kritéria funkčnosti rodiny

Metoda uvedená v části I směřuje k postižení funkčnosti rodiny z hlediska jejích objektivních znaků působících na socializační proces rozvíjejícího se jedince. Zachycuje základní determinanty života dítěte, včetně jeho biologické výbavy, a snaží se je objektivizovat tak, aby je bylo možno měřit, srovnávat.)

Pro posouzení celkové situace dítěte a jeho vývoje — a to opět právě se zřetelem k jeho možným poruchám — je však nutné poznat i subjektivní stránku celého procesu rodinného působení na život dítěte, jeho vlastní prožitky, vztahy a postoje k danému prostředí, jeho soudy a rozhodování alespoň v základních životních otázkách.

To je ovšem velmi náročná problematika, již se zabývá psychologie, především klinická psychologie dítěte. Nicméně se jedná o tak závažnou stránku života jedince vstupujícího do života, že její výzkum daleko přesahuje možnosti uvedené disciplíny a vyžaduje spolupráci v samém základu subjektivní stránky celkové sociální situace dítěte. Za ten je možno pokládat pocit jistoty a bezpečí jako funkci sociálních, sociálně ekonomických, sociálně právních, sociálně psychologických i sociálně zdravotních podmínek. Naplnění tohoto pocitu je jednou z hlavních potřeb člověka. Závažné narušení nebo nepřítomnost tohoto pocitu se nepříznivě projevuje v jeho postavení ve společnosti a začlenění do ní. Uspokojení této potřeby pak vystupuje daleko více do popředí u dítěte, v období silné závislosti na dospělém, dospělých. Úspěšný socializační proces je charakterizován právě alespoň uspokojivým naplněním této životní potřeby.

Kromě objektivních podmínek života dítěte je proto třeba zkoumat i subjektivní stránku úspěšnosti celého socializačního procesu.

Pro tento účel vyvinul autor na základě dlouholeté praktické činnosti výzkumný nástroj pracovně nazvaný „subjektivní sociální status dítěte“. (3) Rozumí jím souhrnnou představu dítěte o jeho „osobním světě“, o tom, kam je začleněno, jak je zabezpečeno pro přítomnost i budoucnost, na koho se může spolehnout existenčně a citově.

Na takto definovaný subjektivní sociální status je možno usuzovat i z klinického rozhovoru s dítětem nebo na základě psychodiagnostických metod projektivních či dotazníkových. Tyto metody však (nehledě k tomu, že některé z nich jsou značně komplikované) nejsou na uvedený cíl přímo zaměřeny.

Metoda (podrobně popsaná v práci [Dunovský 1977: 312–333]) umožňuje zjistit subjektivní sociální status dítěte formou řízeného rozhovoru na základě dotazníku (připojen na závěr článku). Jeho obsah, způsob hodnocení i výsledky jsou dále uvedeny.

Zkoumaný problém je nazírán jako trojdimenzionální struktura, již v dotazníku odpovídají tři škály (okruhy otázek):

1. *Životní jistota*: Tento okruh vyjadřuje, jak dítě cítí, zda je citově někde fixováno — ať už jakkoli (byť i fiktivním vztahem — například když při otázce „Kde bydlíš?“ uvede bydliště svých rodičů, které nikdy nevidělo a v jejichž

(3) Autor je si vědom přinejmenším nezvyklosti tohoto označení, které má v sociologické literatuře poněkud jiné implikace. Nenalezl však vhodnější

pojmem pro svůj záměr postavit subjektivní sociální status do dialektické jednoty s objektivní situací rodiny.

bydlišti nebylo]. Lze také mluvit o pevnosti životního začlenění. Odpovídající otázky jsou 2, 10, 23, 26, 28, 29, 30. Prakticky se však často osvědčilo pracovat jen s otázkami 10, 26 a 29, které jsou považovány za jádro škály („užší životní jistota“).

2. *Životní adaptace na prostředí* (směr životního začlenění): U dítěte je zde svým způsobem zachycován konflikt — existuje-li — mezi vlastní rodinou a mimorodinným prostředím. Tento okruh vychází ze životní jistoty, sleduje však kam a ke komu výzvy dítěte směřují či nesměřují. Současně zachycuje jejich kvalitu s ohledem na hierarchii osob a prostředí. Tím se snaží vyjádřit, kde a jak je dítě fixováno citově, jaké má skutečné vazby k prostředí, z něhož pochází či kde žije. Patří sem otázky 10, 13, 14, 26, 28, 19.

3. *Životní perspektiva*: Je vyjádřena základními představami o budoucím životě a jeho uspořádání i vztahem k vlastní reprodukci. Právě tato okolnost se ukázala nezanedbatelnou při hodnocení situace dítěte. Okruh tvoří otázky 32, 33, 35, 36.

Dotazník je určen pro děti ve věku 7—8 let až 15—16 let. Pod dolní věkovou hranici odpovídají adekvátně jen děti mimořádně psychicky a sociálně rozvinuté. Nejnižší věk v sestavě představovalo dítě čtyřleté.

Pro stanovení míry subjektivního sociálního statusu vyšetřovaného dítěte bylo vytvořeno skóre hodnotící souhrnně odpovědi na jednotlivé otázky ve všech třech okruzích. Jeho bodové hodnocení má postihovat optimální vztahy k prostředí, v němž dítě žije, i společensky žádoucí představy o budoucnosti. Takové odpovědi byly v rozmezí daného skóre hodnoceny nejpriznivěji, odpovědi nejvíce vzdálené tomuto ideálu pak nejnepriznivěji. Ve druhém okruhu jde o vyjádření rozpornosti mezi rodinou a mimorodinným prostředím, ať už je jakékoli — například rodina vlastní a náhradní, rodina a škola (za určitých podmínek), ale i sféra matky a sféra otce při jejich sporu o dítě.

Protože bodové škály se ve svých rozsazích liší a jejich srovnání je velmi obtížné, byla pro snazší vyjádření míry subjektivního sociálního statusu použita percentuální míra. Maximální hodnotě každého indexu odpovídá 100 procent, což má současně vyjadřovat i ideální situaci. Zkoumaná úroveň subjektivního sociálního statusu vyjádřeného pevností životního začlenění, jeho směrem i životní perspektivou je tedy dána percentuálně. Tak je i velmi snadné orientovat se v deficitech jednotlivých okruhů vzhledem k optimální míře.

První psychometrické hodnocení dotazníku subjektivního sociálního statusu [Říčan-Dunovský 1978: 131—133] ukázalo u všech tří okruhů kvalitativní diagnostickou hodnotu. Dotazník se osvědčil ve výzkumné práci, kde jednotlivé položky i celé škály vykazovaly zajímavé, relevantní a dobře interpretovatelné vztahy k typu prostředí, v němž dítě vyrůstalo (zvláště šlo o rozdíly mezi rodinou a mimorodinným prostředím). Zhodnocení vnitřní konzistence a diskriminace jednotlivých škál ukázalo, že z tohoto hlediska se škála životní perspektivy jeví jako dostatečná pro užití v případové práci, škála životní jistoty „užší“ pak pro výzkumné užití. Škála adaptace na prostředí a životní jistoty „širší“ vyžaduje ještě další analýzu na úrovni položek, event. další úpravu, s níž se počítá v souvislosti s dalším výzkumem v této oblasti, který právě probíhá

Metoda byla uplatněna při výzkumu dětí v dětském domově v Kašperských Horách, (4) který jako první u nás se přetvořil na dětský domov rodinného

(4) Podrobněji viz [Dunovský 1972: 41—55].

typu a stal se vzorem pro celou novou koncepci dětských domovů, vydanou u nás ministerstvem školství v roce 1970.

Výběrový soubor tvořilo 32 dětí, které byly v ústavu od jeho nového uspořádání (1966). Bylo to 17 chlapců a 15 dívek ve věku 8—18 let. Vyšetření umožnilo zařadit děti do tří skupin z hlediska vhodnosti pobytu dětí v ústavu a stanovit další výchovné postupy i sociálně právní zásahy. To mimo jiné významně přispělo k rozvinutí teorie i praktických doporučení pro náhradní rodinnou péči u nás vůbec.

V první skupině byly ty děti, u nichž domov rodinného typu byl indikován, děti na něj byly vázány, preferovaly jeho prostředí, v němž našly objekty svých vazeb, byť nepřilíš pevných. (Příklad zjištěného subjektivního sociálního statusu: životní jistota širší — 13 %, užší — 0 %; životní adaptace k dětskému domovu — 60 %, k vlastní rodině — 0 %.) Zde bylo doporučeno posilovat životní jistotu dětí, vázat je více na vychovatele, kteří se v nové organizaci ústavu stali víceméně trvalými, dále prohloubit individuální přístup a rozbit případnou fiktivnost vazeb směřujících mimo ústav.

V druhé skupině bylo 8 dětí, u nichž — s ohledem na poměry jejich rodin a zvláště vztah dětí k nim i úroveň adaptace na domov — je pobyt v tomto typu ústavu kontraindikován. (Příklad zjištěného subjektivního sociálního statusu: životní jistota širší — 100 %, užší — 100 %, životní adaptace k dětskému domovu — 13 %, k vlastní rodině — 100 %.) Děti sem — ani do jiného typu náhradní rodinné péče nepatří. Celkem úzký kontakt s vlastními rodiči zamezuje navázat hlubší kontakt s domovem, přičemž jejich situace působí velmi negativně na druhé děti, které styk s rodinou, rodiči nemají. To u nich podporuje vznik fiktivních vazeb a zabraňuje navazovat či prohlubovat pozitivní vztahy k prostředí dětského domova.

Ve třetí skupině bylo 12 dětí. Jejich pobyt v domově je indikován, nemají však vyřešeny vztahy k jeho prostředí, právě tak jako vztahy k rodinnému prostředí, jehož odmítavý postoj buď tuší či chápou a směřují se s ním, nebo jeho neexistenci neakceptují. Jsou to děti často starší, které — když nenacházejí zájem v ústavu — se intenzivně zaměřují na budoucnost. Jinak kolísají ve své adaptaci (jež je nízká) mezi domovem a rodinou, či spíše její fikcí. (Příklad zjištěného subjektivního sociálního statusu: životní jistota širší — 73 %, užší — 50 %, životní adaptace k dětskému domovu — 47 %, k vlastní rodině — 0 %.) Tyto děti představují velký výchovný problém. Je třeba získat je, dát jim pro start do života odrazový můstek a útočiště, které doma nenašly a ani nenajdou. Často je to poslední příležitost pro uspokojení alespoň základních potřeb dítěte v poslední fázi jeho socializace.

Metoda zjišťování životní jistoty a bezpečí umožňuje individuální i skupinové vyšetření, jednorázové i opakované (což dovoluje hodnotit nejenom přirozený vývoj, ale i důsledky navržených opatření).

Byla opakovaně použita při hodnocení vývoje dětí v různých formách náhradní péče.

Aplikací metody i na konfliktní situace v rodině se potvrdilo, že je dostatečně citlivá, aby pomohla registrovat nepříznivou situaci dítěte v rodině, hlavně pak jeho reakci na ni.

Hodnocení situace dítěte umožní rychle a správně se orientovat ve složitých rodinných situacích a poruchách vývoje dítěte, které mohou stimulovat vážnější organická či funkční postižení.

Metoda se osvědčila i při orientaci v konfliktech mezi rodiči, při rozhodování v jejich sporech o dítě. Samozřejmě opět nenahrazuje pečlivé všestranné

vyšetření a zvážení všech zjištěných údajů a poznatků o dítěti a jeho rodinné situaci. Při její aplikaci na vyšetřování druhého okruhu životní adaptace nutno hodnotit nikoli mezi rodinným a mimorodinným prostředím dítěte, nýbrž mezi prostředím reprezentovaným matkou a prostředím otce.

* * *

Rodina, dobrá rodina, zaujímá v socializačně výchovném procesu dítěte velmi významnou roli, jejíž účinnost stoupá se snižujícím se věkem dítěte. Rodinné poruchy přitom více nebo méně komplikují harmonický vývoj dítěte. Z toho důvodu musí celospolečenská péče o dítě být dostatečně připravena a vyzbrojena na posuzování tohoto důležitého článku prostředí dítěte. Ačkoli naše společnost ve své péči o děti a rodinu ve všech směrech dosahuje značných úspěchů, není dosud tento její úsek dostatečně vybaven rychlými a účinnými nástroji pro posuzování velikosti a závažnosti rodinných poruch ve vztahu k dítěti. Stejně tak není dosud na žádoucí úrovni ani teoretický přístup k těmto otázkám, i když jejich problematika stále více vystupuje do popředí.

Navržené členění poruch rodiny postihuje etiopatogenetický řetězec každé jednotlivé poruchy, včetně jeho základních symptomů v životě dětí, a respektuje přitom interdisciplinární komplexní pohled na dítě a jeho prostředí. Naznačuje i hlavní směr péče společnosti o rodinu v celé její komplexnosti. Je to zvláště patrné u diagnostického nástroje zaměřeného na funkčnost rodiny a její zařazení podle 4 základních pásem: funkční, problémová, disfunkční a afunkční rodina. Tato pásma mimo jiné určují množství a kvalitu případných zásahů či pomoci společnosti v případě narušení rodiny či normálního vývoje dítěte v ní. Ukazuje se, že tato metoda je vhodná pro všechny složky péče společnosti o rodinu a děti.

Současně s těmito otázkami je ovšem třeba zkoumat — a to zejména v poruchových rodinách — stupeň uspokojování základních psychických a sociálních potřeb dítěte, z nichž prvořadá je potřeba jistoty a bezpečí (jak aktuální, tak budoucí). Vhodným prostředkem k tomu je metoda šetření subjektivního sociálního statusu dítěte, v němž jsou zahrnuty tři okruhy: životní jistota, životní adaptace a životní perspektiva. Skóre hodnocení pak vyjadřuje míru a kvalitu prožívaného postavení dítěte v rodině a svým způsobem i jeho pocit v ní. V kombinaci s metodikou zjišťující funkčnost rodiny poskytuje kvalitní a rychlou informaci o základních komponentách sociálního života dítěte jak z hlediska objektivního, tak subjektivního. Poněvadž současně vyjadřuje určitou míru jejich změn — i po stránce kvalitativní — lze jej používat jako screeningovou diagnostickou pomůcku pro všechny oblasti péče o dítě. Nenahrazuje samozřejmě další, často účinnější metody v jednotlivých disciplínách péče o dítě, je spíše jejich uvádějícím prvkem, současně však — pro svou snahu o interdisciplinárnost — sjednocujícím.

K uvedenému pojetí je přirozeně možno mít námitky či negativní stanoviska. Snahou autora bylo pokusit se přispět k exaktnějšímu řešení tak závažné otázky, jako je rodina a dítě v naší socialistické společnosti a její péče o ně.

Dotazník hodnocení objektivních kritérií funkčnosti rodiny

1. Složení rodiny		
úplná	0	
neúplná	1	
rozvrácená	2	
2. Stabilita rodiny		
pevná	0	
narušená	1	
rozvrácená	2	
3. Sociálně ekonomická situace rodiny		
velmi dobrá	0	
dobrá	1	
uspokojivá až dostatečná	2	
špatná	3	
velmi špatná	4	
4. Osobnost rodičů	otec	matka
vyrovnaná, bez problémů	0	0
nevyrovnaná, s problémy (otec neudán, neznám, mrtev)	1	1
patologická	2	2
5. Sourozenec či sourozenci dítěte		
sourozenec bez problémů	0	
dítě je jedináček; alespoň jeden problematický sourozenec	1	
více problematických sourozenců nebo jeden mimo rodinu	2	
6. Osobnost šetřeného dítěte		
bez problémů	0	
s problémy	1	
těžce poškozená	2	
7. Zájem o dítě	otec	matka
opravdový	0	0
formální, nadměrný	1	1
neznámý, zemřel	1	1
nedostatečný	1	1
nenávistný	2	2
8. Péče o dítě		
velmi dobrá	0	

uspokojivá	1
dostatečná	2
špatná	3
velmi špatná	3
nedostačující	3
traumatizující	4

ad 3. Aspekty sociálně ekonomické situace rodiny

a) věk	otec	matka
přiměřený (20–40 r.)	0	0
nízký (18–20 r.)	1	1
vysoký (40–50 r.)	1	1
otec neznám	1	1
velmi nízký (pod 18 r.)	2	2
velmi vysoký (nad 50 r.)	2	2
b) vzdělání	otec	matka
dokončené základní a vyšší	0	0
nedokončené základní	1	1
dokončené zvláštní, otec neznám	1	1
bez vzdělání	2	2
c) zaměstnání		
kvalifikované	0	0
nekvalifikované	1	1
otec neznám	1	1
pomocná síla	1	1
bez zaměstnání	2	2
fluktuant	2	2
d) rodinný stav		
v manželství s rodičem dítěte	0	
změna rodinného stavu u jednoho	2	
nejméně jedna změna u obou	4	
e) příjem		
příjem 620 Kčs a vyšší na hlavu	0	
příjem 620–450 Kčs na hlavu	2	
příjem 450 Kčs na hlavu	4	
f) bydlení		
I.—III. kategorie	0	
nejméně jedna osoba na obývací místnost	0	
IV. kategorie	1	
1–2 osoby na obývací místnost	1	
více než 2 osoby na obývací místnost	3	
bez bytu	4	

Příloha 2 Dotazník hodnocení subjektivního sociálního statusu dítěte

1. Jak se jmenuješ?
2. Kdy a kde ses narodil?
3. Kolik je ti let?
4. Jak se jmenuje a čím je tvá matka?
5. Jak se jmenuje a čím je tvůj otec?
6. Znáš své rodiče (poznal bys je na ulici)?

7. Kolik máš sourozenců a jak se jmenují?
8. Čím jsou a kde jsou?
9. Koho máš ze své rodiny nejraději?
10. Kde bydlíš?
11. (Jen pro děti, které žijí mimo vlastní rodinu nebo žijí u otce či matky v případě rodinného konfliktu atd.
U dalších otázek zkráceno: MR)
Jak se jmenuje místo, kde žiješ?
12. (MR) Proč nejsi doma (u rodičů)?
13. (MR) Chtěl by ses vrátit z místa, kde nyní žiješ, ke svým rodičům?
(MR) Chtěl bys odejít, jít pryč z místa, kde žiješ a kam?
Chtěl bys jít z domova od rodičů?
14. Chtěl bys mít jiný domov, jiné rodiče?
Chtěl bys mít jinou maminku?
Chtěl bys mít jiného tatínka?
15. Jak by měl vypadat tvůj nový domov, noví rodiče?
16. Na kolika místech jsi už žil, bydlel?
Byl jsi někdy mimo domov v nějakém ústavě?
17. Jak dlouho žiješ tam, kde nyní bydlíš?
Jak dlouho bydlíte v místě nynějšího bydliště?
18. (MR) Jak se jmenuje vedoucí pracovník zařízení, kde žiješ, případně pěstoun, atd.?
19. (MR) Jak se jmenuje ten, kdo se o tebe stará?
20. Kolik je dětí tam, kde bydlíš?
21. Kolik je ve tvém okolí dětí, které nikoho nemají?
Znáš nějaké děti, které nikoho nemají?
22. Proč některé děti nikoho nemají?
23. Patříš mezi ty děti, které nikoho nemají? A proč?
24. Kdo nebo co se tobě nejvíce líbí tam, kde žiješ, v tvém domově?
25. Můžeš říci lidem okolo tebe — otcí nebo matce — co si myslíš? Proč ano, proč ne?
26. Koho máš na světě nejraději? A proč?
27. Můžeš říci někomu ze svých kamarádů, co si myslíš? Proč ano a proč ne?
28. Kdo je tvůj nejlepší přítel a proč?
29. Kdo tě má na světě nejraději? Proč?
30. Kdo je tvým nepřítelem a proč?
31. Jak se učíš?
32. Čím chceš být?
33. Jak se tím staneš?
34. Chceš být bohatý a proč?
35. Chceš se oženit — vdát — kdy?
36. Chceš mít děti? Proč? Kolik? Proč?
37. Proč mají mít lidé děti?

Literatura

- Dunovský, J.: *Dotazník subjektivního sociálního statusu u dětí*. Československá psychologie 1977, č. 4.
- Dunovský, J.: *Poruchy rodinné a jejich diagnóza v práci dětského lékaře*. Československá pediatrie 1978, č. 6, 352—364.
- Dunovský, J.: *Životní jistota, začlenění a perspektiva v dětském domově rodinného typu. Pokus o stanovení subjektivního sociálního statusu*. Pedagogika 1972, č. 1, 41—55.
- Říčan, P. — Dunovský, J.: *Psychometrické ověření Dotazníku subjektivního sociálního statusu*. Československá psychologie 1978, č. 2, 131—133.

И. Дуновский. Положение и ощущение ребенка в семье. К методу исследования

В развитии ребенка, его социализации семья выполняет незаменимую роль. Это вытекает из результатов ряда исследований и из клинических наблюдений, сделанных при нарушении отношения семьи к ребенку. По мнению автора, при выборе подхода к изучению, определению и классификации нарушений в семье наиболее удачным является этиопатогенетический подход. С этой точки зрения ключевой проблемой является анализ причин, по которым родители не в состоянии выполнять свою воспитательную роль. Как по теоретическим, так по практическим соображениям необходимо разработать инструмент, который бы позволил быстро и с соответствующей степенью обоснованности диагностировать нарушения в семье.

Автор предложил оценочный метод характеристики функциональности семьи, опирающийся на 8 критериев, на основе которого были определены 4 типа семьи: эуфункциональный, проблемный, дисфункциональный и афункциональный. Метод характеризует не только изучаемую семью, но и позволяет определить наиболее подходящий воспитательный и терапевтический подход.

При практическом использовании этого метода выявилась неизбежность сопоставления объективного социального положения ребенка с тем, как его воспринимает ребенок, как он его переживает, как он видит свое настоящее положение и положение в будущем. Автор сконструировал исследовательский инструмент, изучающий ощущения ребенка в семье посредством трех измерений (показателей): уверенности в сегодняшнем дне, адаптации и жизненной перспективы.

Первые результаты обширного долгосрочного исследования являются обнадеживающими. Проверка на практике этих инструментов во всей их широте могла бы принести определенный прогресс в теории и в практике заботы о семье и о ребенке в нашей стране.

Summary

J. Dunovský: Self Image of the Child in the Family. On Research Method

The family plays an irreplaceable role in the child's development, in his socialization. This is confirmed by the results of extensive research involving a whole range of observations and studies concerned with major disfunctions in the 'child-family' relational pattern. Reviewing different approaches, conceptions and classificatory presentations of family disturbances, the author decides in favour of the etiopathogenetic approach, which in his view is most suitable for the problem area under discussion. This approach assigns crucial relevance to the analysis of the causes accounting for parental failure to fulfil required educational functions. Theoretical and practical requirements highlight the need for the evolution of an instrument which would — with a corresponding degree of validity and efficiency — diagnose family disturbances.

The author proposes a 'rating' method of assessing the functionality of the family. Proceeding from 8 criteria, the author distinguishes 4 types of families: eufunctional, problem, disfunctional and afunctional. This eline characterizes not only the family under inquiry but also allows for the formulation of a correspondingly adequate educational and therapeutic approach.

The practical application of the method makes it imperative to confront the child's objective social situation with the child's specific perception of the situation; his particular vision of the current and future situation. The research instrument constructed by the author probes the feelings of the child in the family in three relevant dimensions: existential security, adaptation, future perspectives.

The first results of this extensive long-term research scheme are promising. A full verification of these instruments and their practical application could bring a certain degree of progress into the theory and practice of family and child welfare in this country.

V socialistické společnosti, v níž byly odstraněny antagonistické rozdíly mezi třídami, dochází k postupnému odstraňování podstatných rozdílů v životním způsobu tříd a velkých sociálních skupin. V procesu homogenizace se relativně zvyšuje význam dalších sociálních, lokálních a demografických charakteristik, které na sebe váží část reziduí třídně determinovaných rozdílů životního způsobu a stávají se nositeli existujících vnitrotřídních diferencí. V této souvislosti vzrůstá zejména význam demografických charakteristik (věku a pohlaví), na něž se do značné míry váže způsob a časové vymezení zapojení jedince do celospolečenských struktur, především do procesu ekonomické a biologické reprodukce společnosti.

Zespolečenštění výrobních prostředků a rozvoj socialistické velkovýroby podstatným způsobem změnila zapojení jedince do procesu ekonomické reprodukce. Naprostá většina práceschopného obyvatelstva se po rozsáhlé období středního věku účastní celospolečenského výrobního procesu. Tato účast je poměrně jednoznačně vymezena věkovými hranicemi a to jak v období ukončení, tak stále výrazněji také v období nástupu do pracovního procesu, což je jeden z podstatných sociálních důsledků prodlužování školní docházky, zvyšování vzdělanosti a kvalifikační úrovně všech skupin obyvatelstva.

Proces mezitřídní homogenizace, projevující se mimo jiné i ve vysoké míře vzdělanosti a profesionální heterogenity současných rodin, se promítá i do proměn jejich funkcí. Dochází především k dovršení procesu redukce výrobní složky (její dříve základní) ekonomické funkce na činnosti určené především pro osobní spotřebu rodiny [Šolcová 1976: 76]. Součástí posunu ekonomické funkce je zesílení jejích spotřebních funkcí. Zvyšování životní úrovně je v mnoha aspektech jedinci zprostředkováno právě na úrovni rodiny, a to nikoliv pouze v případě saturace základních, ale také rozvojových potřeb (například v oblasti trávení volného času). Její rozvoj jako spotřební jednotky je doprovázen rychlým mezitřídním a meziskupinovým transferem modelů spotřebního chování (např. v oblasti vybavenosti domácnosti, bytového zařízení, automobilismu, chataření, způsobu trávení dovolených ap.).

Omezení výrobní funkce se projevuje mimo jiné také v zásadním oddělení profesionální činnosti od práce v rodině a domácnosti, a to jak v jejích časové tak prostorové dimenzi (což se v minulosti týkalo pouze dělníků a zaměstnanců a zpravidla se neuplatňovalo například v životním způsobu rolníků, drobných živnostníků, maloburžoazie a některých dalších vrstev společnosti). Čas vázaný na rodinu a domácnost se tak stává převážně nepracovním časem, který je spotřebováván buď na péči o domácnost, nebo jako volný čas. Tato vazba rodinného prostředí a nepracovního času platí dnes pro všechny třídy a sociální skupiny, i když v jejím rámci dochází jak k rozdílům v celkové sumě času, tak především k jeho velmi diferencovanému „vnitřnímu přerozdělení“.

Míra rozdílu je podmíněna i probíhajícími posuny v chápání významu rodiny. I když nelze opomíjet její ekonomickou funkci, stále výraznější dominantou se postupně stává výchova dětí a vytváření sociálního a emocionálního zázemí, což nachází svůj odraz nejen ve způsobu trávení volného času (značná část volnočasových aktivit má výrazně rodinný charakter), ale také v provozních činnostech rodiny a domácnosti. Nové momenty jsou ve společenském vědomí i každodenní praxi konfrontovány s tradičními sociálně, třídně i kulturně diferencovanými vzory, přičemž v různých typech rodin (z hlediska jejich sociálního profilu) se setkáváme s odlišnou tradicí rodinného života, s různým akcentem bytu, péče o děti apod. Suma mimopracovního času, která je věnována provozním činnostem v konkrétní domácnosti, proto neodpovídá vždy nezbytným časovým nárokům. Její provoz je obohacován jednak činnostmi vykonávanými jako výraz vztahu k ostatním členům rodiny, jednak činnostmi, které vyplývají z tradičních vzorů „rodinného hospodaření“ (specifikujících role muže a ženy) i z rozdílů ve vybavení domácnosti.

Rozsáhlý systém sociálních jistot, vázaných jak na právní vymezení práce, tak na celospolečensky uplatňovanou péči o rodinu a zdravotní péči, eliminoval v socialistické společnosti celou řadu ekonomických a sociálních bariér, jež v minulosti buď přímo znemožňovaly nebo značně oddalovaly její založení. V současné době uzavírá sňatek naprostá většina příslušníků všech sociálně třídních skupin a volba partnera je podstatně méně podmíněna požadavkem sociálně třídní homogenity manželů. V roce 1970 bylo podle Sčítání lidu ve věkové kategorii 25—39letých ženatých či vdaných 88,4 % mužů a 88,8 % žen. Ve skupině 30—39letých středoškolaček mělo 42 % stejně vzdělané partnery, 22 % s vyšším a 36 % s nižším vzděláním. Uzavření sňatku je zpravidla také datováno do nižších věkových kategorií snoubenců, a to ve všech sociálních skupinách. Zatímco dnešní 50—60leté ženy se vdávaly ještě v průměru v 25 letech (středoškolačky a vysokoškolačky v 27 letech), činí dnešní průměr 20 let u středoškolaček a u vysokoškolaček 21—22 let [Večerník, Vítečková 1976: 53]. Mezitřídní homogenizace startu rodinného cyklu je současně provázána rostoucí shodou v časovém vymezení jeho jednotlivých fází, které jsou vázány na počet dětí a časovou následnost jejich narození. Současná regulace počtu dětí, snižování podílu rodin bezdětných i rodin s více než 3 dětmi vede k obdobné temporalizaci rodinných cyklů příslušníků různých sociálně třídních skupin. (1) V současné době se ženám ve věku do 24 let rodí zhruba 60 % dětí, do 29 let 86 % dětí a do 35 let 96 % všech dětí narozených v určitém roce [Demografická statistika 1975].

Homogenizace průběhu životního cyklu příslušníků jednotlivých sociálně třídních skupin (vázaná na homogenizaci fází ekonomického i rodinného cyklu, včetně sjednocování časových mezníků těchto cyklů) se stává hybným momentem dalšího snižování podstatných rozdílů životního způsobu tříd. Postupující vyrovnávání životních podmínek a životních situací typických pro jednotlivé fáze životního cyklu příslušníků sociálně třídních skupin vytváří předpoklady pro usnadňování a urychlování celospolečensky řízeného procesu

(1) Například v roce 1970 bylo v manželstvích trvajících 5—9 let v ČSR v průměru 1,53 dětí, z toho v rodinách žen se základním vzděláním 1,65 a v rodinách vysokoškolaček 1,28. V manželstvích trvajících 40 let a více bylo v průměru 2,31 dětí — v rodinách žen se základním vzděláním 2,38 a v rodinách vysokoškolaček 1,35. Analogická data ze

SSR uvádějí průměrný počet dětí v rodinách trvajících 5—9 let 1,91, z toho ženy se základním vzděláním 2,06, vysokoškolačky 1,50. U manželství trvajících 40 let a více bylo v průměru 3,63 dětí, z toho 3,62 u žen se základním vzděláním a 1,77 v rodinách vysokoškolaček [Sčítání 1970].

regulace životního způsobu tříd, pronikání inovačních prvků do způsobu chování i hodnotových modelů.

Struktura využití času ve věkových skupinách

Zaměříme-li se na strukturu každodenních činností jako na ukazatel charakterizující v základních obrysech životní způsob v socialistické společnosti, jeho proměny a vnitřní diferenciaci, ukazuje se zásadní závislost na demografických charakteristikách, především na pohlaví a věku. Základní osou je rozdělení času mezi práci, rodinu a volný čas. Vliv vzájemně i protichůdně působících tlaků na rozdělení času se neprojevuje pouze v rovině každodenního chování, ale právě tak — a se stejnou závažností — ve sféře vědomí, strukturách reálných a aspirovaných hodnot.

Ve *výzkumu časových rozpočtů Pražanů* byly shromážděny údaje o využití času v průběhu jednoho týdne na výběrovém souboru domácností dělníků a zaměstnanců [Vítečková 1977: 333]. I když dosud nebyl proveden důkladnější rozbor struktury časového fondu dotázaných z hlediska jednotlivých fází životního cyklu, statistická analýza struktur činností podle věkových skupin ukazuje vzájemnou souvislost věkového zařazení a fáze životního cyklu (tabulka 1). Tato vazba se projevuje shodně v základních rysech časového fondu dělníků i zaměstnanců, avšak má u mužů a žen odlišný průběh, počínaje založením rodiny (tabulka 2).

U struktury činností dospívajících dětí a mládeže se sociální souvislosti mužské a ženské role projevují spíše ve vnitřní diferenciaci způsobu trávení volného času. Rozdělení času práce a rodinných činností ovlivňují pouze do určité míry, a to především u srovnatelných kategorií studentů, kde nebyla prokázána téměř žádná diferenciacie časových struktur podle pohlaví [Rendlová 1978]. *Po založení rodiny dochází k zásadní diferenciaci struktur činností mužů a žen, která se dosud jednoznačně váže na dělbu rodinných rolí. Nerovnoměrné rozdělení činností a především celkové sumy času v domácnosti vedou k formování odlišných způsobů chování, k diferencovanému startu i průběhu životních cyklů mužů a žen.* I když v jednotlivých věkových kategoriích dochází ke změnám struktur činností, základní vliv mužských a ženských rolí na strukturu využití času není v zásadě eliminován.

Pro mladou generaci, především mladé ženy, znamená založení rodiny natolik výraznou změnu životního rytmu i stylu, že struktura činností realizovaná v této době se mnohdy dostává téměř do kontrapozice k předcházejícím převažujícím způsobům chování. Snižování věku rodinného startu (u mužů v průměru 24 let, u žen 21 let [Pohyb 1977]) je provázáno řadou sociálních skutečností, které významně ovlivňují nejen tuto fázi životního cyklu, ale mnohdy rozhodují o dalším osudu rodiny. Charakteristickým rysem tohoto období je kumulace podstatných životních situací v relativě krátkém časovém sledu. (2) Základním faktem, který formuje celou strukturu činností v této

(2) Jmenujme například těsnou návaznost startu rodinného a ekonomického cyklu některých skupin mládeže (stále častějším jevem se stávají studentská manželství), dále řešení bytové situace mladé rodiny, spojené s vysokými finančními náklady, které

jsou ještě zesilovány potřebou dosáhnout co nejrychleji standardu vybavenosti domácnosti a zachovat některé rysy spotřebního chování svobodné mládeže — například výdaje na kulturu, vybavení pro volný čas apod.

Tabulka 1. Převažující fáze životního cyklu ve věkových skupinách mužů a žen

		15 - 19	20 - 24	25 - 29	30 - 39	40 - 54	55 - 59	60 a více
M u ž i :								
Typ ekonomické aktivity:	student, učeň	e k o n o m i c k y a k t i v n í						důchodce
Rodinný stav:	svobodný	svobodný	z e n a t ý					vdovec
Počet nezaopatřených dětí:	bez dětí	bez dětí	1-2 děti	2 děti	2 děti	nemá nezaopatřené děti		
Věk nejmladšího dítěte:			do 3 let	6-15 let	starší 15 let	narození vnuků		
Ž e n y :								
Typ ekonomické aktivity:	student, učeň	e k o n o m i c k y a k t i v n í					důchodce	důchodce
Rodinný stav:	svobodná			v d a n a				vdova
Počet nezaopatřených dětí:	bez dětí	1-2 děti	2 děti	2 děti	2 děti	nemá nezaopatřené děti		
Věk nejmladšího dítěte:		do 3 let	3-6 let	6-15 let	starší 15 let	narození vnuků		

Poznámka: Údaje v tabulce označují převažující typy životní situace věkových skupin ve výzkumu časových rozpočtů Pražanů a jsou korigovány věkovým začleněním sledovaných ukazatelů v demografických statistikách (Polýb 1977).

Tabulka 2. Struktura týdenního časového fondu dělníků a zaměstnanců podle pohlaví a věku (v hodinách)

Skupiny činností	Dělníci				Muži				Zaměstnanci				Dělnice				Ženy				Zaměstnankyně			
	20-24	25-29	30-39	40-54	20-24	25-29	30-39	40-54	20-24	25-29	30-39	40-54	20-24	25-29	30-39	40-54	20-24	25-29	30-39	40-54	20-24	25-29	30-39	40-54
Práce a čas na pracovišti	45,7	45,5	50,0	46,5	42,9	40,7	41,1	43,3	37,7	32,6	30,3	40,5	33,9	34,6	37,5	39,7								
Doprava	11,4	10,9	9,9	10,8	10,4	11,7	11,4	11,4	8,6	8,1	8,1	9,5	10,3	10,2	9,4	10,0								
Domácnost, služby	7,6	10,8	9,5	13,2	9,7	12,2	14,2	12,0	18,2	32,9	33,7	27,2	18,0	25,8	26,7	26,5								
v tom — fyzická péče o děti	0,8	1,6	0,7	0,1	0,1	1,2	1,7	0,3	3,3	7;	4,3	1,0	2,7	3,9	3,1	0,8								
— příprava jídla	1,3	1,7	1,3	1,8	1,3	1,4	2,4	1,6	4,2	9,5	12,6	10,3	5,6	9,1	9,9	10,5								
— péče o prádlo, obuv	0,5	0,6	0,1	0,3	0,2	0,4	0,5	0,4	1,6	4,2	5,0	5,0	2,3	3,5	4,1	4,5								
Biologicko-fyziologické potřeby	66,1	64,0	65,5	65,3	67,8	66,7	66,0	65,9	71,2	63,1	66,6	62,2	71,2	68,3	66,1	63,5								
Studium a participace	1,9	3,7	1,8	1,6	5,0	3,9	3,1	4,1	4,3	0,2	0,2	0,8	2,2	2,1	1,9	1,8								
Technické a manuální aktivity	1,5	1,5	3,1	3,5	3,1	2,7	4,3	4,0	3,1	4,2	4,5	3,9	3,6	3,3	3,0	4,5								
Pohybové aktivity	69	5,8	5,0	3,4	5,1	5,8	3,7	3,2	4,6	4,0	3,3	3,0	4,5	4,1	3,2	2,5								
Účast na kultuře	15,6	13,2	12,9	13,2	11,9	11,7	12,4	12,9	10,3	13,7	10,6	12,2	14,1	9,8	9,3	10,5								
Sociální kontakty	7,3	9,1	7,3	5,9	7,7	9,1	8,2	6,5	8,1	6,3	7,6	4,7	6,9	7,5	6,9	4,7								
v tom — rozhovory s dětmi	1,0	0,9	2,3	0,6	0,9	1,9	2,4	1,2	2,3	0,9	2,1	1,0	0,8	1,3	2,2	0,9								
Ostatní aktivity	4,0	3,5	3,0	4,6	4,4	3,5	3,6	4,7	1,9	2,9	3,1	4,0	3,3	2,3	4,0	4,3								
Volný čas celkem	37,2	36,8	33,1	32,2	37,2	36,7	35,3	35,4	32,3	31,3	29,3	28,6	34,6	29,1	28,3	28,3								

Pramen: Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976, ČSÚ, ÚFS ČSAV 1977.

počáteční fázi je však narození prvního dítěte.(3)

Rozdělení času 20—24letých žen, uvedené v tabulce 2, je dostatečnou ilustrací této fáze životního cyklu. Po založení rodiny dochází k podstatnému nárůstu času péče o domácnost. (Středoškolské studentky věnují domácím pracím 8 hodin týdně, učnice 14 hodin týdně.) Dominantou rodinných činností se však stává péče o dítě; ostatní jsou ve srovnání s dalšími fázemi rodinného cyklu minimalizovány. Časová struktura činností mladých matek svědčí o značném tlaku nutných prací v domácnosti a současně o určité snaze zachovat některé rysy životního způsobu mládeže připravující se na povolání, například způsob trávení volného času. Teprve ve skupině 25—29letých žen se začíná uplatňovat model činností v domácnosti odpovídající více tradici. I když dále roste fyzická péče o dítě a hry a zaměstnání s dětmi, více se prosazuje vaření a běžná údržba domácnosti, které spolu s růstem času věnovaného dětem podstatně zvyšují celkovou sumu domácích činností. Obvykle je již zvládnut první nápor začínající domácnosti s malým dítětem a stabilizuje se nový model rodinného života, který především pro dělnice znamená zvýšení času pro domácnost (celkem 33 hodin týdně), snížení kvantity a zřejmě i kvality trávení volného času a podstatné omezení pracovní aktivity (35 hodin týdně). Tlak nových životních situací na časový fond ženy se projevuje také u zaměstnankyň ve věku 25—29 let, jeho efekt je však méně výrazný (domácnosti věnují celkem 26 hodin týdně). Je zřejmě zčásti korigován uvědomováním potřebou ekonomické aktivity, které se zaměstnankyně začínají více věnovat již v této věkové skupině.

Zatímco u mladých žen znamená první fáze rodinného cyklu výraznou změnu každodenního života, do celkového časového fondu mladých mužů se tlak rodiny a domácnosti příliš nepromítá. Projevuje se poněkud později, zhruba mezi 25—29 lety. Celkový nárůst času domácích prací u mužů činí cca 3 hodiny týdně a je zčásti spotřebován na pomoc při fyzické péči o dítě. *V mládí rodině, v níž dominantou zůstává péče o děti v raném věku, dochází ke koncipování základního vzorce chování partnerů, a to jak ve vzájemné dělbě rodinných činností a v nich se projevující kvalitě mezilidských vztahů, tak v komponování vztahů k dětem do modelu rodinného života.*

Dovršení 30 let věku je zpravidla ukončením procesu začleňování mladé generace do celospolečenských struktur. Všechny sociální skupiny mládeže (včetně vysokoškolsky vzdělané mládeže) prošly počátečním obdobím praxe. Pracovní aktivita se stává stabilizovanou součástí životního způsobu, což se projevuje nejen v rovině činností, ale i hodnotových orientací a aspirací. Stabilizuje se životní úroveň rodiny a toto vše se promítá i do struktury činností mužů a žen. *V období středního věku (30—39 let) dochází k sjednocení fázi životního cyklu mužů a žen a také k vyrovnaní posunů spojených s věkem startu ekonomického a rodinného startu různých sociálních skupin.* Ve struktuře činností se začíná výrazně projevovat existence stabilizovaného modelu rodinného života. Čas domácích prací dělnic (34 hodin týdně) a zaměstnankyň (27 hodin) již dále neroste. Ve vnitřní struktuře domácích prací dochází ke snížení času péče o děti a posílení tradičních ženských prací. Také celková suma volného času se udržuje zhruba na úrovni dosažené v předcházející fázi rodinného cyklu (cca 29 hodin). Ekonomická aktivita se v tomto věkovém ob-

(3) Například v roce 1974 se v ČSSR narodilo 50 % všech dětí prvního pořadí do 9 měsíců po uzavření manželství a celkem 84 % do 2 let. Do

4 let trvání manželství se současně narodila více než polovina dětí druhého pořadí (Pohyb 1977).

dobí zvyšuje pouze u zaměstnankyň (38 hodin týdně). U mužů zůstává stabilní nebo mírně roste čas domácích prací (12—14 hodin), většinou ovšem v souvislosti s růstem času typicky mužských činností, vyplývajících z dosažení plného vybavení domácnosti, především pořízení auta a chaty. Čas věnovaný dětem, hrám a zaměstnání s dětmi dosahuje u 30—39letých mužů svého vrcholu (2,5 hodiny týdně) v průběhu celého životního cyklu.

Celospolečensky podmíněné posuny v chápání významu současné rodiny, do nichž se promítá působení tradičních vzorů, jsou vedle reálných nároků provozu domácnosti jednou z příčin vysoké spotřeby času pro rodinu a domácnost. Omezení výrobní funkce rodiny, spojené s lokalizací pracovní aktivity mimo byt a jeho bezprostřední okolí, a s tím související oddělení času práce od ostatních činností, jsou historickým mezníkem, od něhož se začíná vyvíjet oddělený komplex činností péče o domácnost a rodinu. Snižování času práce a vyvazování ze sociálních a ekonomických tlaků je provázáno růstem času věnovaného rodině. *V socialistické společnosti se rozvinutý model rodinného života stal součástí životního způsobu většiny sociálních skupin, s výjimkou některých marginálních skupin obyvatelstva.* Rodina je v systému hodnot považována za jednu z nejpodstatnějších vazeb současného člověka. Tento vliv je patrný zvláště ve starším středním věku, 40—54 let, kdy se rodinný cyklus dostává do poslední fáze života rodiny s dětmi, které v tomto období již zpravidla překročily věk 15 let. Ve struktuře každodenních činností rodičů dochází k minimalizaci činností vázaných bezprostředně na děti. Ušetřený čas žen je vynaložen zčásti na intenzivnější vykonávání tradičních domácích prací (především u zaměstnankyň, kde je zřejmě vliv tradice silnější) a zesílení ekonomické aktivity (u dělnic se zvyšuje na téměř 41 hodin týdně). Současně dochází k prohlubování dělby rodinných činností ve smyslu diferenciaci tradičních mužských a ženských rolí.

Po dosažení 55 let věku ženy a 60 let věku muže je zpravidla ukončena poslední fáze ekonomického cyklu a v životním způsobu dochází k rozvolňování vazby na práci, pracoviště a snad i struktury mezilidských vztahů vytvářených na bázi pracoviště. Vzhledem k tomu, že rodina v tomto období již většinou absolvovala fázi reprodukčního chování a dospělé děti již založily vlastní rodinu, dochází ve struktuře každodenních činností lidí třetího věku k zásadním změnám, které mohou být provázeny určitými obtížemi se znovunaplňováním všedního dne vhodnou strukturou činností.

Převažující fáze životního cyklu mužů i žen v jednotlivých věkových skupinách je v zásadě ovlivněna fází rodinného cyklu, tedy především počtem a stářím nezaopatřených dětí. Přestože péče o děti a jejich výchovu prochází v průběhu rodinného života výraznou změnou, není komplex činností vázících se na dítě základní diferenciativní osou mužských a ženských aktivit. Jak dokumentují výsledky diskriminační analýzy v tabulce 3, provedené na podrobně členěných strukturách činností (4) mužů a žen, *spočívá specifika využití času ve všech fázích rodinného cyklu ve vykonávání tradičních ženských prací v domácnosti.* Tyto práce, které se v určité míře vyskytují již u svobodných žen, jsou významně zastoupeny ve všech dalších fázích životního cyklu žen. Nejsou pouze bezprostředním efektem určitého období života rodiny, ale vý-

(4) Do uvedených diskriminačních analýz byli zařazeni všichni dotázaní ve věku 15—60 a více let

bez ohledu na typ ekonomické aktivity, sociální příslušnost a rodinný stav.

Tabulka 3. Hlavní diferencující činnosti mezi demografickými skupinami

I. funkce			II. funkce		III. funkce	
Diskriminující znak	Dominantní činnosti	výše kanonické korelace	Dominantní činnosti	výše kanonické korelace	Dominantní činnosti	výše kanonické korelace
Pohlaví	příprava jídla, péče o prádlo, obuv, ruční práce	0,79	×		×	
Věk	spánek, návštěva kina, aktivní sport, fyzická péče o děti	0,66	práce na pracovišti, fyzická péče o děti, rozhovory s dětmi, rozhovory s manželem(kou)	0,54	fyzická péče o děti, příprava jídla, odpočinek, rozhovory s manželem(kou)	0,45
Pohlaví — věk	příprava jídla, péče o prádlo, obuv	0,83	spánek, návštěva kin, fyzická péče o děti, aktivní sport	0,65	odpočinek, spánek, nákupy, poslech rozhlasu, poslech televize	0,56

N=1082

Pramen: Výzkum časových rozpočtů Pražanů (1977).

Poznámka: Diskriminační funkce vznikají jako vážený průměr struktur činností. Váhy jsou přiřazeny jednotlivým činnostem tak, aby maximalizovaly difference mezi analyzovanými skupinami. Do grafů jsou vynášeny hodnoty diskriminačních skóre, které jsou standardizovány na nulový průměr a jednotkovou směrodatnou odchylku. Metoda diskriminační analýzy — viz například Holda-Tošovský (1974); Tatsuoka (1970); Nie (1975).

Všechny výpočty diskriminačních funkcí byly provedeny pomocí programu SPSS na počítači IBM 370 a pomocí techniky diskriminační analýzy sekvenčně maximalizující Raovu zobecněnou Mahalanobisovu distanci.

sledníci složitého komplexu objektivních podmínek a působení sociokulturních vzorů v různých sociálních a věkových skupinách příslušníků obou pohlaví. Několikanásobně vyšší podíl času, který ženy ve srovnání s muži domácími pracím v průměru věnují, znevýhodňuje jejich týdenní časovou strukturu vzhledem k převážně většině ostatních činností. Tato základní diferenciacie způsobu chování mužů a žen je velice výrazná. Pouze 4 % všech mužů a 11 % všech žen se ve svém každodenním programu odlišuje od tradičního pojetí mužské a ženské role v domácnosti. Bližší rozbor však ukazuje, že například skupina „netradičních žen“ je tvořena jednak svobodnými studentkami, tedy mladými ženami procházejícími přípravnou fází životního cyklu, a dále rozvedenými ženami a matkami neúplných rodin, v jejichž struktuře činností je vyšší podíl práce.

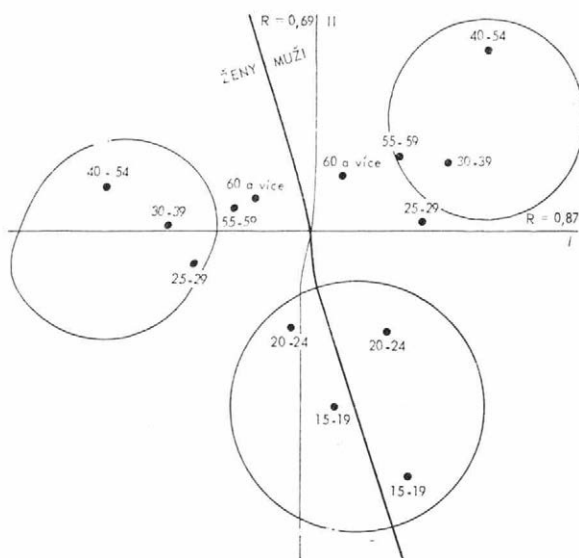
Také diskriminační analýza provedená na struktuře činností věkových skupin dokumentuje neodlučitelnost převažujícího typu každodenních činností a tradiční dělby mužských a ženských rolí ve všech fázích životního cyklu. První diskriminační funkce z hlediska věku (která vyčerpává 47 % celkové variance) ilustruje difference mezi životním způsobem mladé generace (a to především v období před založením rodiny a začleněním do pracovního procesu) a generace starých lidí. Hlavními diferencujícími činnostmi jsou především činnosti volného času, a to zejména ty, které jsou vázány na značnou dostupnost individua a jsou inertní vůči požadavkům rodiny a práce. Tomuto modelu se do určité míry vymyká fyzická péče o dítě, jejíž uvedení mezi činnostmi typickými pro mladší věkové skupiny naznačuje průnik způsobu chování svobodné mládeže připravující se na povolání také do rané fáze rodinného cyklu současných mladých rodin. Dominantní činnosti dalších dvou diskriminačních funkcí věkových skupin (první z nich vyčerpává 26 %, druhá 16 % celkové variance) již naznačují takové modely chování, které vyplývají z odlišného rozdělení časového fondu mužů a žen mezi práci a rodinu. První z nich zachycuje spíše typickou situaci muže středního věku, druhá je výrazem převažující struktury činností ženy v obdobích, kdy je orientována především na zajištění fyzické péče o děti a každodenní chod domácnosti. Toto začlenění žen do permanentně se opakujících provozních aktivit všedního dne jim zřejmě neumožňuje disponovat rozsáhlejšími bloky volného času, což mimo jiné může způsobovat vyšší podíl pasivního odpočinku žen. U obou převažujících struktur činností však souhlasně dochází k potlačení volnočasových aktivit, realizovaných individuálně a mimo byt, a k výrazné orientaci na rodinný život, projevující se ve sféře každodenních povinností, volného času i partnerských vztahů.[5]

(5) Obdobné výsledky, které dále specifikují převažující způsoby chování v jednotlivých věkových skupinách mužů a žen, vyplývají z diskriminační analýzy struktur činností ve skupinách členěných podle pohlaví a věku. První funkce (vyčerpává 52 % celkové variance) je opět vyjádřením základní diferenciací osy podílu obou pohlaví na dělbě tradičních domácích prací. Teprve po eliminaci základního rozdílu průměrného mužského a ženského chování v rozsáhlých obdobích životního cyklu se prosazují další typické modely chování, v nichž je již určující vzájemná vazba věku a převažující

struktury chování. Uvedené dominantní činnosti jsou vyjádřením diferenciacie typických způsobů chování v počáteční a konečné fázi životního cyklu, kdy se ve způsobu života buď dosud neprojevovalo začlenění do rodiny a výrobního procesu, nebo již naopak došlo k rozvolnění jejich bezprostřední vazby na každodenní činnosti. V pořadí druhá diskriminační funkce (vyčerpávající 17 % celkové variance) je ilustrací kontrastu životního způsobu mládeže s životem lidí v dalších fázích životního cyklu, třetí diskriminační funkce (vyčerpává 10 % celkové variance) specifikuje životní způsob starší generace.

Provedené analýzy shodně dokumentují vzájemnou vazbu demografických charakteristik a struktury každodenních činností. Sjednocování věkových období startu ekonomického a rodinného cyklu a jejich dalšího průběhu ve skupinách dělníků i zaměstnanců vedou k relativnímu zdůraznění pevnosti této vazby. Ve struktuře každodenních činností jsou určující sociální souvislosti mužské a ženské role, které se však projevují odlišným způsobem v mládí, středním věku a ve stáří. Grafické znázornění míry difference typických činností ve věkových skupinách mužů a žen (schéma 1) ukazuje, že ačkoli ve věku počátečních a konečných fází životního cyklu dochází ke značnému přiblížení jejich způsobu chování, není dosud v žádné z uvedených věkových skupin vliv pohlaví zcela eliminován.

Schéma 1: Lokace věkových skupin mužů a žen na kanonických funkcích reprezentujících převládající struktury činností

V rozsáhlém věkovém období, kdy je životní způsob v zásadě určen intenzitou vazby na rodinu a začleněním do procesu ekonomické reprodukce společnosti, se dále prohlubuje diferenciací převažující struktury činností mužů a žen. I když objektivní determinantou těchto změn zůstávají změny v průběhu životního cyklu, výrazně se do tohoto procesu promítá vliv sociokulturní tradice dělby mužských a ženských rolí v domácnosti a působení systému hodnot vázaných na rodinný život. V každodenním životě je hodnota rodiny spojována s celou řadou aktivit, vážících se jak na provoz domácnosti, fyzickou péči o děti a jejich výchovu, tak na typ mezilidských vztahů a způsob trávení volného času příslušníků rodiny. *Tyto aktivity (specifikované z hlediska sociálních, příjmových, lokálních a dalších charakteristik) se do životního způsobu rodiny prosazují postupně, a to v závislosti na stabilizaci životních podmínek rodiny a zpravidla také důrazněji až po ukončení etapy rychlých vnitřních změn rodiny (například po ukončení období intenzivní fyzické péče o nejmenší děti).*

Ve věkové skupině 40—54 let, tedy v rodinách s dospívajícími nebo již dospělými dětmi, je již relativně oslaben tlak objektivních determinant raných fází rodinného cyklu, vedoucí mimo jiné k určitým odchylkám tradiční dělby

mužských a ženských rolí. Chod domácnosti, stabilizovaný v průběhu zhruba dvacetiletého trvání manželství a pevně spjatý s celým komplexem hodnotových orientací, způsobů chování členů rodiny i stylu a rytmu rodinného života se dostává do určité vrcholové fáze, v níž je věnován dosud nebývalý realizační prostor tradičním činnostem mužů a žen v rodině. Zůstává otázkou, do jaké míry jsou tyto činnosti nutným zajištěním provozu a chodu domácnosti a zda právě v tomto období nedochází k zesílení dalších vlivů. Zda například v části vykonávaných tradičních činností není obsažen hodnotový prvek kreativních a volnočasových aktivit, nebo zda nejsou některé činnosti vykonávány jako součást aspirovaného vzoru rodinného života. Je možné, že v tomto zpravidla konečném období společného života s dětmi, časově splývajícím s vrcholem ekonomické aktivity a dosažené životní úrovně, jsou struktury každodenních činností výsledkem složitého komplexu vzájemně se ovlivňujících tlaků objektivních podmínek, sociokulturní tradice a hodnotových orientací.

V této souvislosti je však třeba připomenout, že v dnešních rodinách staršího středního věku je zpravidla ve srovnání s mladou generací nižší úroveň vzdělání a zřejmě i vyšší homogenita sociálně třídního původu, které ovlivňují mimo jiné jejich adaptabilitu na změny životních podmínek socialistické společnosti. Vzhledem k tomu, že naprostá většina z nich byla zakládána v prvních fázích budování socialistické společnosti, kdy byly ještě velmi živé sociokulturní tradice rodiny buržoazní společnosti (část generace dokonce v buržoazní společnosti prožívala své dětství a mládí), mohou se právě u těchto rodin v různé míře projevovat i vlivy realizovaného nebo aspirovaného způsobu života v období dětství a mládí. Nelze proto předpokládat, že dnešní mladá generace bude po dosažení svých 40 let realizovat v zásadě shodný životní způsob rodiny a klást stejný důraz na vykonávání tradičních domácích prací. Je naopak možné, že *budou zesilovat tendence omezit rozsah dnes běžně vykonávaných domácích prací a důraz na hodnotu rodinného života se bude více projevovat ve struktuře trávení volného času, v rozšíření a zkvalitnění volnočasových aktivit partnerského a rodinného charakteru.*

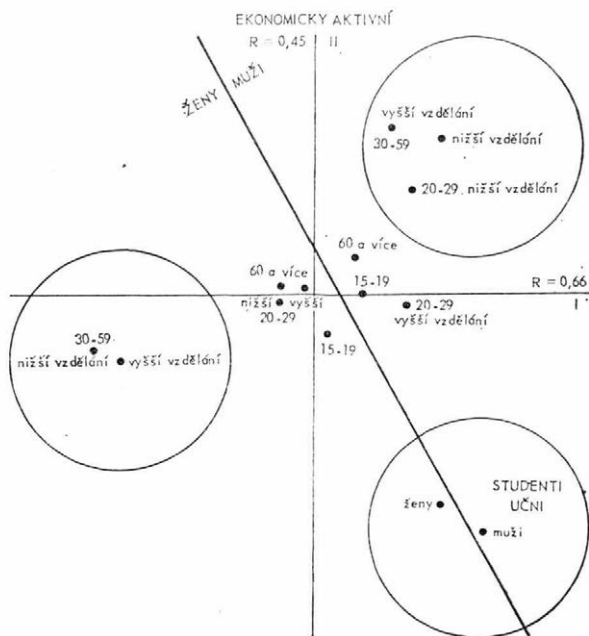
V dalších věkových fázích současných rodin zpravidla dochází k rozvolnění rodinného života a omezení chodu domácnosti v souvislosti s odchodem dětí z rodiny a někdy i prvními příznaky fyzických obtíží ve stáří. Podstatným zásahem, který ovlivňuje změnu struktury každodenních činností, je ukončení ekonomické aktivity. V životním způsobu starých lidí dochází ke snižování rozdílů ve struktuře činností mužů a žen a v základním rozdělení časového fondu k určité podobnosti se strukturou činností mladé generace. Ta vyplývá především z relativně velkého množství volného času, v němž je věnován vyšší podíl činnosti nerodinného charakteru. Podobnost je zvláště zřejmá na schématu, kde jsou zachyceny jednotlivé struktury činností v souhrnných kategoriích a kde tudíž neintervenují některé kvalitativní aspekty diferenciací časového fondu.⁽⁶⁾ Podobnost struktury činností mužů a žen v důchodovém věku může být do jisté míry dána tím, že do domácnosti je zčásti predisponován čas bývalé ekonomické aktivity, a to u žen i u mužů. V současné společnosti zřejmě dosud chybí mechanismy, jež by podporovaly začlenění důchodců do občanského života, společenských a zájmových organizací a zpomalovaly tak

(6) Např. souhrnná kategorie účasti na kultuře zahrnuje jak kulturní aktivity doma, tak návštěvu různých kulturních zařízení apod.

proces postupného uzavírání starých lidí do vlastního světa, vyplývající ze zesilování psychických a fyziologických změn stáří.

Schéma č. 2, v němž jsou vedle členění věkových skupin mužů a žen současně odlišeny různé úrovně vzdělání (a to vzdělání typického pro dělníky a převažující typ vzdělání zaměstnanců), je dalším potvrzením pevné vazby struktur činností a demografických charakteristik a současně dokumentuje poměrně slabý vliv sociální příslušnosti a vzdělání. I když je v jednotlivých sku-

Schéma 2: Lokace věkových skupin mužů a žen různých úrovní vzdělání na kanonických funkcích reprezentujících převládající struktury činnosti

pinách mužů a žen prokazatelná diferenciací struktur činností v závislosti na úrovni vzdělání, nedochází pod jeho vlivem k výraznějšímu oslabení determinace demografických charakteristik. Pouze v případech, kdy se typ sociálních a vzdělanostních charakteristik přímo podílí na vymezení fází ekonomického cyklu a věkových posunech startu průběhu rodinného cyklu (například u studentů, mužů s vyšším vzděláním do 30 let), je jejich vliv na strukturu činností důraznější. Tento efekt se však zcela vyrovnává po dosažení 30 let věku, kdy se věkové členění fází životního cyklu dělníků i zaměstnanců sjednocuje.

Vazba demografických charakteristik a převažujících modelů chování je natolik pevná, že téměř celá polovina [41 %] všech dotázaných ve svém každodenním životě nevybočuje ze základní struktury činností, typické pro jejich pohlaví a věk. Sledujeme-li tři základní fáze životního cyklu — mládí, střední věk a stáří (tabulka 4) — ukazuje se poněkud jiný typ závislosti věku a struktury činností u mužů a žen. U mužů je zřejmě základní vazbou průběh ekonomické aktivity, která ovlivňuje strukturu každodenních činností a projevuje se vyšší závislostí věku a způsobu chování v jejich okrajových fázích. U žen je silnější vazba na fáze rodinného cyklu a z nich vyplývající zatížení

ženy rodinnými činnostmi, a to především u mladé rodiny. Ve středním věku ženy dochází k určitému oslabení vazby na věkové charakteristiky. Největší varieta způsobů chování se projevuje ve stáří.

U druhé poloviny, dotázaných, jejichž struktura činností se více blíží modelům chování jiných demografických skupin, nejčastěji dochází k podobnosti s nejbližšími věkovými kategoriemi (zpravidla staršími) a velmi zřídka k přiblížení typickým strukturám činností opačného pohlaví. Z tohoto hlediska je

Tabulka 4. Podobnost struktury činností u věkových skupin mužů a žen

Procento respondentů realizujících strukturu činností odpovídající:

Věkové skupiny	mužům:			ženám:		
	mladým	středního věku	starým	mladým	středního věku	starým
Muži:						
mladí (15—29 let)	61,1	16,3	6,9	15,7	—	—
středního věku (30—54 let)	16,7	53,0	22,7	5,3	1,9	0,4
staří (55 let a více)	12,2	24,5	55,2	6,1	—	2,0
Ženy:						
mladé (15—29 let)	7,2	1,0	1,9	65,8	15,9	8,2
středního věku (30—54 let)	1,7	2,6	2,0	13,4	60,3	20,0
staré (55 a více)	—	1,9	7,7	9,6	26,9	53,9

N=1082

netypická mladá generace (především kategorie 15—19 let), u níž je relativně konzistentní struktura činností odpovídající věkovému vymezení, ale poměrně vysoký výskyt případů záměn mužských a ženských způsobů chování. I když se tento vztah poněkud rozvolňuje ve věkové kategorii 20—24 let, stále ještě se projevuje určitá otevřenost vůči struktuře činností opačného pohlaví, a to především u chlapců. U mladých žen v tomto věku dochází ke startu rodinného cyklu, a tedy podstatné změně způsobu chování, vázané od tohoto věku stále více na sociální důsledky ženských rolí.

Ve skupině žen dochází k vzájemnému prolínání faktického věku a realizovaných struktur činností směrem k bezprostředně mladším nebo (častěji) starším ročníkům v závislosti na posunech věku rodinného startu. Jsou však minimalizovány podíly žen, jejichž struktura činností více odpovídá mužské populaci, a pokud se vyskytují, nejsou soustředěny do určitých věkových kategorií.

U mužů dochází spíše k opačnému efektu. Pokud se jejich struktura činností podobá spíše modelu ženské části populace, jedná se téměř výlučně

o podobnost se strukturou činností mladých svobodných žen. Tato podobnost se objevuje ve všech věkových skupinách mužů, s výjimkou těch nejstarších, a je zřejmě vyjádřením netypické orientace volnočasových aktivit. Pouze výjimečně se vyskytují případy mužů, kteří ve středních, vrcholových nebo závěrečných fázích životního cyklu realizují spíše ženský model chování a prakticky vůbec nedochází k přenosu tradičních ženských prací na mužské členy rodiny.

Změny ve struktuře každodenních činností v průběhu životního cyklu mužů a žen lze shrnout do několika základních poznatků:

- Průběh životního cyklu mužů a žen je zásadním způsobem ovlivňován fází rodinného a ekonomického cyklu, jejichž intervence se projevují u obou pohlaví. U struktury činností mužů je však vyšší závislost na průběhu ekonomického cyklu, u žen je primární vazba na rodinný cyklus.
- Základní diferenciacie struktury činností mužů a žen spočívá v rozdílných časových výdajích na rodinu a domácnost a projevuje se ve všech věkových kategoriích v rozmezí 20–54 let.
- Relativně nejnižší podíly času na domácnost jsou v rané fázi rodinného cyklu, kdy je dělba mužských i ženských rolí do určité míry vyrovnávána zajišťováním fyzické péče o dítě a se stabilizací rodinného života roste.
- Typickými činnostmi ženy zůstávají tradiční domácí práce, spojené především se zajištěním chodu domácnosti, podíl mužské práce je v mladých rodinách orientován především na dítě a s růstem životní úrovně se přesouvá na vykonávání tradičních mužských prací.
- Vliv sociální diferenciacie na průběh životního cyklu se projevuje pouze omezeně. U žen do určité míry ovlivňuje základní rozdělení času mezi práci a rodinu (čas věnovaný práci s vyšším vzděláním stoupá), zatímco u mužů se čas práce dělníků a zaměstnanců v průběhu životního cyklu příliš nemění.
- Důraznější vliv sociální diferenciacie byl prokázán pouze v případech, kdy se přímo podílí na diferenciaci věkového vymezení fází rodinného a ekonomického cyklu. Tyto rozdíly se vyrovnávají ještě v průběhu mládí, do 30 let věku.

Vliv dítěte na průběh rodinného a životního cyklu

Podstatné omezení výrobní funkce rodiny v socialistické společnosti, umožňující kvalitativní posun v chápání významu rodiny, se výrazně promítá také do postavení a role dítěte. V naprosté většině sociálních skupin společnosti vymizelo chápání dítěte jako pracovní síly v rodině a dochází naopak k rychlému rozšiřování modelu rozvinutého spotřebního chování orientovaného na děti, které bylo v minulosti typické pouze pro nejbohatší vrstvy společnosti. Dítě se stává jednou z podstatných cílových hodnot a je spojováno především s potřebou naplnění lidského života a zachování jeho kontinuity.

Analýza změn struktury činností v průběhu rodinného cyklu potvrzuje bezprostřední vazbu dítěte na strukturu vykonávaných činností pouze u mladých rodin, pečujících o děti nejmladšího věku. Raná fáze socializačního působení má zpravidla charakter drobných činností, které však prostupují celou dobu trávenou společně s dítětem a výrazně omezují varietu vykonávaných činností ostatních členů rodiny, především matky — a to jak u provozních činností

domácnosti tak ve způsobu trávení volného času. V tomto období je malé dítě výraznou determinantou životního způsobu mladé rodiny a může působit jako bariéra, zvláště u mladých lidí, jejichž dřívější způsob života odpovídal modelu chování mládeže připravující se na povolání [Mladí 1977]. V reprezentativním výzkumu volného času mládeže, realizovaném v roce 1976, například pouze 33 % rodin uvádí, že v souvislosti s narozením dítěte nedošlo k podstatnějším změnám jejich životního způsobu a trávení volného času. Jedná se především o manžele, kteří dosud bydlí společně se svými rodiči nebo jim rodiče trvale vypomáhají. Ostatní mladí lidé uvádějí jako nejčastější změnu životního způsobu především omezení sportovních činností, všech kulturních aktivit realizovaných mimo byt a zčásti také omezení zájmové umělecké činnosti a sociálních kontaktů mimo rodinu. Nejčastějšími činnostmi objevujícími se v souvislosti s narozením dítěte jsou domácí práce, ženské ruční práce a další aktivity vázané na pobyt v bytě nebo domě. Omezený prostor pro realizaci kvalitativně vyšších činností volného času je dán mimo jiné právě sníženými možnostmi mladých rodičů trávit volný čas mimo byt. Pouze 40 % všech mladých rodičů má možnost zajistit si v této době hlídání dítěte. U dalších manželství je to z poloviny spojeno se značnými komplikacemi a z poloviny téměř vyloučeno.

Vliv dítěte na vnitřní strukturu a celkovou sumu každodenních prací v domácnosti se projevuje výrazně u narození prvního dítěte a se zvyšováním počtu dětí roste v průměru asi o 3 hodiny týdně [tabulka 5]. [7] U mužů je vazba změn časové struktury v souvislosti s dětmi značně zprostředkovaná. V rozsahu činností orientovaných bezprostředně na dítě se souvislost s jejich počtem neprojevuje. Ve sféře domácích prací dochází s rostoucím počtem dětí naopak k postupnému snižování celkové sumy času. *Počet nezaopatřených dětí spíše jako by zdůrazňoval dělbu tradičních rolí muže a ženy, a to nikoli pouze v rámci rodiny, ale v celém kontextu životního způsobu.* Zatímco u ženy se tradiční činnosti váží především na rodinu a domácnost a dochází ke snižování času práce, muži ve vícedětných rodinách se chodu domácnosti věnují méně, ale zvyšuje se průměrný čas jejich práce a výdělečné činnosti. Vazba mužů na rodinu se zřejmě ve vícedětných rodinách transformuje především do sféry ekonomického zabezpečení a vybudování dostatečného životního standardu pro současné i budoucí potřeby.

Hypotézu o vysokém růstu domácích prací žen jako nutném důsledku péče o dítě do určité míry zpochybňuje časová struktura osamělých žen s dětmi, v níž je minimalizován čas domácích prací (24 hodin týdně). Současně roste celkový rozsah ekonomické aktivity (42 hodin týdně), který odpovídá průměrnému týdennímu času práce zaměstnanců. Nutnost suplovat funkce muže v neúplných rodinách se zřejmě nejvíce promítá do pracovního začlenění ženy jako podmínky pro zajištění ekonomického standardu rodiny. Tyto tlaky zřejmě ovlivňují celkový rozsah domácích prací a nutí zřejmě rozvedené ženy s dětmi k vyšší racionalizaci domácnosti. Snížení času se projevuje především u tradičních činností, do určité míry je také nižší čas fyzické péče o dítě. Vý-

(7) Údaje v tabulce 5 jsou do jisté míry zkresleny sociální situací uvedených typů rodin. Ve skupině vdáných žen bez nezaopatřených dětí je vysoký podíl žen středního a staršího věku, jejichž struktura každodenních činností v domácnosti je již vý-

razně ovlivněna minulými fázemi rodiny s nezaopatřenými dětmi; v rodinách se třemi nezaopatřenými dětmi je vyšší podíl dělnických domácností, který výrazně ovlivňuje průměrné údaje časové struktury.

chovné vedení dítěte a čas věnovaný bezprostředně jeho rozvoji a upevňování vzájemných vztahů matky a dítěte však zcela odpovídá údajům u vdaných žen.

I když malé dítě může v mladé rodině do určité míry působit jako bariéra dosud vykonávaných činností, spočívá jeho zásadní význam pro průběh životního cyklu v posílení její adaptability na sociokulturní vzory rodinného živo-

Tabulka 5. Struktura týdenního časového fondu ekonomicky aktivních ženatých mužů a vdaných (rozvedených) žen podle počtu nezaopatřených dětí v domácnosti (v hodinách)

Skupiny činností	Muži ženatí				Ženy vdané				rozvedené s dětmi
	bez dětí	s 1 dítětem	se 2 dětmi	se 3 dětmi	bez dětí	s 1 dítětem	se 2 dětmi	se 3 dětmi	
Práce a čas na pracovišti	44,6	42,8	44,4	45,6	41,4	36,4	35,9	30,0	42,1
Doprava	10,9	11,2	11,1	9,7	9,9	9,4	8,3	8,7	11,4
Domácnost, služby	11,4	13,3	12,1	9,5	24,7	27,4	30,0	37,6	23,5
v tom-fyzická péče o děti	0,1	0,8	1,1	1,1	0,1	2,4	3,5	7,8	1,3
-příprava jídla	1,4	2,0	1,7	1,4	9,9	10,3	11,1	12,2	9,1
-péče o prádlo, obuv	0,6	0,4	0,4	0,4	4,1	4,2	4,7	5,2	4,2
Biologicko-fyziologické potřeby	66,4	66,0	64,9	64,2	64,8	66,0	65,5	63,0	62,8
Studium a participace	2,8	2,7	3,6	4,4	1,3	1,6	1,6	1,3	1,9
Technické a manuální aktivity	3,7	3,5	3,9	2,6	4,3	4,0	3,6	4,0	2,8
Pohybové aktivity	3,7	4,0	4,1	6,1	2,6	3,3	3,0	2,3	3,3
Účast na kultuře	13,8	13,2	12,2	12,1	11,1	10,0	9,6	9,0	11,6
Sociální kontakty	5,9	7,0	7,7	9,4	4,4	5,9	6,6	5,8	5,8
v tom-rozhovory s dětmi	0,4	1,7	1,8	1,9	0,4	1,4	2,0	1,3	1,6
Ostatní aktivity	4,8	4,3	4,0	4,4	3,5	4,0	3,9	6,3	2,8
Volný čas celkem	34,7	34,7	35,5	39,0	27,2	28,8	28,3	28,7	28,2

Pramen: Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976. ČSÚ ÚFS ČSAV, 1977.

ta existující ve společnosti a to zpravidla již v období orientace manželů na narození dítěte [Způsob 1978]. V rané fázi rodinného cyklu je dítě jednou ze základních motivací stabilizace rodinného života, jejíž bezprostřední vliv je v průběhu rodinného cyklu modifikován složitým komplexem funkcí rodiny a jejich sociálních vazeb ve společnosti. V případě mladých otců je zesílení jejího významu v systému hodnotové orientace zpravidla spojeno s osvojováním základních dimenzí rodičovské role, a to především v oblasti sociálních kontaktů s dětmi. V průběhu rodinného cyklu je oslabován tlak bezprostřední péče o dítě na rozsah ostatních činností vykonávaných v domácnosti. Péče o děti a jejich výchova však do značné míry mění charakter všech činností v rodině. Mění podmínky, v nichž jsou jednotlivé činnosti vykonávány a naplňuje je novým obsahem. Přítomnost dětí dále zdůrazňuje pravidelnost rytmu všedního dne, který je přizpůsobován odlišným požadavkům biologického rytmu dětí a dospělých členů rodiny (například doba spánku). Nutnost časově pevně fixovat řadu každodenních činností urychluje vytváření stabilizované struktury činností a vymezuje pevný rámec všedního dne.

V době začlenění dítěte do vzdělávacích a výchovných zařízení a systému společenských i zájmových organizací se může dítě stát určitým aktivizujícím činitelem potenciálních změn životního způsobu rodiny, a to jak pod vlivem celospolečensky regulovaných vzorů životního způsobu, tak rozšiřováním jeho sociální zkušenosti. Zůstává otázkou, do jaké míry je rodina schopna akceptovat tyto změny ve sféře hodnot a navyklých způsobů chování.

V průběhu dospívání dítěte dochází k postupnému omezování rodinných činností v jeho struktuře každodenního života a obohacování typickými prvky chování mládeže. K obdobnému procesu přesunu dominance referenčních skupin dochází také v oblasti hodnotové orientace mladých lidí. V této době se v kontextu vývoje orientační rodiny začíná měnit základní charakter vlivu dítěte. *Mladá generace vnáší do způsobu života rodiny řadu inovačních prvků, které jej přímo „omlazují“ nebo alespoň zprostředkovávají kontinuitu rodičů a dalších věkových skupin.* [8] Toto ovlivnění kontinuity života se významně projevuje také v období třetího věku rodičů, tedy v době, kdy mladá generace již založila nebo zakládá vlastní rodinu. Význam se však přesouvá na generaci vnuků, která napomáhá upevňování vzájemných vztahů rodičů a prarodičů a urychluje vytváření stereotypů vzájemných kontaktů širší rodiny.

Vliv dítěte na způsob života se v různé míře projevuje ve všech fázích rodinného cyklu. Dítě je bezesporu jednou z dominant hodnotové orientace dospělých a vtiskuje charakter rodinnému životu. *V každodenním provozu domácnosti je však přítomnost dítěte pouze jednou z determinant struktury činností* a zpravidla příliš neovlivňuje základní rozsah a převažující tradiční charakter domácích prací.

Závěr

Životní způsob současné rodiny je ovlivňován jak změnami v průběhu rodinného cyklu, tak důsledky vyplývajícími ze začlenění muže a především ženy do procesu ekonomické aktivity. V tomto kontextu je koncipována základní struktura činností, jež může být zdrojem satisfakce nebo naopak frustrace pro jednotlivé členy. Rozdělení času mezi práci, rodinu a volný čas je výsledkem složitého komplexu objektivních podmínek, sociokulturních vzorů a hodnotových orientací. Vzájemný tlak rodiny a pracovní aktivity provází dnešní ženy všech sociálně třídních skupin po dlouhé období jejich života. Zůstává otázkou, do jaké míry je nastupující mladá generace připravena na dualitu základních životních funkcí ženy a zda řada krizových situací mladých domácností není v zásadě ovlivněna jejich nízkou připraveností na nápor prvních fází rodinného cyklu. V této oblasti je zřejmě celospolečensky regulovaná výchova k rodičovství ještě mnohé dlužna.

Srovnání s dříve provedenými šetřeními využití času domácností [Struktura 1972] ukazují, že do struktury každodenních činností a především rozsahu domácích prací dnešní rodiny se jen velmi zvolna prosazují změny životních podmínek ve společnosti. I když je podíl domácích prací žen neúměrně vysoký a působí mimo jiné jako bariéra zkvalitňování volného času a rozvoje osobnosti, je na druhé straně určitým dokladem všeobecně rozvinutého modelu rodinného života v socialistické společnosti, který není ohrožován tlakem sociálních nebo ekonomických nejistot.

(8) Při statistické analýze podobnosti struktur činností se ukázalo, že podobnost rodičů a dětí (ve věku 15–19 let) vystupuje do popředí zhruba na

třetím místě, po odečtení vlivu věku a typu ekonomické aktivity.

Současně lze však předpokládat, že rostoucí význam práce, kvalitativních prvků trávení volného času a mimo jiné také důraz na sféru mezilidských vztahů v rodině budou stále silněji působit na omezení provozních činností v domácnosti. To je však dlouhodobý proces, projevující se v současné době spíše jen náznaky. O to důraznější je nutnost zlepšovat objektivní podmínky (například ve sféře služeb, zařízení pro děti předškolního a školního věku apod.).

V oblasti sociální péče o děti a mladé rodiny Československo realizovalo řadu velkorysých sociálních opatření, jimiž se jednoznačně řadí mezi světovou špičku. Tato opatření jsou především směřována do raných fází rodinného cyklu, do období péče mladých manželů o nejmenší děti. Intervence do života rodiny v pozdějších fázích životního cyklu jsou méně běžné a propracované. Empirické zkušenosti ukazují [Brůžek a kolektiv 1977], že pokud jde o psychický, duševní a kulturní rozvoj dítěte, hlavní rozdíly mezi dětmi z rodin s odlišnou kulturní a vzdělanostní úrovní se otevírají až v době školní docházky. To znamená v období, které je dnes jen v malé míře předmětem systematické intervence společnosti do života rodiny. Domnívám se, že by bylo vhodné obrátit pozornost na tuto fázi, a to nejen ve smyslu propagace účinných forem a metodických doporučení, jak vést dítě k osvojování kulturních hodnot. Je třeba rovněž vést rodiče k tomu, aby si vhodnou dělbu práce v domácnosti dokázali vytvořit dostatečný prostor pro dítě právě v tomto důležitém období.

Zkušenosti ukazují, že jednou z věcí, kterou rodina předává ve vysoké míře budoucím pokolením, jsou právě modely dělby práce v domácnosti a na ně vázané chápání mužské a ženské role. Kulturní a sociální změny v životním způsobu nutně tedy předpokládají „výchovu rodičů“ k racionalizaci chodu domácnosti. Význam těchto změn nespočívá pouze ve využití časového fondu, ale má širší kulturní význam.

Literatura

- Brůžek, M. a kol.: *Úloha rodiny v předávání kulturních hodnot*. In: *Socialistický způsob života a rodina*. Praha, Čs. sociologická společnost 1977.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Holda, D. — Tošovský, J.: *Diskriminační analýza*. Sociologický časopis 1974, č. 4.
- Horská-Vrbová, P.: *Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost*. Praha, Academia 1970.
- Charčev, A. G.: *Brak i semja v SSSR*. Moskva, Mysl 1976.
- Máchová, J.: *Spor o rodinu*. Praha, Mladá fronta 1970.
- Mladí televizní diváci. Závěrečná zpráva*. Praha, Studijní odd. Československé televize (nepublikováno).
- Nie, N. H.: *Statistical Package for the Social Sciences*. New York, Mc. Graw-Hill Inc. 1975.
- Juk, Z. M.: *Trud ženščiny i semja*. Minsk, Belorus 1975.
- Pohyb obyvatelstva v Československé socialistické republice v roce 1974*. Praha, FSÚ, ČSÚ, SSÚ 1977.

Rapoport, R. — Rapoport, R. N. — Strelitz, Z.: *Leisure and the Family Life Cycle*. London, Routledge 1975.

Rendlová, E.: *Struktura každodenních činností mládeže*. Praha, ČSAV 1978 (rukopis).

Rendlová, E. — Vitečková, J.: *Struktura každodenních činností — základní charakteristika způsobu života*. Sociologický časopis 1977, č. 6.

Sítání lidu, domů a bytů. Praha, FSÚ 1970.

Socialistický způsob života a rodina. Praha, Čs. sociologická společnost 1977.

Struktura časového fondu domácností. Praha, FSÚ 1972.

Struktura týdenního časového fondu Pražanů na jaře 1976. Praha, ČSÚ, ÚFS ČSAV 1977.

Tatsuoka, M.: *Multivariate Techniques for Behavioral Sciences*. New York, Wiley and Sons 1970.

Šolcová, M.: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1976.

Vasiljeva, K.: *Semja i jeho funkci*. Moskva, Statistika 1975.

Večerník, J. — Vitečková, J.: *Změny v některých podmínkách a rysech způsobu života pracujících žen v ČSSR*. Sociologický časopis 1976, č. 1.

Vitečková, J.: *Výzkum časových rozpočtů Pražanů*. Sociologický časopis 1977, č. 3.

Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k obytnému prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva. Závěrečná zpráva. Praha, Ústav marxismu-leninismu UK, Praha 1978.

Životní dráhy pracujících obyvatel ČSSR. Studie. Bratislava, Čs. výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1975.

Резюме

Э. Рендлова. Структура использования времени семьи на различных фазах жизненного цикла

Из анализа бюджета времени пражского населения вытекает, что важнейшими социальными факторами, оказывающими влияние на различные виды деятельности и на расходование времени на них, являются возраст, пол и фазы жизненного цикла. Факторы, связанные с социальной структурой и образованием, модифицируют типы деятельности в демографических группах. Однако, сами по себе они воздействуют намного слабее как дифференцирующий фактор структуры отдельных видов деятельности.

Типы различных видов деятельности весьма резко отличаются друг от друга, в особенности в следующих трех фазах жизненного цикла: в период подготовки к профессии и перед вступлением в брак, в среднем возрасте и в «третьем» возрасте. Наибольшие различия в деятельности мужчин и женщин наступают в среднем возрасте, когда женщины (в особенности с маленькими детьми) намного больше занимаются работами по дому, тогда как мужчины больше ориентируются на те виды деятельности, которые связаны с профессиональной карьерой и которые направлены на повышение уровня материального благосостояния семьи. Дифференциация в структуре деятельности и в расходовании времени у самых младших возрастных категорий мужчин и женщин сравнительно незначительна. Различия в «третьем» возрасте остаются очевидными под влиянием прекращения участия в трудовом процессе и ограничений объема домашних работ, однако, по сравнению со средним возрастом они сближаются. В общем можно сказать, что несмотря на значительный размах профессиональной занятости женщин, повышение уровня их образования и массовое вовлечение женщин в общественно-политическую работу, структура их деятельности в большей степени находится под влиянием материнства и воспитания детей, тогда как у мужчин в течение их жизни деятельность больше оказывается под влиянием типа и ориентации профессиональной карьеры.

Современные типы деятельности и использования времени, в особенности у представителей пожилого возраста, в значительной мере испытывают влияние традиций. Следует предположить, что по мере вступления нынешних молодых людей (которые уже воспитывались в условиях социалистического общества и которые интенсивно

усваивали его ценностные ориентации и нормы) в фазу среднего и пенсионного возраста, имеющиеся сейчас различия между структурой отдельных видов деятельности мужчин и женщин уменьшатся. В социалистическом обществе произошла заметная гомогенизация структуры различных видов деятельности и расходования времени на них. Исчезли типичные образцы заботы о домашнем очаге и об удовлетворении основных потребностей, типичные для пауперизованных слоев населения и для «классов бездельников». Во всех социальных группах на первый план выдвигаются виды деятельности, которые связаны с работой, с экономической активностью. Определенного уровня достигли требующие много времени работы, связанные с домашним хозяйством. Постепенно все более распространяются те виды деятельности, которые связаны с общественной работой, с повышением уровня образования и с культурным времяпрепровождением.

Summary

E. Rendlová: The Structure of Utilization of Time Reserves in Families in Different Phases of the Life Cycle

The analysis of the time reserves of the Prague population indicates that the following variables represent the most important social factors affecting activities and the amount of time spent on them: age group, sex, and the phase of the life cycle. In themselves, however, factors connected with social structure and education, though modifying activity models in demographic groups, operate as a less powerful differentiation factor in the structure of activities.

Activity models display conspicuous differences in especially the following phases of the life cycle: in the preparatory stage prior to the exercise of profession and the foundation of family, in middle age, and the "third" age. The greatest differences between men and women are observable in the middle age — women (especially women with small children) spent most of their time in household chores, whereas men display a predominant orientation towards professional career and activities aimed at improving the family's standard of living. In the youngest age group, differences between men and women with regard to the structure of activities and the amount of time these absorb are relatively less prominent. Differences specific to the "third" age group, though persisting due to the influence of the time reserves ensuing from the release from economic activity and the reduction of the volume of household work, are levelled out in comparison with the middle age group. On the whole, the situation allows for the following generalization: despite the great upsurge of women's professional activity, the growth of their educational standards and political and public involvement, women's activity structure is heavily influenced by motherhood and the education of children. In contrast, the prevalent determining factor in men's life are the specific type of vocational orientation and professional career.

Current activity patterns and the use of time are — especially in older age groups — heavily influenced by tradition. It can be assumed that the entry of young people (who were brought up in the context of socialist society and completed the process of intensive acquisition of its norms and values) into the middle and post-productive phase will lessen the differences currently existing between men's and women's activity structures. Under the conditions of socialist society, activity structures and attendant time use have undergone a process of unmistakable homogenization. Symptomatic of this trend is the disappearance of typical patterns of household work and the ways and means of offsetting fundamental needs characterizing pauperized strata of the population and "leisured classes". Activities involving economic preoccupations are particularly prominent in all social groups. Demanding forms of household work display a new degree of stability and activities connected with community work, self-education and culture are steadily broadening their range of operation.

Potřeba soustavné péče o příznivé životní prostředí městských dětí vyplývá již z mimořádného významu dětství pro dosažení tělesného a duševního zdraví. Sotva lze popřít obvykle zhoubný vliv dlouhodobých ústavních pobytů, nedostatku času rodičů na děti, nekompletních a rozvrácených rodin, tísnivých bytových poměrů či značného omezení spontánního pohybu na zdravém vzduchu, k němuž dochází v podmínkách vyspělé městské civilizace.

Socialistická společnost však nechce jenom čelit patogenním účinkům prostředí vysloveně špatného, ale také prakticky působit ve směru pozitivním. *Tělesná zdatnost, společenské postoje* i jiné duševní vlastnosti se formují a upevňují během dětství. Stabilita budoucí rodiny, schopnost vytvořit si pevný okruh přátel a angažovat se ve veřejném životě závisí do značné míry na tom, budou-li mít dnešní děti dostatek příležitosti k navazování meziosobních a širších skupinových vztahů. — Technický věk bude také klást stále větší nároky na *pohotovou a racionální adaptaci* měnícím se podmínkám života. Vyplývá to ze známé okolnosti, že na rozdíl od předchozí doby, která zaručovala člověku již od dětství poměrně homogenní a důvěrně známé prostředí, je současný městský život většinou rozdroben do vzájemně nespojitých dílčích plánů a společenských rolí (domov, hřiště, škola a později pracoviště, ulice, pobyt v přírodě), jejichž časté střídání je značně náročné na integritu osobnosti. — Nemalý význam má konečně i vytváření takového okolního prostředí, které podněcuje a kultivuje *estetické schopnosti*, a to nejen ve smyslu speciálního školení umělecky talentovaných dětí. Jde tu především o ty obecné lidské složky, které brání propadnutí funkční jednostrannosti v zacházení s věcmi a obnovují smyslový vztah ke skutečnosti v celé její rozloze.

Ve výřtu podobných otázek současné pedagogiky a vývojové psychologie bychom mohli dlouho pokračovat. Chceme tu alespoň ještě upozornit na jednu obecně platnou charakteristiku dětského věku, kterou musí mít na paměti nejen vychovatelé, ale například právě architekti a projektanti soudobých měst. *Základní existenční formou dětského věku je hra*. Svět dítěte není světem dospělého, a protože už sami nejsme dětmi, dokážeme si jeho obrysy a zvláštní prožitkovou strukturu jen stěží vybavit. Dospělý člověk, zvláště moderní člověk městský, třídí skutečnost na více dílčích plánů a praktických funkcí, které mají většinou svůj jasně vymezený cíl. Vůči okolním předmětům a lidem, s nimiž přichází do styku, zaujímá zpravidla určitý odstup, chová se k nim věcně a rozumově je hodnotí. Také časový průběh dne si dospělý rozvrhuje na práci, obstarávání potřeb, odpočinek, společenský styk a jiné složky životního režimu, a tomuto diferencovanému rozvrhu odpovídá také určitým způsobem organizovaný prostor v rámci bytu i širšího prostoru města. Dokonce i hře, zábavě a kratochvilným koníčkům, které však většinou pěstuje v jejich pa-

sívní, zkomercializované podobě, vymezuje právě jen určité místo a nespojuje je s ostatními složkami života.

Svět dítěte je proti tomu především světem hry, tedy činnosti, která se ještě nerozpadá na dílčí plány a nesleduje praktické zájmy, nýbrž se odehrává cele v přítomnosti a v jistém smyslu je *prací, zábavou, poznáním i obřadem* zároveň. Hra, tento podivuhodný lidský projev, o jehož výklad se pokoušelo již tolik myslitelů, má mnoho společného s uměním. Pro dítě například neexistuje dosud strohý dualismus vnitřního a vnějšího světa. Duševní děje a vnější skutečnost se vzájemně prolínají. Výtvary fantazie působí v dětském světě jako reálná síla, a naopak vnější realita nabývá bez nesnází fantastických rozměrů. Zde má ostatně své kořeny i zdánlivě typicky dětský sklon ke lhaní. Rovněž mezi věcmi okolního světa nečiní ještě dítě rozdílů, které jsou běžné pro dospělého. Loutka je pro ně stejně živou bytostí jako třeba zvíře, a naopak vůči zvířeti se chová často jako k nějaké hračce, která nemá svou vlastní iniciativu. Také záměrná volba cílů a prostředků k jejich dosažení je dítěti dosud cizí — čímž nechceme říci, že nedovede velmi určitým způsobem prosazovat svou vůli; to se však děje spíše instinktivně než na základě vědomé reflexe. Mnohé dětské hry nepostrádají sice ráz důmyslně skloubených ceremonií, kde každá věc a každý úkon mají svůj smysl, často hluboce symbolický. Nejsou však osnovány podle schématu příčina-následek, účel-prostředek; vše je v nich stejně významné a jejich smysl se nenaplnuje až na konci, ale již v každém jednotlivém aktu. To také vysvětluje zdánlivě paradoxní spojení až urputné opravdovosti a bezvýhradnosti, s jakou děti hru prožívají, a na druhé straně bezstarostné svobody v zacházení s realitou, spojení, které je pro ovzduší každé hry tak typické, a které je také hlavním zdrojem její zvláštní podmanivé moci. *Jde tedy o takovou spontánní tělesnou nebo duševní činnost, která sleduje svůj vlastní smysl, ale nikoli bezprostřední praktický cíl.*

To ovšem neznamená, že hra nenáleží v celku lidského života důležité místo. Jak mnohostranný je její dosah, vysvítá již z četných, mnohdy protichůdných teorií, které byly o její povaze vysloveny. Některé ji považují za přežívající reziduum minulých vývojových stadií, jiné v ní naopak vidí přípravu na budoucí život, a konečně další jsou ochotny spatřovat ve hře klíč k pochopení situace člověka ve světě vůbec. Podle Schillera je dokonce „člověk jen tehdy celým člověkem, když si hraje“. Známá Huizingova kniha *Homo ludens* obsahuje bezpočet dokladů o tom, jaký význam měla hra pro vznik kultury a jak intimně prostupovala v dějinách veškerou lidskou činnost, dokonce i tak smrtelně vážnou, jakou bylo například rytířské klání a válečnictví vůbec — ohlasem toho jsou ostatně dodnes četné chlapecké hry. Jiné výklady se vracejí do minulosti ještě dávnější a ukazují, že dítě v jistém smyslu prochází ve zkratce archaickými vývojovými stadii lidstva; jako doklad se uvádějí například rozličné rituální prvky, které se často vyskytují v dětských hrách, magický význam některých loutek, totemů, říkadel či rozličných praktik, svět pohádek, které často tlumočí ve změněné podobě prastaré mýty. — Mnohé pedagogické teorie hry naopak vyzdvihují význam dětského zaměstnání pro budoucí život. Hra se pak jeví jako důležitý výchovný prostředek, jako dítěti přiměřený způsob získávání zkušenosti s věcmi, rozvíjení fyzických a rozumových schopností formou experimentace; v tomto pojetí je dětská hra formou poznání a přípravou k pozdější účelně zaměřené, plánovité práci. Psychologové upozorňují v poslední době na význam hry pro citový vývoj a socializaci dětské osobnosti: skupinové hry tříbí v dětech smysl pro meziosobní vztahy, zvládnutí konfliktních situací a společnou kooperaci. Někteří sociologicky zaměření autoři zase vidí v pěstování her — podobně jako v umělecké

činnosti — důležitou protiváhu k postupné racionalizaci a technizaci, které ukládají stále těsnější meze lidské spontaneitě a činí život šedivým.

Připusťme, že všechny odlišné pokusy o výklad hry si vzájemně překážejí jen zdánlivě a že každý z nich obsahuje nějakou část pravdy. Je důležité vědět, jaký význam má hra v ontogenezi lidského jedince, jak se podílí na dozrání dítěte v tělesně a duševně zdatného člověka. V dětském věku se vytváří celý svět elementárních prožitků a zkušeností, které se ve své původní podobě už nikdy nevrátí. Budou však tvořit hlubší a trvalou vrstvu životního povědomí, odkud bude dospělý člověk vždy znovu čerpat oživující látky a síly k dalšímu životu. Poněkud paradoxně řečeno: dítě, které si nikdy zaníceně nehrálo a neposlouchalo pohádky, nebude nikdy s to přijmout a ocenit vědu a techniku v jejich plném dosahu a ovšem i v jejich skutečných hranicích. Dítě tu není jen proto, aby se stalo dospělým člověkem, nýbrž také, a dokonce v první řadě proto, aby bylo právě dítětem; „naši nejmenší“ nejsou o nic menšími lidmi než my sami. Růst, dospívání a zrání je cesta; stále ale platí Goethova slova, že *jdeme nejen proto, abychom došli, ale abychom žili na cestě*.

* * *

Co z těchto úvah vyplývá pro přizpůsobení našich měst potřebám dětí? Stará pedagogická zásada říká, že posláním vychovatele je hájit životní zájmy dětí proti nárokům dospělých — samozřejmě i proti chaotickým dětským instinktům. Touto moudrou zásadou by se měli řídit i architekti a projektanti nových obytných souborů, ale také orgány městské správy a jiné instituce. Jejich úkolem je v tomto případě spojit se s lékaři, pedagogy, psychology a sociology, a ve spolupráci s nimi prosazovat zájmy té početné složky obyvatel našich měst, která své *vlastní zájmy ještě nedovede vyjádřit, a zejména ne účinně uplatňovat při plánování nové výstavby a přestavby měst*.

Bylo by samozřejmě nespravedlivé vidět ve všem, co přináší urbanizace a industrializace, ohrožení přirozených podmínek života, jak to činila a dosud činí romantická kulturní kritika města. Zoufalé životní prostředí dětí v kapitalistických metropolích devatenáctého století, které tak plasticky vylíčil Bedřich Engels ve svém raném díle *Postavení dělnické třídy v Anglii*, se s rozvojem civilizace, techniky a zdravotnictví podstatně zlepšilo. Současný městský člověk je v leckterém ohledu zdravější, než se často nediferencovaně míní, a především se rozšiřuje jeho životní obzor i akční rádius. Město mu zprostředkuje řadu nesporných civilizačních vymožeností, o nichž se dříve ani nesnilo.

A přece má pravdu námitka, že prostředí dnešních měst odpovídá ještě nejspíše potřebám, které vyplývají ze situace dospělého, zaměstnaného a ženatého muže, kdežto životní zájmy a role jiných sociálních skupin, jako jsou děti a mládí (ale např. též svobodní muži a ženy, vdané ženy — ať zaměstnané či nikoli — či staří lidé), nejsou dostatečně jasně definovány a město je k nim mnohdy lhostejné. Všimněme si tedy blíže situace dětí, a protože se náš příspěvek týká zejména hravých dětských aktivit ve městě, omezíme svou pozornost na *děti předškolního a raného školního věku*.

Ponecháme-li nyní stranou jednak občasné víkendové či prázdninové pobyty ve venkovské krajině, která je nesporně nejzdravějším a nejprítržlivějším prostředím pro volný pohyb a zájmovou činnost dětí, a dále pobyty ve specializovaném prostředí školských, sportovních a pionýrských zařízení, odbývá se ži-

vot městských dětí především na třech místech: v bytě, na ulici, resp. v obytném okrsku, a na hřišti. Pokusíme se ve vší stručnosti pojednat postupně o těchto místech, přičemž víme, že jejich problémy na sebe navazují a vzájemně se podmiňují.

Je nesporné, že v posledních desetiletích se výrazně zlepšila bytová situace těch sociálních vrstev, které ještě před poslední světovou válkou žily ve velmi skrovných poměrech. Postupný přechod větší části obyvatelstva do měst a stoupající nároky na civilizační a technický komfort však vyvolávají bytovou nouzi v jiných formách. Každá rodina, která opouští venkov, přestává být samozásobitelem v bydlení a zvětšuje počet žadatelů o městský nájemný byt. Není proto divu, že tyto naléhavé starosti zatlačují do pozadí péči o kvalitativní stránku nové výstavby i modernizaci staršího bytového fondu a vedou k modelům typizovaných sídlišť s minimální společenskou vybaveností. Jsou sice koncipována především pro mladé rodiny s dětmi, ale právě jejich potřebám vycházejí v mnohém ohledu jen velmi málo vstříc. To se týká již samotné typové stránky obytných souborů, kde převažují více a mnohopodlažní domy. Četné průzkumy ukázaly, že *pro rodinu s malými dětmi je bydlení ve vyšších poschodích nevhodné*, provozně a psychicky izoluje od okolí, matky omezují samostatný pobyt dětí venku, a tím jsou fakticky redukovány možnosti pohybu na volném vzduchu a vůbec rozvoj tělesné zdatnosti. Bude proto třeba diferencovat zástavbu i ve prospěch nízkopodlažních domů a řadových, terasových a jiných forem rodinných domků.

Další problémy souvisejí s *velikostí a dispozičním členěním vlastního bytu*. Lékaři upozorňují, že dosavadní plošné poddimenzování bytů (spojené s nepřítomností zahrádky v těsné blízkosti) vede k trvalé pohybové frustraci malých dětí, a není-li zároveň vhodným způsobem uspokojována jejich zvědavost v ohledávání okolí, nemají-li v bytě svůj vlastní „revír“ či spí-li dokonce spolu s rodiči, vytvářejí se předpoklady pro antisociální reakce v dospělosti. Směrodatný není ovšem pouze celkový plošný standard bytů, nýbrž také počet, funkční skladba a velikost místností. Podle statistických údajů neměla ani polovina bytů postavených v padesátých letech samostatný dětský pokoj, v šedesátých letech tomu tak bylo ještě v jedné čtvrtině domácností, a i když se mezitím situace dále zlepšila, přetrvává leckde stav, že jeden nebo oba rodiče spí spolu s jedním či více dětmi. Prognostické studie předpokládají, že teprve po roce 1990 by měl počet místností v bytech hromadné výstavby odpovídat počtu členů domácnosti.

Proč vězí luxus budoucnosti zejména v počtu čtverečních metrů? Především proto, že děti mají mít v bytě své vlastní teritorium v podobě dětského pokoje. Na stížnostech lékařů a psychologů, že dětské ložnice v novostavbách jsou příliš malé, nic nemohou změnit nedávná sociologická šetření v našich městech o tzv. „spokojenosti“ dospělých obyvatel vybraných českých sídlišť, kteří se do nich nastěhovali po dlouhé době čekání, vynucených společných domácnostech či z bytů čtvrté a třetí kategorie. Jak velké mají tedy být dětské pokoje, aby nedocházelo k tělesné, psychické a sociální deprivaci mladé generace? Na to zde nemůžeme jednoduše odpovědět vytčením přesného počtu čtverečních metrů. V každém případě je však necelých 10 m² pro dvě děti příliš málo, protože ložnice je pro děti i jejich manévrovacím a obytným prostorem. Jak velká by pak měla být ložnice rodičů, kteří mimoto disponují ještě obytným pokojem, aby projektu nebylo možno vytknout nehumánní a represivní rozdělení prostoru?

Několik podnětů k prostorovému programu pokoje pro děti předškolního a mladšího školního věku, které by nezbytně měly být respektovány, zde nic-

méně můžeme uvést. Rozhodně nestačí umístit do dětského pokoje lůžko, skříň, stolek na malování či školní úlohy a regál na uložení hraček — uvažujeme zatím jen o jednom dítěti! — tak, že mezi těmito předměty zůstane jen úzká průchozí plocha. Tam, kde dítě má svou vlastní říši, tzn. kde může relativně nerušeně strukturovat prostředí v souladu se svými elementárními potřebami, musí mít dostatečně velkou plochu podlahy, aby se mohlo podle svého rytmu rychle a spontánně pohybovat, nejen otáčet, jak se tomu bohužel většinou naučili dospělí. Podlaha neslouží dítěti jen k překonávání vzdálenosti mezi dvěma místy, nýbrž je pro ně také *obytnou a hrací plochou*. Je třeba, aby se na takové „obytné podlaze“ mohly odbývat hry, vyžadující dostatek místa. Je například otázkou, zda při konstruování a stavění dosáhne dítě pocitu skutečného úspěchu, musí-li se spokojit se stavebnicovými prvky *en miniature*. Děti potřebují jeskyně, domy, parníky a vlaky, které sestávají z židlí, kusů nábytku a látek, krabic atp. Přitom je důležitá jedna okolnost: je dobře mít tolik místa, aby tyto prostorově náročné výtvary nemusely být za chvíli zase odstraněny, ale aby občas mohly zůstat stát a přesto šel běžný život dále.

Nejde o bezvýznamnou poznámku. Uznáme-li, že děti v souladu se svými hodnotami strukturují prostředí pomocí vlastní symboliky, je zřejmé, že mají i jiné ponětí o řádu. Samozřejmě že i dítě lehčeji vydechne, když se občas z matčina podnětu dětský pokoj, který se mezitím i pro ně hrozil proměnit v chaos, opět uklidí. Avšak neustálé uklízení, vynucené často prostorovou stěsnaností, pro ně často neznamenaá restituci řádu (který samo v zásadě hodnotí pozitivně), nýbrž rozbití strukturované, to znamená uspořádané významové souvislosti symbolem obdařených věcí. Je nepochybné, že opakovaný zážitek nařízeného zlikvidování něčeho právě vytvořeného má negativní psychické následky, přinejmenším brzdí rozvoj kreativních schopností, podlamuje důvěru ve smysl uskutečnění anticipovaných plánů a tím i vlastní sebedůvěru — Co platí o „výtvorech“ hry, platí analogicky o opakovaných přerušováních herní činnosti samé.

S obdobným problémem se setkáváme u dětí školního věku. Chtějí-li rodiče, aby se děti naučily věnovat se vytrvalé duševní činnosti, musí mít dostatek místa, aby mohly odložit započatou práci, v níž budou pokračovat za několik hodin nebo příští den. To znamená, že není účelné, aby musely pokaždé sbalit své školní věci, potřebují-li stůl k malování, hraní nebo modelování. Také školní děti potřebují zřejmě ještě „obytnou podlahu“ a — i když už postupně v menší míře — hravě symbolické zacházení s předměty v bytě, a konečně místo pro prudší spontánní pohyb. V zásadě nelze nic namítat proti tomu, aby děti až do pubertálního věku bydlely v místnosti po dvou. Z více důvodů, mimo jiné kvůli osvojení způsobu skupinového soužití, je pravděpodobně lépe, aby dvě děti bydlely v místnosti o 20 m² než ve dvou pokojích po 10 m². Ale nejpružnější je asi kombinace jednoho menšího a jednoho většího pokoje: pak má každé dítě své refugium a zároveň je dost místa pro prostorově náročnější aktivity.

Dnes se již obecně uznává, že i menší děti mají mít možnost přijmout návštěvu. To je ostatně další důvod pro dostatečné dimenzování dětských pokojů. Můžeme pozorovat, že právě v malých bytech sídlištních novostaveb rodiny svým dětem brání v přijímání návštěv. A přece je oprávněný názor, že pro nalézání identity a pěstování schopností komunikovat je důležité, aby se dítě nejen stýkalo se svými vrstevníky, například na hřišti, a později ve škole či v družině, nýbrž mělo také možnost prezentovat se jiným dětem se „svými

věcmi“, ve „své říši“, v té sféře, kterou si samo vytvořilo a vtisklo jí svůj osobní výraz.

Je samozřejmé, že dítě nežije toliko v dětském pokoji. Počínaje druhým a třetím rokem života objevuje a prozkoumává krok za krokem rozličné prostory bytu a jeho zařízení, aniž ještě chápe význam jednotlivých předmětů, který jim připisují dospělí. Samozřejmě, že celý průběh socializace směřuje zároveň i k tomu, aby si tyto významy postupně osvojilo a podle toho také s věcmi přiměřeně zacházelo. Zatím se ho však prostory i předměty v bytě týkají jiným způsobem a dává jim proto vlastní odlišný význam, odpovídající jeho způsobu vnímání, představivosti a specifickým potřebám. Je skutečně pokračové překvapující, co všechno se může stát dítěti hračkou a získat v rámci hry osobitou funkci a smysl.

Rozumná výchova by tedy měla vycházet ze zásady, že dítě má právo na *hravé propůjčování významů* a že dospělý, který chce v konkrétním případě hru usměrnit nebo zakázat, si musí být vědom toho, že tíha důkazu spočívá na něm. Slouží-li obrácený podélný stolek, součást sedací soupravy, jako automobil, je to v jistém smyslu stejně legitimní způsob použití, jako ten, který nám připadá jedině správný. Utrpí-li při tom moderní politura stolní desky, byla by vlastně namísto nejprve otázka, nemá-li rodina nevhodný stůl.

Nejde samozřejmě o tento jednotlivý případ. Obecně vzato, skutečný problém je v tom, co všechno je v zařízení současných bytů takové, že z hlediska dospělých se sice jeví jako srozumitelný a k určitému účelu užitečný předmět, ale ve světě dítěte buď vůbec nenalézá žádné místo, nebo je typicky interpretováno a používáno způsobem, který nutně vyvolává konflikt. O tom, že těmto konfliktům nelze zcela zabránit a že mají dokonce určitou pozitivní funkci, se ještě zmíníme. Na prvním místě však musíme konstatovat, že naše relativně malé útulné byty s velkými okenními plochami, světlými tapetami, nízkými stoly, citlivými koberci a jednobarevnými potahovými látkami, byty kde na každém kroku jsou rozmístěna svítidla, gramorádio, televizor, magnetofon a četné drahocenné dobové feteše, se stávají pro menší děti spíše nebezpečnou džunglí, přinejmenším v okamžiku, kdy dospělí začnou svoji nákladnou útulnost hájit. V mnoha domácnostech, kde jsou děti od dvou do pěti let, je skutečně možno pozorovat, že rodiče se nacházejí v ustavičné nervózní defenzivě, a ať už jsou jejich výchovná předsevzetí sebevíce svobodomyslná, jsou stále připraveni k represím, aby odvrátili vpád barbarů.

Děti se v tomto věku opravdu podobají barbarům. Avšak barbari nejsou zcela nekulturní, nýbrž mají jinou „kulturu“, s vlastními hodnotami, normami, symboly a interpretačními schématy, která jim neumožňují v oblasti jim nesrozumitelné vysoké kultury adekvátní chování a působí proto rušivě a ničivě. Také děti mají svůj relativně autonomní svět, který má své elementární projevy, hodnoty a způsoby chápání. Procházejí sice dlouhým obdobím socializace, ale jejich existence se nevyčerpává tím, že jsou pouhými subjekty, či dokonce objekty urychlujících socializačních procesů. *Životní projev dítěte nelze chápat jako deficientní modus chování dospělého člověka.* Dětství trvá příliš dlouho a i když děti samy někdy trpce pociťují „předběžnost“ svého života — často by byli rádi „větší“ či „starší“ —, musí se v této předběžnosti přece jen zařadit jako doma.

Jaké praktické konsekvence vyplývají z těchto poznámek o specifickém charakteru a svébytnosti světa dětí pro bytovou výstavbu a urbanistické plánování? Především bude třeba důkladněji studovat dětské potřeby v celé šíři, fyziologické, psychologické i sociální, a vytvářet adekvátní prostorové formy

v rámci bytů, domů i širšího okolí tak, aby tyto formy dětským potřebám a měřítkům odpovídaly a současně nebyly příčinou konfliktů s nároky dospělých uživatelů obytných souborů.

Tyto zásady, vyplývající ze správného poznatku heterogenity života dospělých a dětí, je ovšem nutno doplnit, aby nevznikl dojem, že se přimlouváme za rigidní architektonické oddělování jednotlivých sektorů v duchu funkcionalistické racionality — ať v rámci bytu či širšího městského prostředí. *To, oč jde, není separace světa dětí a dospělých, nýbrž — a v tom tkví hlavní myšlenka našeho příspěvku — jejich účelné spojování, prolínání a doplňování.* Bylo by mylné a navíc pedagogicky škodlivé, kdyby například část bytu byla koncipována výhradně pro potřeby dětí, kde by se mohly zaměstnávat svými hračkami, kdežto jiná část bytu, předmětů a činností by byla doménou dospělých. Za prvé jsou děti — vzdor své „kulturní svébytnosti“ — členy rodinné skupiny, a tedy i spoluúčastníky četných skupinových aktivit, které nelze přiřadit jen dospělým nebo jen dětské sféře. Takto obecně řečeno je to ovšem trivialita. V konkrétních životních situacích není však nijak samozřejmé, které činnosti se odehrávají v kruhu rodiny a kterým prospívá izolování od skupiny. Za druhé dítě sice není, jak už bylo řečeno, pouhým objektem urychlovacích výchovných procesů — žije především zde a nyní —, avšak socializace osobnosti, to znamená postupné uvádění do sociálního a kulturního světa dospělých, je nesporně důležitou složkou jeho života. V dřívějších společnostech bývalo docela běžné, že se děti účastnily na činnostech dospělých. Ale dokonce i dnes většina městských dětí ráda pozoruje a aktivně se zúčastní mnoha činností v domácnosti: vaření, oprav, společenských aktivit o víkendech apod.

Zmínili jsme se již náznakem o specifické problematice utváření vhodného *okolí bytů a širších městských souborů*. Úkolem rodiny není jen tzv. primární socializace v soukromém prostředí. Má také dítě postupně připravit na širší sociální útvary, které — jako například školka, škola — leží za hranicemi bytu a domu. Do jisté míry je ještě musí doprovázet, později však zůstat spíše v pozadí a nanejvýš nabízet oporu v krizových situacích objasňováním adekvátního významu dosud neznámého prostorového a sociálního kontextu.

Specifickou vlastností soudobé urbanizované společnosti je víceméně ostrá hranice, která odděluje soukromou sféru obydlí od vnějších městských prostorů. Práh bytu, který má dítě v určitém věku samostatně překročit, je tedy, obrazně řečeno, poměrně dosti vysoký: vstupuje do výrazně jinak strukturovaného světa, jehož předměty, prostorové formy, lidi a situace mu nejsou předem do detailu vysvětleny. Zatímco pro dospělého může mít vyhraněný kontrast při přechodu z vnitřního do vnějšího prostředí stimulující účinek, potřebuje dítě zpočátku ochranu, podporu a pomocná interpretační schémata, která mu krok za krokem usnadňují cestu do vnějšího světa. Z téhož důvodu má pro ně zvláštní význam i zprostředkující sféra sousedských vztahů. Prvními partnery při hrách mimo rodinná prostředí budou děti sousedů. Dítě potřebuje, aby měl byt kolem sebe prostorové a sociální pásmo, přehledně formované, citově důvěrné a zároveň zajímavě podnětné, kde se již začíná uvolňovat výhradní závislost na rodině, ale ještě ne úplně.

Důsledky pro plánování obytných okrsků jsou zřejmé. Nespočívají v oživování nereálné ideologie sousedství, která by nejraději naše soudobá velkoměsta členila podle představy jakýchsi vesnický strukturovaných společenství. Jde o to, aby se děti, jakmile vykoučí z bytu, neocitly hned v anonymním prostoru a stavebně složitým prostředím, v němž se ještě nedokáží účelně oriento-

vat, nýbrž ve zprostředkující zóně, kde se učí — nikoli ještě bez možnosti kontroly rodičů nebo sousedů — samostatně pohybovat a navazovat sociální kontakty s jinými dětmi.

Bylo již nejednou konstatováno, jak důležitá je pro socializaci dítěte *cesta do školy*, ovšem za předpokladu, že ji vykonává samo a nikoli v doprovodu matky. Bylo by si možno například představit, že již dítě ve věku okolo pěti let chodí do školky samostatně. Tato představa se může zdát poněkud přehnaná a kuriózní; ve skutečnosti tomu tak není vzhledem k psychologickému vývoji dítěte, nýbrž vzhledem ke kvalitám současného městského prostředí — motorizovaná doprava, nevhodné, málo bezpečné či nezajímavé trasy pro pěší pohyb (u starších dětí např. nemožnost bezpečné dojíždky na kole), hustota staré a řídkost nové zástavby atd. Právě cesta do školy nebo do školky je počátkem autonomní účasti na veřejném životě. Znamená překročení privátní ochranné sféry bytu a neanonymní zóny sousedské kontroly na vlastní pěst — dítě se učí reagovat na lidi, které zčásti neidentifikuje a jejichž role mu není předem jasně vysvětlena rodiči. Tento proces rozšiřování životního obzoru aktivním, nikoli do detailu přesně vysvětleným odhalováním prostorového a společenského prostředí, které je kvalitativně odlišné od prostředí doma, pokračuje ve školním věku; dítě odkrývá a učí se přiměřeně interpretovat stále větší část okrsku či čtvrti, přičemž se zmnožuje počet a odlišňuje kvalita rozličných sociálních kontaktů. Pro architektonické uspořádání obytných městských souborů vyplývá z této krátké úvahy zejména to, že rozhodně nestačí napláňovat dětem dostatek separovaných hřišť, bazénů, školních a zájmových zařízení, nýbrž bude nutno „zveřejňovat“ z hlediska dětí a mládeže všechny jim dostupné prostory a občanská zařízení — ulice, cesty, obchodní centra, zelené plochy atp.

* * *

Kromě bytu a ulice hraje důležitou roli v předškolním a v mimoškolním životě městského dítěte *hřiště*. Zajištění dostatečné plochy pro tato zařízení je u nás mimořádně naléhavé.(1)

Závažnější otázky vyvstávají při zřizování hřišť pro děti většího obytného okrsku. Zde je nutno vzít v úvahu celou řadu činitelů. Patří sem například charakter zástavby (vnitřní část města, satelitní sídliště, vilové čtvrti), hustota a sociální struktura obyvatel okrsku, vztah k rekreační příměstské oblasti, počet a skladba již existujících hřišť a sportovišť, komunikační vztahy a návaznost na školská a mládežnická zařízení a podobně. Teprve na pozadí všech těchto okolností lze posoudit, zda je v daném případě vhodnější koncipovat zvláštní oddělená hřiště pro děti předškolního, mladšího a staršího školního věku nebo zda situace vyžaduje vyřešit tento úkol promyšlenou dispoziční a funkční diferenciací jednoho většího pozemku. Obě řešení mají i vlastní typické výhody a nevýhody. Je například nesporné, že hry a zájmové činnosti dětí různých věkových kategorií se od sebe výrazně liší hlučností i specifickými nároky na prostor a jeho vybavení, a že je tedy třeba dbát, aby si vzájemně

(1) V současné době se například uvádí, že celková plocha hřišť v Praze je zhruba 600 tisíc metrů čtverečních, ale teprve zajištěním dalších téměř 800 tisíc bytů se přiblíží velmi střízlivě stanovené normě. Do těchto ukazatelů však není ještě

zahrnut dostatečný počet malých *dětských koutků*, které by měly být samozřejmou součástí pozemku každého domu, stejně jako k němu patří *prádlna*, sušárna, prostor na popelnice nebo *klepání koberců*.

nepřekážely, a zejména aby dospělejší děti neuzurpovaly a neničily zařízení určená pro hry malých. Na druhé straně jsou však menší děti často doprovázeny na hřišti staršími sourozenci, kteří na ně mají občas dohlédnout, jinak si ovšem hrají se svými vrstevníky. Důsledná prostorová segregace, i když se v ní někdy vidí jednoznačný pokrok, není tedy bez problémů, nehledě k tomu, že tu rovněž platí v jistém smyslu to, co jsme řekli o prostředí ulice: děti vyrůstají a mají mít možnost pozorovat i život starších věkových skupin.

Atraktivnost hřiště je do značné míry dána dostatečně širokým repertoárem příležitostí pro různé typy her. Existuje více pokusů o typologii hravých činností a zaměstnání. Často se například člení hry podle některé obecné funkce (motorické, smyslové, intelektuální, citové a volní) nebo podle některé funkce speciální (bojové, lovecké, napodobivé, rodinné, sociální), nebo také podle jinak zvolených kritérií. Hlavním nedostatkem těchto schémat je to, že větší na her plní zároveň funkcí několik, a často je těžké říci, která z nich je v daném případě dominantní.

Nepostradatelnou součástí repertoáru jsou především rozličné *pohybové hry a činnosti*. U menších dětí je to hlavně volné probíhání, lezení, poskakování, vystupování, houpání; u dětí mezi čtvrtým až osmým rokem k tomu přistupuje též házení a chytání, honičky a schovávání, jízdy na koloběžce a sáňkování; konečně u dětí staršího školního věku se uplatňují složitější míčové hry, akrobacie, lehkootletické a jiné sportovní činnosti, při nichž je pohybová spontaneita již více vázána pevnými pravidly.

Další typické hry, které s pohybovým zaměstnáním ostatně úzce souvisí, jsou tzv. *hry senzomotorické*. Patří k nim již instinktivní záliba malých dětí v cloumání, tahání, postrkování a jiné způsoby manipulace s předměty, později neobvyklá lokomoce, jako je chození pozpátku, lezení na stromy, ploty a rozličné konstrukce, brouzdání ve vodě, válení sudů, dělání ohníčků, vrhání na cíl a podobně.

Děti postupně vyvíjejí stále složitější formy rozmanitých činností fantazijních a intelektuálních. Jmenujme tu například *hry funkční a konstruktivní*, jako stavby z písku nebo stavebnicových prvků, budování rybníčků, vystřihování, skládačky atd.; dále *hry námětové*, jako hra na listonoše, na kupce, na konduktéra, na tatínka a na maminku, a později zejména různé hry kolektivní, jako na spolek nebo na školu, na četníky a na zloděje, kolové hry a dramatické inscenace.

Celkové řešení pozemku musí tedy jednak nenásilně a důvtipně oddělovat plochy pro rozličné typy her, jednak — což s tím úzce souvisí — vyčlenit prostory pro různé věkové kategorie dětí. Četné průzkumy realizované v poslední době zároveň ukazují, že je třeba také více přihlížet k specifickým rozdílům herních zaměstnání podle pohlaví. Při projektování hřišť se často myslí především na expanzivnější, rychlejší, tvrdší, fyzicky náročnější projevy chlapců, kdežto méně nápadné, klidnější a individuálnější zájmy dívek nemají vždy dosti možností nerušeného uplatnění.

* * *

Uzavřeme své poznámky o typických místech hravých zájmových činností našich dětí několika slovy o tom, jaký vliv mají soudobá města na konstituování osobnosti mladého člověka. Dnešní dítě se již nestává samostatnou společenskou bytostí jako člen širšího rodinného svazku staršího typu. Od určité doby

си musí osvojovat četné a dosti rozdílné normy a způsoby chování, které odpovídají rozličným sektorům současné městské společnosti — v rodinném kruhu, ve škole, na hřišti, v pionýrských a zájmových zařízeních, při nákupech, v dopravních prostředcích a jinde. Mezi těmito místy se musí pohybovat a zároveň si osvojovat pro ně typická pravidla chování. To je na jedné straně jistě náročné na integritu osobnosti. Na druhé straně ale právě tím, že se samo musí učit mezi těmito prostorově sociálními útvary účelně zprostředkovat a nacházet spojení, rozšiřuje a obohacuje i svůj efektivní životní prostor, vytváří si samostatnější sociální projev a s tím i vlastní identitu.

Je třeba uvítat, že si naše teorie architektury a urbanismu těchto souvislostí stále větší měrou všímá a že také našim projektantům nechybí dobrá vůle plánovat prostředí našich měst tak, aby pro zdravý fyzický, psychický a sociální rozvoj vytvářelo vhodné prostorové předpoklady.

Резюме

М. Черный. Городской ребенок и игра

Задача этой статьи, написанной в связи с Международным годом ребенка, заключается в том, чтобы обратить внимание на потребности и запросы той части городского населения, которая не имеет таких возможностей для удовлетворения своих обоснованных требований в отношении характера современного строительства, как взрослые люди. Архитектура в своих микро- и макроразмерах представляет собой оформление пространства и создание форм; в рамках этого она призвана содействовать физическому, духовному и социальному развитию детей.

Во введении в общих чертах характеризуется картина специфически детского отношения к окружающему миру, в котором большинство видов деятельности и проявлений носит характер игры. Это доминирующее положение игрового истолкования объектов и пространств характерно в особенности для дошкольников и для детей младшего школьного возраста. Детство нельзя понимать как неполный образ жизни взрослого человека, а ребенок на отдельных этапах развития представляет собой не только объект ускоряющихся процессов социализации.

Тезис об обоснованном своеобразии мира ребенка следует дополнить требованием, чтобы жилая среда позволяла соответствующим образом производить ее увязку и перемену со средой взрослых. Из этого требования вытекает отвержение строго функционалистского принципа отведения для детей и молодежи отдельных помещений и пространств, противоречащее потребностям успешного социального развития личности молодого человека. Это предполагает, с одной стороны, знание потребностей и запросов детей в отношении мест, позволяющих им свободу движений, проведение зондирования окружающей среды, придание различным объектам символически-игрового значения, развитие пространственной ориентации и т. д., а, с другой стороны, трансформацию этих потребностей и запросов при планировке квартир, домов, игровых площадок и целых жилых комплексов в такой форме, чтобы это не вызывало конфликты с остальными пользователями общественных пространств, имеющих иные требования. Планирование социалистических поселений должно будет еще более опираться на сотрудничество с врачами, психологами и социологами.

Summary

M. Černý: Town Child and His Game

The article, designed as a contribution to the International Year of the Child, discusses the needs and requirements of that section of urban population which unlike adults lacks adequate possibilities to enforce legitimate demands with regard to the quality of contemporary housing construction. In its micro- and macro-dimensions, architecture should involve activities creating an adequate spatial framework conducive to the child's sound physical, mental and social development.

The introductory section provides a general outline of the child's specific attitude towards his surroundings, attitudes in which the majority of activities display the nature of games. The dominant role played by a game-like interpretation of objects and space is a feature characterizing first and foremost children of pre-school and early school age. Childhood cannot be regarded as a deficient mode of adult human existence and a child in individual developmental phases is not a mere object of accelerating socialization processes.

The thesis on the legitimate autonomy of the child's world requires the additional qualification that living environment should allow for adequate interaction and fusion with adult environment. This requirement entails the rejection of the restrictive functionalist principle relegating children and youth to separated facilities and areas, a principle which is at variance with the requirement envisaging a sound completion of the child's socialization process. This presupposes on the one hand thorough insight into the child's needs and requirements with regard to free movement, exploration of environment, symbolic ascription of different semiotic values to different objects, the sense of territoriality etc., and — on the other hand — their transformation in terms of plans designing flats, houses, playgrounds and entire housing complexes in a way that would preclude possible conflicts with the requirements of other users of common space. The planning of socialist satellite towns and housing estates will therefore have to rely more thoroughly than has hitherto been the practice on interdisciplinary cooperation with doctors, psychologists and sociologists.

K problematice neúplných rodin z hlediska dětí

V podmínkách socialistické společnosti lidé v naprosté většině uzavírají manželství ze vzájemných sympatií se záměrem založit rodinu. Mít děti a vychovat z nich dobré občany patří ke smyslu života.

Jako malá skupina dává rodina dětem od jejich narození základní citovou a materiální jistotu. Dává jim všestrannou péči, rozvíjí jejich schopnosti, dbá o jejich úspěšný tělesný i duševní vývoj. Naše společnost jí v tom pomáhá, a to především v oblasti zdravotní, sociální, školské, kulturní politiky. Intenzita této rozsáhlé společenské pomoci je závislá na potřebách dítěte.

V raném období vývoje dítěte je vliv rodiny nejvýraznější. Lze považovat za optimální, když oba rodiče ovlivňují rozvoj normální a vyrovnané osobnosti dítěte. Plní-li rodina dobře své základní poslání, usnadňuje to situaci dalším článkům společenského výchovného působení. Odborníci ze socialistických zemí se shodují v názoru, že rodina si zachová svůj individuální i sociální význam i v komunismu. Tím pochopitelně roste odpovědnost rodiny ke společnosti i společnosti k rodině.

V neúplné rodině, tj. v rodině s dětmi jen s jedním rodičem, je situace složitější a náročnější. Většina rodin u nás plní dobře své poslání. To platí jak o úplných, tak o neúplných rodinách. Kdysi se předpokládalo, že především každá neúplná rodina je rodinou problémovou. Takové zobecnující tvrzení však není na místě. Lze však říci, že v rodinách s jedním rodičem je situace z objektivních i subjektivních důvodů obtížnější. Jsou proto předmětem větší společenské péče a pomoci.

Vznik neúplných rodin

Důvodů vzniku neúplných rodin je několik. Nejčastějším je rozvod — celostátně zhruba v 34 %, úmrtí jednoho z rodičů — v 30 %, narození dítěte mimo manželství — v 10 %, a jiné důvody — ve 26 %.

Sociální péče národních výborů o děti je soustředěna na všechny rodiny, úplné či neúplné, které potřebují některou z forem odborné pomoci, a to zejména tehdy, kdy je nebo by mohl být vývoj dítěte sociálně ohrožen nebo narušen.

Dostupné statistické údaje o počtech nezletilých dětí z rozvedených manželství jsou z roku 1975. V tomto roce činil počet dětí z rozvedených manželství 21 489, z toho v ČSR celkem 17 261 a v SSR celkem 4 238. V ČSR téměř 70 % rozvádějících se manželství jsou manželství s nezletilými dětmi, největší počet je s jedním a dvěma dětmi.

Naše společnost chrání zájmy nezletilých dětí. To se pochopitelně týká jak všech dětí rozvádějících se manželů, tak i zájmů a práv dětí narozených mimo manželství. Tyto děti mají stejné sociální i právní postavení jako děti narozené v manželství. Počet dětí narozených mimo manželství se ve srovnání s počtem v buržoazní republice třikrát až pětikrát snížil. Z celkového počtu narozených dětí činí tyto děti v ČSSR 4,5 %, v ČSR 4,2 % a v SSR 5,3 %.

Podíl neúplných rodin s dětmi do 15 let, vzniklých ze všech výše uvedených důvodů, činil v ČSR 8,8 % a v SSR 6,4 % z celku všech rodinných domácností — podle údajů ze sčítání lidu v roce 1970.

Stručně lze říci, že ročně v průměru přibývá na 35 tisíc dětí v neúplných rodinách vzniklých rozvodem a narozením dítěte mimo manželství. Tedy způsobem, jemuž by bylo možno z části předejít.

Situace dětí po rozvodu rodičů a dětí narozených mimo manželství je u nás sledována v rámci sociálně právní ochrany. Je také předmětem některých dlouhodobých i jednorázových šetření a speciálních výzkumů resortu práce a sociálních věcí. K zajímavým dlouhodobým a ojedinělým šetřením patřilo sledování dětí narozených mimo manželství ve vztahu k jejich matkám. Byla rovněž šetřena a zkoumána sociální situace neúplných rodin vzniklých rozvodem, a to jak rodin s nezletilými dětmi, v jejichž čele byla žena, tak rodin, v jejichž čele stál otec.

Některé poznatky o dětech narozených mimo manželství

Průzkum dětí narozených v Praze mimo manželství v r. 1970, opakovaný po 3 měsících, po roce a po třech letech ukázal, že situace matek je příznivější, než se očekávalo. Jejich život, stejně tak jako život dětí se vyvíjel vcelku uspokojivě. Ukázalo se, že u nás došlo ke změně ve vztazích k těmto ženám. Vymizely odsuzující postoje k mimomanželskému těhotenství i k dítěti. Na 90 % rodičů sledovaných žen zaujalo rozumný postoj ke svým dcerám a pozitivní vztah k narozeným

dětem. Ve srovnání s některými zahraničními údaji nedošlo k žádné společenské izolaci. Dokonce polovina otců si zachovala dobrý vztah k matce i k dítěti a ve značném počtu s nimi později uzavřeli manželství.

Ve třech letech života bylo 40,7 % dětí v péči obou rodičů, 39,9 % v péči osamělé matky a 11,3 % v péči matky a jiného partnera. Celkem bylo v péči matky 91,0 % dětí. Ve srovnání s některými údaji ze zahraničí je podstatně menší podíl dětí v ústavní péči — 2,1 % — a v péči příbuzných — 4,2 %. Je to podstatně méně, než tomu bývalo v buržoazní republice. Výzkum ukázal, že matky v naprosté většině dobře pečovaly o své děti. Jen zcela výjimečně se svých dětí vzdávaly. V 6,1 % došlo k osvojení, jinak děti zůstávaly v péči vlastní rodiny. Tato péče byla (podle konstatování obvodních dětských lékařů a dětských sester) velmi dobrá a dobrá u 80 % matek. Přes některé potíže, které se v životě matky vyskytly, byl zájem o dítě a péče o ně na uspokojivé úrovni.

V porovnání s některými kapitalistickými státy je v ČSSR dobrá úroveň hmotného zabezpečení osamělých matek s nezaopatřenými dětmi. Tyto matky však mají některé problémy, které se zpravidla nevyskytují v úplné rodině.

U sledovaného souboru se bezprostředně po narození projeví určité odchylky. Bylo to především tam, kde šlo o vliv některých sociálních faktorů na vývoj plodu nebo na dítě. Byla zjištěna vyšší nemocnost, větší výskyt chronických onemocnění. Vyšší také byla hospitalizace dětí narozených mimo manželství. Po jednom a třech letech života dětí narozených mimo manželství nebyly však zjištěny žádné podstatné rozdíly ve váze a míře ve srovnání s kontrolní skupinou dětí narozených v manželství. Po prvním roce dítěte, kdy se již většinou vyřešily základní problémy, situace byla ve sledovaném souboru obdobná situaci dětí narozených v manželství.

V nových právních předpisech o sociálním zabezpečení je věnována zvláštní pozornost těhotným ženám v obtížné situaci a neúplným rodinám s nezaopatřenými dětmi z hlediska sociálně výchovné a poradenské péče, sociálně právní ochrany, poskytování věcné pomoci a peněžitých příspěvků. Zakotveny jsou i možnosti ubytování, například v domovech pro matky s dětmi, v zařízeních sociální péče.

Provedení průzkum vedl k velmi konkrétním opatřením ve prospěch dětí i matek. Téměř ve všech okresech byla navázána dobrá spolupráce mezi zdravotnickými pracovníky a sociálními pracovníky národních výborů. Ti se včas dovídali o neprovdaných těhotných ženách. Mohli jim pak již v průběhu těhotenství poskytnout pomoc a spolu s nimi připravit dobré podmínky pro očekávané dítě.

Některé poznatky o dětech z rozvedených manželství

Úplná rodina tvoří nesporně optimální předpoklady — je-li složena ze sociálně zralých jedinců — pro dobrou výchovu dětí. Jenom podmínka úplnosti rodiny sama o sobě však nestačí. Úplná rodina může selhat při plnění základních funkcí ve vztahu k dětem. Neúplná rodina, v čele buď s matkou či otcem, není apriori předurčena k selhání v důležitých funkcích.

Z potřeby prohloubit znalosti o neúplných rodinách vzniklých rozvedem a z potřeby volit adekvátní formy pomoci tomuto dnes převládajícímu typu neúplných rodin s dětmi vyplynuly požadavky na resortní výzkum. Týkaly se šetření sociální situace neúplných rodin rozvedených žen s dětmi do 15 let a sondážního průzkumu neúplných rodin rozvedených otců s dětmi do 15 let. I zde skutečnost do jisté míry předčila očekávání.

K situaci rozvedených matek s dětmi

Většina těchto rodin je finančně dobře zabezpečena. Převážná část bývalých manželů plní výchovaci povinnost k dětem. Kde tomu tak není, výživné se vymáhá a dítěti je poskytován příspěvek na výživu. Z celkového počtu rozvedených žen byla oddělením péče o děti okresních národních výborů poskytována finanční výpomoc jen v 5,8 % případů. Je třeba uvést, že těmto ženám více pomáhají jejich rodiče.

Hmotné postavení se výrazně liší od postavení stejného typu rodin v kapitalistických zemích. Americké prameny z roku 1973 uvádějí, že 51 % rozvedených žen s dětmi žije pod hranicí chudoby, tedy ve skutečné nouzi. U nás 50 % dotázaných žen hodnotilo svou finanční situaci po rozvodu jako lepší než v období rozpadu manželství. K tomu též přispívá skutečnost, že u nás neexistuje platová diskriminace pracujících žen, tolik běžná v kapitalistických zemích. U nás naopak, jak potvrzují fakty, příjem rozvedených pracujících žen přesahuje průměr příjmů pracujících vdaných žen.

Pokud jde o bydlení, 86 % žen je se situací spokojeno a shledává ji vyhovující. Z hlediska potřeb dětí považují za užitečné a výhodné, že častěji než tomu je v úplných rodinách žijí spolu s jedním ze svých rodičů nebo s oběma. Soužití s bývalým manželem v jednom bytě je výjimečné. Neprospívá situaci. Projevuje se jako prvek neustálého napětí.

Zařízení bytu a vybavení domácnosti je na dobré úrovni. S technizací domácích prací a s údrž-

bou mají ženy problémy. Proto více využívají placených služeb. Také děti jim pomáhají ve větší míře, než tomu bývá v úplných rodinách.

Možnosti rekreace a jejich využívání jsou obdobné jako v úplných rodinách.

Pokud jde o výchovu dětí, je většina rodin v čele s rozvedenou ženou na tom téměř stejně dobře jako ženy z úplných rodin. Poněkud více mají občasných problémů s dětmi. V 8 % uvádějí, že mají značné výchovné problémy s dětmi (proti 4 % v úplných rodinách). Tato skutečnost do-
tvrdzuje, že situace jednoho rodiče s nezletilými dětmi je náročnější a pomoc společnosti nutná.

Situace rozvedených otců s dětmi (1)

byla šetřena obdobně jako situace neúplných rodin rozvedených matek s dětmi, ovšem jen son-
dážně.

Ukázalo se, že i tyto neúplné rodiny v čele s otcem mají ve své většině dobrou finanční i bytovou
situaci. Jejich situace je dokonce poněkud lepší než situace matek. Je to patrně důsledek skuteč-
nosti, že takovýchto rodin je nejvíce jednoduchých — téměř 69 % — nebo dvoudětných — 22 %.
Většina dětí svěřených do výchovy otcům prošla delším kritickým obdobím narušeného výchov-
ného prostředí než děti svěřené matkám. Vliv matek dětí svěřených otcům nebyl většinou dlouho-
době dobrý. Situace otců byla proto relativně obtížnější.

Pro muže je obtížnější zvládnout provoz domácnosti a výchovu dětí. Nejvíce mu pomáhají jeho
rodiče nebo družka, pomoc ostatních členů rodiny je spíše okrajová. Také děti pomáhají svým
otcům, i když v menší míře, než pomáhají děti svěřené matkám.

Výchovná situace dětí v rodinách rozvedených otců je složitější, rizikovější než v rodinách
rozvedených matek. To je důvod, pro nějž je těmto rodinám ve větší míře třeba zabezpečovat
odborné poradenské a sociální služby a sociální péči vůbec, dětem pak zejména sociálně výchov-
nou péči.

Porovnání obou šetření je obtížné pro rozdílné podmínky jejich vzniku a pro jiné závažné okol-
nosti, které vedly státní orgány ke svěření dítěte do péče matky či otce.

Závěr

Neúplné rodiny vzniklé narozením dítěte mimo manželství nebo rozvodem jsou v ČSSR ve své
většině rodinami, které v podstatě dobře prosperují. Žijí v relativně dobrých poměrech, mají za-
bezpečenu uspokojivou životní úroveň. Jejich vnitřní podmínky jsou složitější, než je tomu
v úplných rodinách. Jen v relativně malém procentu je v nich výchova dětí problémová a vyža-
duje speciální pomoc ze strany společnosti.

Absenci jednoho z rodičů lze charakterizovat jako určitou ztrátu z hlediska dítěte, ztrátu, již
by se mělo a již lze předejít.

Prevenici vzniku těchto rodin spatřujeme ve včasné, dobré a komplexní výchově k manželství
a odpovědnému rodičovství, v rozvoji předmanželského i manželského poradenství, v rozvoji
cílevědomé sociálně výchovné terapie v celé oblasti sociální péče o rodinu a děti. Pro tuto prevenci
vzniku neúplných rodin vytváří naše socialistická společnost žádoucí podmínky.

Vlasta Brabčová

Veřejné mínění o rodině a dětech

Rodině a dětem věnují stranické a státní orgány neustále vysokou pozornost. V důsledku cíle-
vědomé populační politiky, nastoupené po XIV. sjezdu KSČ, dosáhla ČSSR v posledních letech
příznivého populačního vývoje. Otázka dětí a jejich výchovy stojí dnes v popředí zájmu celé naší
společnosti.

Ústav pro výzkum veřejného mínění při Federálním statistickém úřadu v Praze uskutečnil k této
problematice z podnětu místopředsedy vlády ČSSR s. M. Lúčana v roce 1976 rozsáhlé reprezen-
tativní šetření pod názvem *Rodina a děti*. Dotazováno bylo celkem 1792 občanů starších 18 let a sou-
časně 1459 mladých žen ve věku 18—34 let (ve dnech 15. 11. až 8. 12.). Výzkum se týkal natalit-
ního klimatu v Československu, názorů obyvatel na výchovu k rodičovství a na výchovu dětí, na
otázky předškolních výchovných zařízení, zdravotní péče o ženy a děti a na problémy zaměstná-
ných matek. Výsledky výzkumu se staly jedním z podkladů k rozboru populačního vývoje v Če-
skoslovensku, který vypracovalo Federální ministerstvo práce a sociálních věcí.

(1) Podle údajů ze sčítání lidu v roce 1970 bylo otcům bylo svěřeno 7,9 % dětí.
svěřeno 92,1 % závislých dětí do péče matek,

Nejčastějším diferencujícím hlediskem v názorech na zkoumanou problematiku byl věk a vzdělání. Vliv obou faktorů se pak zprostředkovaně projevil i v častém vlivu ekonomické aktivity. Proti očekávání nebyly zjištěny významné rozdíly v odpovědích mužů a žen, zejména se shodovaly jejich postoje k rodině a výchově dětí.

Natalitní klíma

Pronatalitní populační politika našeho státu dosáhla v posledních letech výraznějších úspěchů, což se projevilo zvýšením přirozeného přírůstku obyvatelstva. Občané, kteří mají alespoň jedno dítě ve věku do patnácti let, představují 43 % dotázané populace. V souboru žen ve věku 18—34 let je jich 72 %. 81 % dotázaných ve věku 18—29 let a 20 % dotázaných ve věku 30—44 let chce mít ještě dítě.

Přes tato příznivá zjištění se ukázalo, že v postojích obyvatelstva existují i negativní momenty, které brzdí další populační vývoj. Takovým momentem je například žitá představa o „dostatečném počtu dětí v rodině“. Na základě rozboru výpovědí respondentů o důvodech rozhodnutí nemít již děti lze konstatovat: zvýšit počet dětí v rodinách především znamená změnit názor veřejnosti na „dostatečný počet dětí v rodině“. Počet dětí, který dotázaní považují za ideální pro průměrnou československou rodinu, je vyšší než počet, který považují za dostatečný pro svoji rodinu, a tedy je také vyšší než skutečný počet dětí v rodinách.

Za neúčinnější propopulační opatření považují občané prodloužení výplaty mateřského příspěvku do tří let věku dítěte. Na druhém místě pak vyřešení bytové otázky. Zdá se, že, s výjimkou bytů, začíná další rozšiřování materiálních stimulů v populační politice ztrácet na účinnosti. Poslední opatření zřejmě dostatečně zabezpečila rodiny s dětmi po stránce hmotné a další opatření podobného charakteru (jako např. zvýšení mateřského příspěvku) by pravděpodobně nemělo výraznější účinek. Nesaturovány jsou však potřeby rodin s dětmi v oblasti „nemateriální“. Ve vědomí lidí je „nemateriální“ oblast spojována s požadavkem poskytnout matkám optimální možnosti zůstat u dítěte dostatečně dlouho, aniž by zanikl nárok na místo v zaměstnání, a řešit některé další problémy zaměstnaných matek (úprava pracovní doby, prodloužení doby, po kterou se vyplácí příspěvek na ošetřování nemocného dítěte, zvýšení počtu předškolních zařízení apod.).

V oblasti plánovaného rodičovství se začíná projevovat vliv cilevědomé zdravotnické osvěty. Například mezi mládeží převládá rázor, že ke snížení počtu potratů vede především poučení o antikoncepci a její dostupnost.

Výchova k rodičovství

Výsledky výzkumu naznačují potřebu komplexně řešit výchovu k rodičovství. Potvrdilo se, že informovanost v této oblasti je zejména mezi mládeží malá a úroveň výchovy k rodičovství je všemi skupinami obyvatelstva hodnocena nízkou. Pouze jedna třetina dotázaných míní, že je u nás výchova k rodičovství na dostatečné úrovni. Za nejlépe informovanou lze považovat skupinu respondentů ve věku 30—44 let, za nejméně informovanou nejmladší skupinu. S vyšší vzdělání roste nejen informovanost, ale také nespokojenost s úrovní výchovy k rodičovství.

Veřejné mínění je přitom výchově k rodičovství poměrně příznivě nakloněno. Svědčí o tom fakt, že k otázce dětí a jejich výchovy přistupují dotázaní zodpovědně. Většina lidí (50 %) činí za výchovu k rodičovství odpovědnou rodinu (21 % míní, že jde především o celospolečenský problém a 16 % si myslí, že výchova k rodičovství je zejména záležitostí školy). Plných 60 % respondentů nepodmiňuje rozhodnutí mít dítě materiálním zabezpečením. Rodiče chtějí nejčastěji o své dítě pečovat až do tří let sami.

Výchova dětí přináší jistě mnohé obtíže. Největší potíže působí podle názoru respondentů nedostatek času na výchovu (41 %), dále nevyhovující bydlení (16 %), nedostatek jesiň a mateřských škol (16 %) a nedostatek peněz (11 %). Pocit nedostatku času na výchovu a výše respondentova vzdělání jsou v přímé závislosti.

Předškolní výchovná zařízení

Pro současný populační vývoj je charakteristické, že vzestup porodnosti předstihl tempo budování předškolních zařízení. Podle výsledků našeho výzkumu má 37 % rodin, které mají alespoň jedno dítě v předškolním věku, umístěno dítě v jeslích nebo mateřské škole. Třetina rodin s malými dětmi nemá dítě umístěno pro nedostatek místa, (1) 8 % nedává děti do kolektivu proto, že jim tam nesvědčí po zdravotní stránce a 19 % dává přednost individuální výchově (zbývající děti jsou ještě příliš malé).

Možnost umístit dítě do předškolního výchovného zařízení je v SSR horší než v ČSR. Na Slovensku také častěji (25 %) preferují individuální výchovu (v ČSR 15 %). Úměrně s vyšší vzdělání roste procento těch, jejichž předškolní dítě chodí do kolektivního zařízení. O děti vysokoškoláků

(1) Za poslední dva roky došlo k některým příznivým změnám díky vzestupu počtu nově vybudovaných předškolních zařízení a proto je třeba prezentované výsledky brát s jistou rezervou.

také nejčastěji ze všech počuje známý nebo příbuzný (ať už zdarma nebo za úplatu). Priorita této skupiny obyvatelstva v obou uvedených formách výchovy (tj. předškolní výchovná zařízení a péče za úplatu či zdarma) je vysvětlitelná tendencí matek-vysokoškolaček vrátit se co nejdříve do zaměstnání. Potvrzuje to i naše zjištění, že o své předškolní dítě pečují 52 % dotázaných žen se základním vzděláním, 36 % středoškolaček, ale pouze 28 % vysokoškolaček.

Relativně nejlepší možnost a nejmenší problémy s umístěním dětí v jeslích nebo ve školce mají obyvatelé středně velkých a větších měst (od 5 do 100 tisíc obyvatel), kde také těchto zařízení nejčastěji používají.

Nejhorší možnost umístit dítě do předškolního zařízení mají obyvatelé z malých obcí (do 5 tisíc obyvatel), protože je zde nedostatek těchto zařízení.

Ve velkých městech (nad 100 tisíc obyvatel) je vybavenost jeslemi a mateřskými školami relativně dobrá, přesto však jejich obyvatelé nedávají předškolní děti tak často do kolektivu jako obyvatelé středně velkých měst. Zdá se, že důvodem je zdraví dítěte, častější preference individuální výchovy i lepší možnost její realizace formou péče za úplatu.

Závažným problémem je otázka nejvhodnějšího věku dítěte pro umístění do kolektivu. V obou souborech se dotázaní shodli, že nejvhodnější jsou tři roky věku dítěte (míní tak prakticky polovina všech respondentů). Podle 8 % dotázaných předškolní dítě do kolektivního zařízení nepatří — mladé ženy tak soudí méně často (2 %).

Názory na to, kdy má být dítě umístěno do kolektivu, se nejvíce lišily podle věku. Starší dotázaní by dítě do kolektivu umístili později a jsou také častěji než ostatní proti umístění.

Zdravotní péče o ženy a děti

Zdravotní péče o matku a dítě je u nás na světové úrovni, což potvrdily také výsledky výzkumu. Otázky týkající se zdravotní péče jsme položili pouze ženám do 44 let, které porodily alespoň jedno dítě. *Jakou mají zkušenost s praxí dětských poraden a poraden pro těhotné?* Můžeme konstatovat, že všeobecně hodnotí zdravotní péči poskytovanou jim nebo jejich dětem vysoko. Zejména kladně hodnotí odbornou úroveň poraden (rad), dále jednání a chování zdravotníků. Nejhorší zkušenost mají s dlouhým čekáním v poradnách.

Péče o zdraví a celkový fyzický vývoj dítěte je elementárním předpokladem harmonického rozvoje jeho osobnosti. V této souvislosti se už několik let poukazuje na nepřiměřenost dosavadního právního nároku na poskytování podpory při ošetřování člena rodiny — nemocného dítěte. Zkušenosti ukazují, že právě v důsledku nedoléčení nemoci dochází k recidivě, infikování kolektivu zdravých dětí a k nežádoucím důsledkům pro celkový zdravotní stav a vývoj dítěte. Podle zkušenosti 84 % dotázaných žen — matek ve věku 18—44 let — poskytované tři dny na ošetřování nemocného dítěte nestačí (pouze 6 % uvedlo, že tato doba obvykle stačí).

Problémy zaměstnaných matek

76 % žen výběrového souboru ve věku 18—44 let je v současné době zaměstnáno nebo studuje. Tři čtvrtiny z těch, které nepracují, jsou doma proto, že se starají o malé dítě. Promítnuto do celku dospělé populace v ČSSR to představuje 6 %, což není malá ekonomická síla. Je v celospolečenském zájmu, aby se tyto ženy opět zapojily do pracovního procesu. Jakou reakci lze od těchto žen očekávat? Kdy se vrátí do práce?

Zeptali jsme se všech žen ve věku 18—44 let, kdy by se vrátily z (i eventuální) *mateřské dovolené*. Velká většina dotázaných (67 %) by plně využila neplacenou mateřskou dovolenou do dvou let věku dítěte. (Pouze 8 % by nastoupilo hned po skončení placené mateřské dovolené — po půl roce). Jisté rozdíly se vyskytly v odpovědích obou souborů: mezi ženami do 34 let je více těch, které by šly pracovat již v jednom roce dítěte. Starší matky inklinují k tomu zůstat u dítěte déle. Také vzdělání hraje v tomto směru roli: čím vyšší vzdělání uvádí žena, tím dříve by se chtěla z mateřské dovolené vrátit do práce.

Z hlediska postojů k zapojení do pracovního procesu po mateřské dovolené se tak vytvářejí dvě skupiny žen: v první skupině jsou matky, které dávají jednoznačně přednost péči o dítě, chtějí plně využít dvouleté mateřské dovolené eventuálně doporučují prodloužit ji až do tří let věku dítěte.

Ženy v druhé skupině — sem patří zejména mladší matky a vysokoškolačky — se chtějí realizovat i v pracovním procesu a mají snahu vrátit se z mateřské dovolené dříve. Tyto ženy zdůrazňují zajištění kvalitní péče o děti v předškolních zařízeních. S dalším růstem vzdělanosti žen lze proto očekávat vyšší nároky na počet míst v předškolních zařízeních a na další opatření, která by umožnila matkám vrátit se brzy do zaměstnání.

Co působí v zaměstnání ženám s dětmi největší potíže?

Na prvním místě byly uvedeny problémy s nemocnými dětmi (29 %), nedostatek času, nevhodná pracovní doba (29 %), dále nepochopení u zaměstnavatele (13 %) a psychologické problémy, tj. pocit stressu, velká zodpovědnost, únava, chvat apod. (13 %). Ostatní odpovědi se vyskytovaly

méně často. Překvapivě málo dotázaných uvedlo, že jim výchova malých dětí komplikuje možnosti vzdělání.

V souvislosti se zaměstnáním jsme se zajímali i o *čerpání neplaceného volna*. 13 % dotázaných (24 % v souboru mladých žen) mělo v roce 1976 neplacené volno. Ženy vybíraly volno třikrát častěji než muži. Dotázaní, kteří měli neplacenou dovolenou, čerpali průměrně 1—2 týdny na osobu za rok. Nejčastěji dotázaní vybírali volno na opatrování nemocného dítěte (62 %), v souboru mladých žen 73 %.

Výzkum si nekladal vyšší cíle než deskripce zkoumané problematiky, postižení stavu veřejného mínění o problémech rodiny, dětí, o postavení a úloze ženy. Je přirozené, že výsledky jednoho šetření nejsou samy o sobě dostatečným podkladem pro hlubší analýzu. Stranické orgány na základě požadavku *Československého svazu žen* zařadily proto do plánu výzkumných prací *Ústavu pro výzkum veřejného mínění* pravidelné sledování otázek rodiny, dětí a ženy, aby mohlo být postupně a systematicky zmapováno mínění veřejnosti o těchto závažných celospolečenských otázkách. Na základě tohoto plánu byl v roce 1977 realizován výzkum veřejného mínění *Účast žen ve veřejném životě* a v současné době Ústav pro výzkum veřejného mínění připravuje další šetření, které bude zjišťovat názory obyvatel k otázkám úlohy a postavení ženy v rodině.

Eva Čáková

Jak si děti představují ideální bydlení

V urbanisticko-sociologické praxi se nesetkáváme často s potřebou zjistit názory nejmladší generace na to, kde, jak a v jakém prostředí by chtěla bydlet. Tyto mezery v naší znalosti dětského světa jsme si uvědomili při natáčení seriálu o životním způsobu pro mládež v Československé televizi Brno. Zjistili jsme, že víme jen velmi málo o tom, jaký je vztah dětí k prostředí, ve kterém žijí, k domu, bytu, hřišti, dvoru a že jen velmi málo známe přání, názory a aspirace generace 11—15letých, kteří se v třetím tisíciletí stanou hlavními uživateli domů a bytů, které stavíme dnes.

Zúčastnili jsme se několika skupinových besed s dětmi základních devítiletých škol v Brně a uvědomili si, do jaké míry nám svět dětských přání a snů zůstává utajen a kolik informací o působení životního prostředí na člověka necháváme nepovšimnutých. Předvýzkum nás také upozornil, že nejlépe je dát dětem možnost vybrat si způsob projevu.

Rozhodli jsme se, že srovnáme názory dětí na bydlení ve městech a na venkově. (1) Abychom dostali co nejpravdivější informace ze světa dětských potřeb, názorů a přání, užili jsme méně obvyklou techniku sociologického poznání — kresby a slohové práce.

Naše obavy, že se nedokážou vyjadřovat srozumitelně či přesně, nám děti velmi rychle vyvrátily. Zeela suverénně dokázaly nakreslit a popsat půdorysy bytů, domů, okolí, skutečné či vysněné komunikace v obcích a městech, dokázaly vyjádřit svůj vztah k architektuře, ke svému hřišti, k parku. Potíže jim nečinilo ani přejít od jednotlivosti k „dětskému“ urbanismu a popisu obcí a měst jako celku.

Žáci osmi ZDŠ v Jihomoravském kraji (6.—9. tříd) dostali podle standardizovaných instrukcí úkol znázornit kresbou nebo popsat a) místo, kde by chtěli bydlet, b) jak by chtěli bydlet (dům a jeho okolí), c) jak by měl vypadat jejich pokoj (byt). Námět či způsob zpracování si děti vybíraly samy. Výběr tématu nás zároveň upozornil na to, co považují děti v tomto věku za významnější. Jejich fantazii jsme neomezovali ekonomickými ani finančními limity.

Kromě toho jsme zjišťovali místo, typ a kvalitu současného bydliště, zaměstnání rodičů, počet sourozenců a vybavení domácností předměty dlouhodobé spotřeby. Doplnujícími otázkami jsme se snažili postihnout, kterým místům v obcích nebo městech přikládají děti symbolický význam, která mají rády a na která jsou hrdé.

Reprezentanty velkoměstského prostředí byly děti z brněnských škol, a to ze sídliště Lesná, ZDŠ na Bratislavské ulici (oblast města určená k přestavbě), ZDŠ na tř. 9. května (centrum města), ZDŠ v Křenové ulici („černá zóna“ města); menší město bylo zastoupeno znojemskými dětmi a dětmi z okolí Znojma; venkov reprezentovaly děti ze Slušovic (obec u Gottwaldova) a Hrušovan n/J. (experimentální středisková obec).

Přesto, že jsme se řady šetření účastnili osobně a v ostatních případech pracovali učitelé podle přesně stanovených instrukcí, bylo třeba postupovat při analýze a interpretaci získaných dat opatrně. Snažili jsme se vyloučit všechny případy, kdy se učitelé snažili z prestižních nebo jiných důvodů žáky ovlivnit a vypustili jsme také práce, kdy měli sousedé v lavici na řešený problém nápadně shodný názor, tedy jen opisovali. V souboru všech prací bylo kupodivu snadné najít ty, které byly nějakým způsobem ovlivněny zvenčí. Děti své zážitky a vnímání životního prostředí podaly různými způsoby a prostředky. Abychom je pochopili, museli jsme odložit řadu našich

(1) Šetření realizovala skupina pracovníků Výzkumného ústavu výstavby a architektury v roce

1977 na souboru 990 dětí.

vžitých kritérií, pozorovat skryté hry a chování dětí tohoto věku a usnadnit si tak chvilkový vstup do jejich světa.

Při zjišťování názoru dětí na životní prostředí jsme získali celkem 979 údajů, z toho o domě a jeho okolí 636 (337 kreseb a 299 slohových prací) a o bytě a vlastním pokoji 343 údajů (117 kreseb a 226 slohových prací).

Tabulka 1

Údaje	Lokalita									
	Venkov celkem		Malé město celkem		Velké město celkem		Město celkem		Celkem	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Dům a okolí: kresby	122	28,6	55	47,0	160	36,8	215	38,9	337	34,4
slohové práce	154	36,1	—	—	145	33,3	145	26,3	299	30,6
Byt, pokoj: kresby	10	2,3	62	53,0	45	10,4	107	19,4	117	11,9
slohové práce	141	33,0	—	—	85	19,5	85	15,4	226	23,1
Celkem	427	100,0	117	100,0	435	100,0	552	100,0	979	100,0

Kresby a slohové práce jsme podrobili obsahové analýze, jejíž výsledky jsme shromáždili do přehledných tabulek, kde jsou zaznamenány představy a názory dětí na: 1. typ domu, 2. vybavení domu, 3. stavebně technický charakter domu, 4. bezprostřední okolí domu, 5. urbanistický popis okolí, 6. co si děti přejí s domem vlastnit (předměty dlouhodobé spotřeby). Tabulky v tomto článku představují pouze výběr některých sledovaných prvků obsahové analýzy.

Ze všech kreseb domů a jejich okolí jsme vybrali 50, které ukazují charakteristické odlišnosti zkoumaných oblastí (školy) a nejčastěji kreslené typy domů. Tyto kresby jsme konfrontovali se skutečností, navštívili a vyfotografovali skutečná bydliště dětí, bezprostřední okolí a zaznamenali celkový charakter zkoumané lokality. Kresby jsme doplnili fotografickým materiálem a autentickými výpověďmi jejich autorů. Ze slohových prací jsme vybrali nejčastější a nejzajímavější výroky a opět konfrontovali se skutečností. V závěrečné práci jsme použili výroky dětí k doplnění kreseb a výsledků obsahové analýzy. (2)

Děti si mohly vybrat námět práce i způsob, jakým se vyjádří. 65 % jich nakreslilo nebo popsal dům a jeho okolí. Zdá se, že velkoměstské děti cítí palčivěji nedostatky v bydlení než děti z ostatních lokalit. Nejkritičtější jsou k dosavadnímu bydlení děti z „černé zóny“ města a z městské čtvrti určené k asanaci. Děti z městského centra se v mnohem větší míře než ostatní soustředily na popis svého pokoje a bytu. Jejich vyjádření k životu v centru města, možnostem her a pohybu bylo vesměs negativní. Podle výpovědí a kreseb se ukázalo, že děti z centra města považují byt za jediný svět, ve kterém se mohou volně pohybovat a který mohou svými nápady měnit. Ruch a pohyb návštěvníků centra je „poučil“, že na dům a jeho okolí jen stěží mohou mít vliv.

Názory dětí na typ domu, jeho okolí, byt i technické vybavení se lišily nejen podle měst a obcí (viz tabulka 2—3), ale byly odlišné i v jednotlivých částech města.

Názory dětí městských lokalit

Polovina městských dětí dávala přednost bydlení v individuálním rodinném domku (který často honosně nazývaly vilou) s terasami, balkóny, bazény a garážemi. Nejtoužebnější a s náznaky nemožnosti splnění podobných přání se pro rodinné domky vyslovovaly děti z oblasti určené k přestavbě, kde domy nejsou opravovány a byty i hygienická zařízení zůstávají proto na úrovni přelomu století. Rekreační možnosti a bytové podmínky místních obyvatel jsou zde na velmi nízké úrovni. Značné procento obyvatel představují osamělí staří lidé a početné rodiny cikánského původu. (3)

(2) Žižková, L. a kol., *Jak bych chtěl bydlet (názory městských a venkovských dětí na bydlení)* část I. Brno, VÚVA 1977.

Děti v této oblasti jsme se neptali, kde by chtěly bydlet, přesto jich mnoho uvedlo přání žít někde na venkově nebo na samotě. I když jsme vzali v úvahu romantické sklony dětí, je důležité, že pouze v této oblasti je přání „bydlet na samotě“ rovnoměrně rozloženo do všech tříd (věkových ročníků) a verbálně emocionálně nejsilněji zdůrazněno ve srovnání se všemi ostatními zkoumanými školami. Kresbou i slovem byla podtržena silná touha po zákoutích pro přátelská posezení, po lavičkách v blízkosti uklidňujících stromů a vody.

Tabulka 2. Výběr některých sledovaných prvků obsahové analýzy (kreseb a slohových prací) podle zkoumaných lokalit

Výběr sledovaných prvků	Lokality						Celkem
	Venkov celkem		Malé město celkem	Velké město celkem		Celkem	
	kresby v %*)	slohové práce v %*)	kresby v %*)	kresby v %*)	slohové práce v %*)		kresby v %
<i>Typ domu</i>							
rodinný domek (s rovnou střechou) venkovská „vila“ (s podkrovím a mansardou)	57,4	—	34,5	51,3	—	50,7	—
panelové domy sídliš- tního charakteru (vícebytové)	8,2	3,2	—	1,9	—	3,9	1,7
rodinný dům typ „Šumperk“	9,8	13,6	12,7	19,3	1,4	15,4	7,7
rodinný dům typ „OKAL“	4,1	3,9	2,3	0,6	—	2,1	2,0
rodinný domek átiový	—	—	3,6	0,6	—	0,9	—
srub, hájenka	—	—	—	0,6	—	0,3	—
hrad, zámek, zámeček	6,6	4,5	3,6	5,6	3,4	5,6	4,0
dům „fantazie“	—	—	—	9,9	—	4,5	—
	0,8	—	5,5	7,5	—	4,7	—
<i>Vybavení domu, stavebně technický popis domu</i>							
terasa, balkón	56,6	45,5	65,5	46,9	28,3	53,4	37,1
garáž	27,9	21,4	31,0	49,4	81,4	38,6	50,5
bazén	4,1	1,1	7,3	37,5	62,1	20,5	35,8
sauna	—	—	—	4,4	18,6	2,1	9,0
hospodářské příslušenství	—	0,6	—	—	0,7	—	0,7

*) Procentní výskyt sledovaného prvku analýzy v sumě kreseb nebo sumě slohových prací získaných v popsané lokalitě (viz tabulka 1)

Bez zvláštního vyzvání se zdejší děti zajímaly také o vzdálenější prostředí a okolí bydliště. 40 % jich umístilo dům v blízkosti lesa, 30 % ho nakreslilo mezi horami a kopci. Málo atraktivní prostředí pro dětský svět pohybu a soutěživých her vyjadřuje slovně a kresbou popsany zájem o hřiště, tělocvičny a koupaliště.

Pojem „moderní bydlení“ se pouze dětem v této čtvrti spojoval se slovním označením „vícebytové, sídlištní, panelový dům“ (asi čtvrtina prací). Tři čtvrtiny kreseb charakterizují jednopatrové až dvoupatrové domy s velkými prosklenými plochami a několika stupňovitými terasami. Ve srovnání s ostatními školami jsou však častěji preferovány také tří- a vícepodlažní budovy.

Tabulka 3. Výběr některých sledovaných prvků obsahové analýzy
(kreseb a slohových prací) podle zkoumaných lokalit

Výběr sledovaných prvků	Lokalita						
	Venkov celkem		Malé město celkem v %*)	Velké město celkem		Celkem	
	kresby	slohové práce		kresby	slohové práce	kresby	slohové práce
	v %*)	v %*)		v %*)	v %*)	v %	v %
<i>Bezprostřední okolí domů</i>							
zahrada, sad	61,5	57,8	56,4	30,6	51,7	46,0	54,8
květiny	30,3	39,0	54,5	42,5	6,2	40,1	23,1
stromy	86,1	37,7	72,7	70,6	18,6	76,6	28,4
trávník	54,1	14,3	69,1	70,0	9,0	64,1	11,7
voda (jezírko, potok, řeka)	20,5	21,4	29,1	39,4	36,6	30,9	28,8
lavičky	9,8	4,5	32,7	31,9	7,6	24,0	6,8
plot	28,7	24,0	20,0	15,0	—	20,8	12,4
<i>Urbanistický popis okolí</i>							
hřiště	—	3,2	1,8	16,3	15,9	8,0	9,4
tělocvična	—	—	—	5,6	15,9	2,7	7,7
kino	—	—	—	1,9	9,7	0,9	4,7
návrh vedení komunikace, komunikací	—	—	—	8,1	7,6	3,9	3,7
park	0,8	5,2	—	0,6	—	0,6	2,7
les	15,6	31,8	21,8	20,6	24,8	19,0	28,4
hory, kopce	6,4	4,5	5,5	20,6	—	13,1	2,3

*) Procentní výskyt sledovaného prvku analýzy v sumě kreseb nebo sumě slohových prací získaných v popsané lokalitě (viz tabulka č. 1)

Tabulka 4. Výběr některých sledovaných prvků obsahové analýzy
(kreseb a slohových prací) podle zkoumaných lokalit

Výběr sledovaných prvků	Lokalita						Celkem
	Venkov celkem		Malé město celkem	Velké město celkem		Celkem	
	kresby	slohové práce		kresby	slohové práce		
	v %*)	v %*)	v %*)	v %*)	v %*)	v %	v %
<i>Chtěné vlastnictví</i>							
automobil	4,1	3,2	5,5	19,4	40,7	11,6	21,4
letadlo	0,8	1,3	—	12,5	29,7	6,8	15,0
loď	—	—	1,8	8,1	7,6	4,1	3,7
zvíře, zvířata	1,6	2,4	7,3	8,1	49,7	5,6	25,4

*) Procentní výskyt sledovaného prvku analýzy v sumě kreseb nebo sumě slohových prací získaných v popsané lokalitě (viz tabulku 1).

Za znaky „luxusního bydlení“ řada dětí této oblasti považovala už ústřední topení, koupelnu, WC v bytě, zářivkové osvětlení. Zahrady a bazény situovaly na střechy a terasy svých vysněných domů a v jejich okolí si přály mít zvlněný terén, stromy, trávu, květiny a keře.

Děti této oblasti se snažily velmi často vyjádřit svou představu o „luxusu“. Neprojevila se ani tak v popisu domu a jeho okolí, kde se odrazily spíše nedostatky současného bydlení, ale ve vybavení domu a množství požadovaného vlastnictví spotřebních předmětů. K domu, většinou jedno-duše popsanému a nakreslenému, patřila garáž, bazén se skluzavkami a vodotrysky, sauna, jeden či více automobilů, letadlo, vrtulník, loď, člun nebo plachetnice, cizokrajné rostliny, zvířata i předměty. Velmi důležité bylo pro nás zjištění, že více než polovina dětí chtěla mít u sebe nějaké zvířátko a že jim daly přednost před všemi popsanými „luxusními“ předměty.

Průmyslová oblast kolem ulic Křenové, Dornychu a Špitálek se často označuje jako „černá zóna“ města. V pěti- až šestiposchoďových nájemních domech z konce minulého a počátku tohoto století žijí sociálně slabší vrstvy obyvatelstva a větší rodiny v hygienicky nevyhovujících domech a bytech. Je zde největší spád průmyslových exhalátů, málo zeleně a hustý dopravní ruch výpadové komunikace na severní a východní Moravu. Obyvatelé této části města nemají téměř žádné rekreační možnosti v místě bydliště a nevlastní ani žádné rekreační objekty mimo Brno. Národnostní, socioprofesionální a vzdělanostní složení obyvatel této oblasti vysvětluje také vysoký výskyt sociálně patologických jevů. (3)

Děti ze školy v Křenové ulici vyjádřily svá přání kresbami. Zajímá je spíše vlastní dům, popřípadě jeho bezprostřední okolí. Širší prostředí, možnosti sportovního nebo kulturního využití na rozdíl od dětí žijících v podobných životních podmínkách v Bratislavské ulici kresbou ani slovem nekomentovaly. K jejich představě dobrého bydlení patří jedno- až dvoupatrový dům s rovnou střechou, ležící v blízkosti lesa, kopečků nebo hor. Patří k němu trávník, stromy, voda a lavička na sezení stejně jako garáž a bazén v domě. Domy byly zdobený řadou nefunkčních prvků v podobě sloupů, zábradlí, mozaikového obložení fasád a zdobených plotů. Práce dětí z této oblasti naznačovaly více než práce ostatních městských dětí uzavřenost či spíše důraz na soukromý svět. Neozval se zde sociální ani sounáležitostní tón společného života s ostatními lidmi.

Opakem byly postoje a názory dětí narozených a vychovaných v sídlišti Lesná. O tom, že sociální prostředí tohoto sídliště a styk s mnoha lidmi má na dětské názory a postoje vliv, svědčilo i to, že si žádné dítě z Lesné, na rozdíl od všech ostatních městských a venkovských dětí, neohradilo svůj majetek plotem nebo ohradou. Děti z Lesné také mnohem častěji uvažovaly v kategoriích „my“ — větší děti, malé děti, sourozenci, celá rodina, rodiče, obyvatelé Lesné.

Brněnské sídliště Lesná je uváděno jako jedno z nejlepších československých poválečných sídlišť. Čtyř- až dvanáctiposchoďové panelové či cihlové domy jsou usazeny kolem dvou zalesněných roklí. Stromy vnitrosídlištní zeleně dosahují výšky prvních pater domů. Děti si zde nemusí hrát jen na vybetonovaných hřištích (ta se v zimě mění na kluziště), ale i v lesích a roklích v blízkém okolí. Na větších travnatých plochách mohou hrát i náročnější míčové hry. Na Lesné žijí většinou sociálně silnější rodiny střední věkové kategorie s jedním až dvěma dětmi. Vysoká zaměstnanost žen částečně vysvětluje vysoký standard domácností, jejich vybavenost předměty dlouhodobé spotřeby a rekreační vlastnictví mimo město. (3)

Na Lesné zatím chybí vodní plocha, a tak dvě třetiny dětí ze ZDŠ v Nejedlého ulici psaly o jezích, potocích, řekách a rybnících v blízkosti bydliště. Své přízemní nebo jednopodlažní „vily“ obklopila polovina dětí zelení a zahradou a zasadila je v blízkosti vody, čtvrtina dětí umístila své domy v lese a 15 % ve „volné přírodě“. Často se objevoval motiv bydlení „v klidu“, „v tichu“, „bez lidí“ apod. Ruch okolní komunikace kolem Lesné se odrazil v jedné třetině prací. Menší část kreslených představ se uchýlila do vzdálenější budoucnosti. Domy jsou umístěny pod mořem nebo na jiné planetě. Ti, kteří zůstávají na Zemi, počítají se zcela zničeným životním prostředím, a proto je příroda umístěna do zvláštních vyhrazených prostorů. Nové typy dopravních prostředků a komunikací obklopují domy fantazie ze všech stran.

Děti z Lesné mají velmi dobré možnosti ke hrám v přírodě. Téměř polovina z nich se však zmínila o potřebě sportovních zařízení, tělocvičen a náročnějšího nářadí, kde by si mohly zkoušet různé cviky a nové sportovní disciplíny. Podávaly často přesný urbanistický návrh na vybavenost blízkého a vzdálenějšího okolí domů, velikost a vybavení sídliště, návrhy na typ a vybavení hřišť, na kulturní, administrativní, obchodní a sportovní centra, na úpravy terénu i typ zeleně. (4)

Pouze čtvrtina dětí počítá k ideálnímu bydlení vlastnictví auta, pětina vlastnictví letadla. Nad všemi civilizačními předměty však zvítězila touha po blízkosti nějakého zvířete — od psa a kočky, křečka či morčete až ke „lvovi s maslím na krku“. Dětem z Lesné se líbí volná či jen částečně upravená příroda, rozepisovaly se o lesích, neupravených parcích, křoviscích, jamách do země, stromech, rybnících a řekách.

Děti z *městského centra*, vychované většinou v parcích a větších bytech, také touží po přírodě, zeleni, stromech, trávě a vodě. Představují si ji však jinak. Popisují a kreslí ji tak, jak ji znají od dětství — upravenou do cestiček, záhonků, mís s květinami, jezírek s lekníny a altánky, lavičkami pod stromy. Polovina z nich si představuje svůj „ideální“ dům jako sídlištní typ panelového domu o třech, čtyřech a více podlažích v pozadí s lesem. V jejich pracích se často objevovala poznámka, že „...bydlení na sídlišti je lepší, protože je u lesa a jsou tam alespoň nějaká hřiště...“ Ta dětem městského centra skutečně velmi chybí. Častěji než v jiných školách se jako představa ideálního bydlení objevil také „hrad, zámek, zámeček“ nebo „...bydlení ve starých opuštěných domech...“.

Názory dětí menšího města

Okresní město Znojmo s 25 tisíci obyvateli má vzhledem ke svému přírodnímu okolí všechny předpoklady pro příjemné bydlení. Děti ze dvou zkoumaných znojemských škol bydlí jak v historické části města v malých, stárnoucích a hygienicky nevyhovujících dvoupatrových domech, tak ve tři- až čtyřpatrových maloměstských domech v okolí znojemské radnice a čtyři- až pětipatrových domech kolem nádraží. Část dětí dojíždí do Znojma z okolních obcí, kde vyrůstají vedle tradičních bílých stavení, obklopených zelení a květinami, také nové krychlové domy, zdobené sloupovím, „slunečkovými“ ploty a barevnými mozaikami v oknech.

Obrázky znojemských dětí představují většinou bydlení v jedno- až dvoupatrových domech s rovnou nebo sedlovou střechou, tři čtvrtiny z nich mají balkón. Obrázky působí poklidně a idylicky, ve dvou třetinách kreseb jsou obklopeny upravenými zahrádkami, květinami, strhaným trávníkem a cestičkami. V paletě kreslených rodinných domků se vedle „moderních, krychlových“ a „vícebytových, sídlištních“ domů objevují také domky atriové, OKALy, „šumperáky“ a „domy budoucnosti“, které se otáčejí za sluncem a jsou vytápěny sluneční energií. Polovina dětí neopomněla pečlivě nakreslit typ kamenného obložení, krytiny a různých mozaik. Vodu kreslily znojemské děti čtyřikrát častěji v přírodní podobě jezírek a rybníků než jako vykachličkované bazény. Nevyjádřily se žádným způsobem k vybavení širšího prostředí bydliště sportovními nebo kulturními zařízeními. Různorodé prostředí malého města a vesnice s atraktivním přírodním okolím pravděpodobně plně uspokojuje jejich požadavky na životní prostředí.

Názory venkovských dětí

Hrušovany nad Jevišovkou patří k větším obcím, které leží v odlehle poloze od větších měst. Byly vybrány jako urbanisticky experimentální středisková obec. V obci bylo vybudováno několik čtyřpodlažních panelových domů a velká lokalita nových typů rodinných řadových a málopodlažních domů, v nichž bydlí asi polovina dotazovaných dětí. Více než třetina jich bydlí v samostatně stojících rodinných domech, které byly v nedávné době přestavovány. Lužní lesy, stepnatá krajina, ani řeka Jevišovka nenabízejí místním obyvatelům kvalitní obytné a rekreační prostředí. Také zeleň v obci působí zaprášeně a neudržovaně.

Snad proto stála více než polovina dětmi popsaných domů u lesa nebo v parku a více než čtvrtina domů kreslených byla v blízkosti kopečů nebo hor. Téměř všechny hrušovanské děti obklopily dům zahradou se sadem, trávníkem a květinami. Více než polovina si přeje mít v blízkosti jezírko, rybník nebo řeku. Okolí domu by mělo být „pěkné“, bližší podrobnosti děti neuváděly.

Prízemní nebo jednopatrové domy krychlového tvaru s rovnou střechou a jedním nebo více balkóny, terasami a prosklenými plochami označily za „moderní“ a ve srovnání s kresbami žáků ostatních zkoumaných škol je častěji zdobily nevhodným sloupovím, schodištěm, zábradlím či mozaikami na fasádách či v oknech. Necelá třetina si přála mít u tohoto „moderního“ bydlení garáž, třetina bazén.

Slušovice, vzdálené asi 20 km od Gottwaldova, leží v kopcovité a lesnaté krajině Hostýnských vrchů. Do slušovické školy se sjíždějí žáci z blízkých malých venkovských obcí. Více než 90 % dotazovaných dětí bydlí v nových nebo nedávno přestavovaných rodinných domech. Na urbanistický a sociální rozvoj obce má velký vliv pokrokové a prosperující jednotné zemědělské družstvo, které v mnoha směrech ovlivňuje život všech slušovických občanů.

Děti slušovické školy kladly největší důraz na popis a charakteristiku domu a jeho bezprostředního okolí. Jejich popisy byly velmi věcné, bez zveličování a přílišné fantazie, většinou vyjádřené v přesných rozměrech domu a zahrady. Bylo vidět, že řada dětí ve svých pracích vycházela z vlastních zkušeností s přestavbou nebo renovací domků, v nichž bydlí. Polovina dětí se slovně vyjádřila, že chce bydlet v domě „moderním“ a šestina v domě „prostorném“. Výraz modernosti viděly děti v rovné střeše a balkónech. Téměř u každého domu rostly okrasné stromy topolovitého tvaru. Slušovické děti důsledně odlišovaly stromy ovocné od okrasných a neopoměly uvést, zda zahrádka slouží k okrase nebo k užítku. Často chtěly mít „hodně ovocných stromů, sad a zeleninovou zahrádku“, někdy i „lesa kousek“ nebo „za chalupou černý les a louku“. Okrasnou zahrádku před domem ozdobily trávníkem, květinami, skalkami, hrady, houpacími lavičkami a jezírky

a důkladně vše ohradily plotem, za nímž byl už jen vydlážděný „městský“ chodník. Ve srovnání s ostatními školami kladly děti slušovické školy na plot značný důraz. Ostatní okolí domu blíže nepopsaly, mělo by být „pěkné“, s „čistým vzduchem“ a „zábavou kolem“. Zarážející byly časté narážky dětí na „idylkou“ vesnickou sousedskost. K dobrému bydlení totiž patří také „nehádat se se sousedy“, „bydlet v klidu“, „bydlet v pohodě a spokojenosti“, „žít ve shodě s jinými lidmi“, „mít hodnou rodinu, muže a sousedy“.

Závěrem

Výsledky obsahové analýzy kreseb a slohových prací o vztahu dětí k životnímu prostředí a jejich srovnání se skutečností navozují řadu důležitých otázek. Nelze pochybovat o tom, že prostředí působí na formování základních postojů, životních hodnot a návyků nejvíce v dětství a že určuje ve značné míře aspirace v dospělém věku. Mechanismus působení prostředí je velmi složitý, spoluvytvářejí ho širší společenské podmínky, škola, rodina, hromadné sdělovací prostředky a další.

Bez ohledu na lokalitu, v níž bydlely, dávaly všechny děti přednost bydlení v rodinných domech s přírodními prvky v bezprostředním okolí. Obsahová analýza kreseb s dětskými představami o bydlení však naznačila difference mezi názory městských a venkovských dětí. Typ navrhovaného domu, bytu, pokoje i charakter okolní přírody vždy v jednotlivých lokalitách vyjadřoval dosavadní znalosti a zkušenosti dětí s prostorem a bydlením.

Venkovské děti dávaly ve více než třičtvrtě většiny přednost jedno- nejvýše dvoupatrovému rodinnému domku, samostatně stojícímu, s rovnou, sedlovou nebo mansardovou střechou a balkónem nebo terasou. Necelá třetina domů měla garáž a více než polovina byla zdobena různými zábradlími, schodišti, sloupky a obložení stěn či oken. Přírodní prvky považují venkovské děti za samozřejmost, o které není třeba psát, rozlišují však jejich okrasnou nebo užitkovou hodnotu. Děti z obcí v okolí Gottwaldova částečně připouštěly, jako jediné z venkovských dětí, možnost bydlení ve „vícebytových, sídlištních domech“.

Názory městských dětí na formy bydlení nebyly tak jednotné. Děti z menšího města se typem kreslených domů blížily spíše venkovským vzorům bydlení, dokázaly však uplatnit více fantazie než děti venkovské. Jejich kreslené domy byly také velmi často obloženy různými mozaikami, barevnými a různě zdobenými zábradlími, ploty, schody atd. Přírodní prvky jako by dotvářely idylkou představu o venkovském bydlení. Nebyl v nich však náboj naléhavosti a nutné potřeby, jako u dětí z velkého města, ani rozlišování užitkovosti či okrasy, jako u dětí venkovských.

Polovina dětí z velkého města dává přednost bydlení v jedno- nejvýše dvoupatrových samostatně stojících rodinných domech s velkými prosklenými terasami a balkóny, garážemi a bazény, obklopených trávníkem, stromy, lesy, horami a kopci. Jejich popisy a slohové práce jsou emocionálně silné a naléhavé a často s poznámkou, že se jim podobná přání stejně nikdy nevyplní. Terasy, garáže a balkóny chápou v jejich funkci, nezdůrazňují tolik prestižní hodnotu, jejich „modernost“ jako děti na venkově. Děti z městského centra a části města určené k přestavbě vidí často zlepšení své bytové situace v přestěhování do sídlišť „u lesa“, „v přírodě“ apod.

Městské děti jsou kritické vůči svému okolí a dovedly dát řadu návrhů jak prostředí a bydlení zlepšit. Za jejich formulacemi se skrývají vážné věci — potřeba kontaktu s přírodou, zvířaty, půdou, vodou, hlínou i potřeba lidského porozumění a přátelství.

Metoda, kterou jsme použili, nabídla celou škálu informací, které lze získat poměrně malým a „levným“ sociologickým šetřením. Osvědčila se nám kombinace kreseb a slohových prací i fotografická konfrontace dětských přání se skutečnou úrovní bydlení.

Výsledky obsahové analýzy kreseb bychom těžko dokázali interpretovat, kdyby nám jasnější klíč k vysvětlení některých přání a názorů nedaly samy děti ve slohových pracích, popisech kreseb a kdybychom dostatečně neznali prostředí, v němž žijí.

Domníváme se, že je třeba důsledněji sledovat socioprofesionální a hmotnou úroveň rodin zkoumaných dětí, kterou v našem případě opomenuli mnohdy učitelé zaznamenat. K hlubšímu vysvětlení některých dětních volených forem bydlení a přírodních prvků je třeba také třídění podle jejich pohlaví a věku. Každá z těchto skupin byla totiž citlivější k jiným prvkům prostředí.

Šetření a jeho výsledky nás poučily, že ani standardizované instrukce nezabrání ovlivňování názoru a výtvarného projevu dětí. Je nutné, aby u podobných typů šetření byli výzkumníci osobně přítomni, zabránili rušivým vnějším vlivům a sledovali spontánní reakce dětí na pokládání otázek i při kreslení či psaní.

Před vlastní obsahovou analýzou kreseb a psaných prací je nutné připravit podrobnou soustavu přesně vymezených prvků analýzy. Ušetří několikrát přepracování soustavy prvků a pracnou zpětnou kontrolu všech analyzovaných prací. Vznikne tak dostatečný podklad pro kvantitativní zpracování získaných údajů. Obsahová analýza dětských kreslených a psaných projevů je pracná, přínáš však celou řadu podnětů a nápadů pro netradiční hodnocení vlivu životního prostředí na člověka.

Péče o dítě a návratnost žen z mateřské dovolené

V rámci opatření směřujících k odstranění nedostatku pracovních sil v našem národním hospodářství zorganizovalo ministerstvo práce a sociálních věcí ČSR, odbor péče o rodinu a mládež, ve IV. čtvrtletí roku 1976 výzkum příčin nízké návratnosti žen po skončení mateřské dovolené do původního zaměstnání a možností žen — matek pracovat ve směnných provozech.

Cílem bylo provést hlubší analýzu současné situace, objasnit objektivní i subjektivní příčiny a navrhnout příslušná opatření. Předpokládalo se také, že šetření bude podrobnějším pohledem na problémy zaměstnaných žen pečujících o nezletilé děti.

Výběrový soubor tvořilo 4 410 žen z 25 organizací vybraných odvětví zpracovatelského průmyslu skla, keramiky a porcelánu, textilního a konfekčního, potravinářského, obuvnického, strojírenského a kovodělného průmyslu a ze zdravotnictví na území ČSR. Výsledky lze aplikovat i na jiná odvětví, neboť tematika má velmi obecný charakter, problematika je v řadě odvětví velmi shodná a šetření bylo značně široké.

Průzkum byl proveden formou dotazníkového šetření. Jeden dotazník a jeho varianta byly určeny ženám, které po mateřské dovolené nastoupily do zaměstnání, a druhý, rovněž s upravenou variantou, ženám, které byly v době šetření na mateřské dovolené nebo již rozvázaly pracovní poměr se svou původní organizací.

Dotazníky byly jednotlivým ženám rozesílány za souhlasu příslušných resortů a organizací podle adresáře pořízeného vybranými organizacemi.

Také vedení organizací odpovídalo na některé otázky formulované v souhlase s cílem šetření.

Charakteristika souboru

V souboru bylo 76,3 % žen ve věku nejvyšší plodnosti, tj. od 20 do 29 let, 0,6 % žen do 19 let a 22,1 % od 30 do 39 let. Ostatní ženy byly starší.

Naprostá většina žen byla vdaná (96,2 %).

Děti do 3 let věku mělo 66,7 %, do 6 let 96,5 % žen. Další dítě nebo děti plánovalo 30,8 % žen, více než dvě třetiny až na dobu, kdy budou nejmladšímu dítěti 3 roky.

Základní vzdělání mělo 69,2 % žen, z toho více než polovina byla vyučena. Střední odborné vzdělání s maturitou mělo 20,2 %, bez maturity 6,2 % žen. Žen s vysokoškolským vzděláním bylo v souboru 1,5 %.

V souboru bylo 48 % dělnic, 22,2 % tvořily provozní, skladové a pomocné pracovnice při výrobní činnosti.

Ve směnném provozu pracovalo 16,2 % žen, manžela ve směnném provozu mělo 34,9 % žen a na lince pracovalo 20,9 % žen.

Soubor tedy vypovídal o ženách, které ve výrobních odvětvích zpracovatelského průmyslu představují většinu.

Délka mateřské dovolené

V roce 1975 bylo na mateřské dovolené vč. JZD 268 tisíc žen, v roce 1976 283 tisíc žen. I když se v roce 1977 očekával již určitý větší pokles, činil počet žen na mateřské dovolené v roce 1977 skoro 282 tisíce.

Také v jednotlivých vybraných organizacích se zvýšil počet žen na mateřské dovolené. Z celkového počtu žen zaměstnaných v jednotlivých organizacích činil až 25 % a návratnost těchto žen do původní organizace se pohybovala v průměru kolem 57 %.

Náš stát poskytuje rodinám s dětmi nebyvalou sociálně ekonomickou pomoc. Umožňuje ženám plně se dětem věnovat v jejich nejtěžším věku. Jak ženy této možnosti využívají? V uvedeném šetření vyčerpalo zákonný nárok na mateřskou dovolenou do dvou let věku dítěte 49,5 % žen. Plná čtvrtina žen (24,2 %) nastoupila do zaměstnání do jednoho roku dítěte, tj. bez vyčerpání zákonného nároku na další mateřskou dovolenou (§ 157, odst. 2 zák. práce). Ostatní se vrátily do zaměstnání později (20,7 % mezi 2. a 3. rokem a 5,6 % po době delší než tři roky).

Rozhodující pro délku péče o dítě a setrvání v domácnosti byl počet dětí do 6 let věku. S počtem dětí tohoto věku se prodlžovala délka přerušení zaměstnání.

Doba péče o děti v rodině se prodlžovala tím více, čím nižší byl vlastní příjem ženy a čím vyšší byl příjem manžela. Výše nájemného (především do dvou let věku dítěte) ani výše splátky na půjčku v podstatě nehrály rozhodující úlohu. Zato hrálo svou roli vzdělání. Ženy s vysokoškolským vzděláním nezůstávaly doma déle než dva roky.

Dá se předpokládat, že i nadále více než dvě třetiny z počtu žen na placené mateřské dovolené (26 týdnů) budou využívat možnosti pečovat o dítě do dvou až tří let jeho věku, tedy tak, jak to zamýšlel zákonodárce.

Podmínky návratnosti žen do zaměstnání

Více než polovina žen (51,9 %) vázala svůj návrat do zaměstnání na možnost umístit dítě v jeslích

nebo v mateřské škole. Polovina žen (45,2 %) požadovala práci v jednosměnném provozu, zhruba třetina (34,9 %) zkrácený pracovní úvazek. Zlepšení finančních podmínek uvedlo 14,1 % žen a teprve na další místa se v četnostech od 6,2 % do 2,6 % dostaly ostatní podmínky: vyřešení bytové situace, požadavek pomoci manžela a širší rodiny, změna pracoviště uvnitř závodu, lepší organizace práce, zlepšení dopravy do zaměstnání a ze zaměstnání. Mnohé z podmínek uváděly ženy v různých vzájemných kombinacích, což svědčí o složitosti jejich problémů. Požadavek pomoci manžela a ostatních členů rodiny téměř neuváděly ženy s nižším příjmem (od 1000 do 2000 Kčs), naproti tomu ženy s vyšším vzděláním, zejména vyšších věkových kategorií a s větším počtem dětí jej uváděly častěji.

Rozhodující podmínkou pro návrat ženy po mateřské dovolené do zaměstnání je tedy zajištění péče o dítě, práce v jednosměnném provozu a na zkrácený pracovní úvazek, popřípadě s upraveným začátkem pracovní doby.

Ženy se tedy vracely do zaměstnání především tehdy, když měly komu svěřit dítě do péče (56,5 % žen). Přijímaly i méně placené zaměstnání jen proto, že jim organizace zabezpečila péči o dítě. Nízké platové zařazení (do 1000 Kčs) mělo pak v nové organizaci dvaapůlkrát více žen než v původní organizaci (27,1 % proti 11,4 %) a naopak vyšší mzdu mělo méně žen (od 1501 do 3500 Kčs v nové organizaci 14,9 %, v původní 30,3 %). Ženy tak doplácely na svou mateřskou funkci a v celostátním měřítku se nevyužívá jejich již dosažená kvalifikace.

Skoro 10 % žen celého souboru jako důvod své dlouhodobější péče o děti uvedlo, že chtěly nebo chtějí o dítě pečovat osobně. V komplexu zjišťovaných postojů byl tento postoj testován jako nejvýznamnější.

Dalším významným důvodem nástupu do zaměstnání po mateřské dovolené byla finanční situace rodiny (uvedlo 52,9 %).

Ostatní zkoumané důvody, které mohly být stimulem nebo naopak zábranou návratu do zaměstnání, tj. přání muže, zdravotní důvody, plánování dalšího dítěte, obava ze ztráty kvalifikace, ze ztráty pracovního místa uváděl daleko nižší počet žen (0,4 % — 5,0 %). Zeela do pozadí ustupovalo ve všech skupinách žen přání rodičů.

Až na sedmé místo v pořadí se dostala obava ze ztráty pracovního místa (nejsilněji tam, kde oba partneři měli nízký příjem). Svědčí to o pevných sociálních jistotách těchto mladých žen v naší společnosti.

Překvapilo, jak málo si ženy uvědomují nebezpečí ztráty kvalifikace, zejména při déletrvajících nepřítomnostech na pracovišti, například při opakovaných porodech, při dlouhodobější péči o dítě apod. Z celého souboru se tak vyjádřilo jen 1,5 % (ze znovuzaměstnaných 2,6 %).

Dá se tedy shrnout, že se většina žen nevracela do původní organizace především proto, že buď neměla komu svěřit dítě do péče nebo o ně chtěla osobně pečovat. Naproti tomu více než třetina nastupovala proto, že měla postaráno o děti, a více než třetinu motivovaly finanční důvody.

Velmi významný byl požadavek mít zkrácenou pracovní dobu a pracovat v jednosměnném provozu.

Změna pracoviště nebo organizace a důvody této změny

Ženy uzavíraly pracovní poměr se zkrácenou pracovní dobou především z důvodů péče o dítě. Z žen, které byly v době šetření na mateřské dovolené, si přálo zkrácenou pracovní dobu 47,5 %, z žen již zaměstnaných (v původní i nové organizaci) ji mělo 37,3 %.

Tento podíl se snižoval s přestupem do jiné organizace, kde mohlo být dítě umístěno v jeslích nebo v mateřské škole.

Důvody nespokojenosti v zaměstnání, popřípadě změny pracoviště: směnnost práce (28,0 %), nízký plat (19,1 %), nevyhovující pracovní doba (17,9 %), nevyhovující charakter práce a prostředí (12,5 %), rozsah přesčasové práce a práce ve dnech pracovního klidu (9,1 %), vztahy mezi lidmi (8,2 %), nemožnost uplatnit svou kvalifikaci (6,9 %).

Směnnost práce žen — matek

Předpoklad, že hlavní zábranou směnnosti práce žen-matek budou problémy s péčí o dítě, byl šetřením plně potvrzen.

Rodinné důvody ztěžující nebo bránící směnnosti:

1. péče o děti a rodinu	75,5 %
2. manžel si to nepřeje	16,2 %
3. potíže při využívání volného času	10,2 %
4. jiné důvody	7,8 %
5. zdravotní potíže	3,8 %
6. nepřejí si to rodiče	0,7 %

(Součet přesahuje 100 % — ženy mohly uvádět tři důvody.)

Snížená ochota žen — zejména matek malých dětí — pracovat na směny má své výrazné

objektivní důvody. Patří k nim především nedostatek zabezpečení řádné celodenní péče o děti, tj. v době pracovní i po další část dne. Tento důvod uvádějí ženy jako prvořadý a nejvýznamnější. Problémy se zabezpečením péče o děti se zvyšují, pracuje-li i manžel na směny. Tehdy sílí i jeho negativní postoj k práci ženy ve směnném provozu. Významnými faktory, které ovlivňovaly postoje žen ke směnnosti z hlediska uváděných důvodů, byly věk, vzdělání, povolání, počet dětí do šesti let, již zkrácená pracovní doba a směnnost práce manžela.

Zcela negativní je postoj ženy k práci na směny, jestliže potřebuje zkrácenou pracovní dobu — ve směnných provozech je tato možnost velmi malá. K tomu přistupuje i problém využívání volného času společně s manželem a dětmi. Směnnost práce obou rodičů malých dětí proto často vede k tomu, že žena rozvažuje pracovní poměr.

Celkové hodnocení předpokladů pro práci žen ve směnných provozech:

1. zabezpečení péče o děti	61,5 %
2. výrazné zvýšení mzdy (příplatku) za práci ve směně	24,8 %
3. zlepšení organizace zásobování, nákupu, prodeje	17,0 %
4. zkrácení pracovní doby pro pracující ve směních	15,9 %
5. delší dovolená pro pracující ve směních	11,8 %
6. doprava do zaměstnání a ze zaměstnání	11,4 %
7. lepší úprava začátku a konce směn	9,2 %
8. zvýhodnění rekreace nebo lázeňské péče	8,9 %
9. lepší péče závodu (organizace) o pracovníky	5,6 %
10. lepší organizace práce ve směních	4,8 %

Konfrontace s názory organizací

Odpovědi organizací se v podstatě nerozházely s výpovědmi dotazovaných žen. Mezi důvody, pro něž zůstávají ženy po mateřské dovolené v domácnosti nebo mění zaměstnání, uváděly i organizace především nedostatek míst v předškolních zařízeních, ale i další důvody, jako charakter práce (v provozech s linkovou výrobou, kde není možné vyhovět požadavku na úpravu pracovní doby), směnnost, namáhavost zaměstnání, finanční podcenění práce žen, nízkou kvalifikaci, vzdálenost pracoviště od místa bydliště atd.

K návratnosti žen do zaměstnání po mateřské dovolené podle jejich názoru nejvíce přispívá umístění dětí v předškolních zařízeních. Zároveň proto sdružují finanční prostředky, podílejí se na výstavbě jeslí a mateřských škol, intervenují za umístění dětí v zařízeních národního výboru nebo jiných organizací. Není-li možné umístit děti do předškolních zařízení, poskytují některé závody ženám domácí práci, která se rozváží až do bytů (Novoborské strojírna, Nový Bor, n. p. Mohelnice aj.). Předškolní zařízení chybí zejména v malých obcích, odkud ženy v dosti velkém počtu dojíždějí do zaměstnání a pro něž ani závodní jesle a mateřské školy v sídle organizace nepřicházejí v úvahu. I z těchto důvodů se v kratších časových intervalech rodí druhé, popřípadě další dítě, což ze zdravotních důvodů není pro ženy žádoucí.

Praxe při získávání žen k návratu do zaměstnání po skončení mateřské dovolené je různá. Především jsou to nejrůznější způsoby udržování kontaktu s ženou v průběhu mateřské dovolené. Řada opatření je zahrnována do komplexních programů péče o pracovníky. Například Tosta, n. p. Aš uzavírá s ženami interní dohody o možnostech zaměstnání po návratu z delší než zákonné mateřské dovolené. Ženám, které nastoupí po mateřské dovolené do pracovního poměru, poskytuje odměnu 1000 Kčs (obdobně závod Severka, n. p. Cvikov). Dále se poskytuje příplatek k úkolové mzdě na zapracování, činí se opatření k dodržování zákazu práce žen s těžkými břemeny a na nočních směnách. Mezi další zvýhodnění patří preventivní lékařské prohlídky, omezování přesčasové práce žen s malými dětmi na nejnižší možnou hranici a přednostní zařazování pracovníků s dětmi do 15 let do jednosměnných provozů. Pro ženy jsou pořádány doškolovací kurzy v závodní škole práce a ve večerních školách a další kurzy pro zvyšování kvalifikace. Rozšiřuje a z kvalitativně se závodní stravování, zřizují se sociální a hygienická zařízení pro ženy.

Péče o děti tedy působí při zvyšování koeficientu směnnosti pochopitelně jako retardační faktor. Některé závody proto využívají ke zvýšení stabilizace pracovních sil a ke zvýšení směnnosti i osobní hmotné zainteresovanosti (opatření ministerstva práce a sociálních věcí ČSR č. 39/1976). Tato opatření však nutně musí jít ruku v ruce s dalším úsilím o vytvoření podmínek pro to, aby žena mohla řádně plnit svou mateřskou funkci.

Náměty k řešení

Mezi náměty opatření pro zvýšení návratnosti žen z mateřské dovolené a směnnosti práce žen se objevily zejména tyto: úprava začátku pracovní doby ranní směny (nikoli posunutá, nýbrž pohyblivá), vytváření speciálních pracovišť pro matky s nezletilými dětmi, přednostní umísťování dětí matek pracujících na směny v předškolních a dalších zařízeních, zlepšování kultury práce a pracovního prostředí, vytváření lepších podmínek v závodním stravování, vhodná organizace zejména místní dopravy, rozšíření nových forem nákupu, přednostní řešení bytových problémů

matek pracujících ve vícesměnných pracovních režimech, preference při poskytování rodinné rekreace a rekreace dětí, přizpůsobení rytmu společenského a kulturního života volnému času pracovníků ve vícesměnných provozech.

Zdeňka Kadlecová

Rodiče s dětmi v tělovýchovném kolektivu

V roce 1965 schválil ústřední výbor ZTV (Základní tělesné výchovy) novou organizační formu práce tělovýchovných jednot: cvičení rodičů s dětmi. V průběhu následujícího období našla tato forma zájmové tělovýchovné činnosti oblibu v mnoha rodinách s dětmi předškolního věku.

Časová prověrka ukazuje, že nejde o „módní“ záležitost, že tato pravidelně pěstovaná aktivita plní ve výchovném procesu některé funkce, které jiné společné činnosti rodičů a dětí nezajišťují.

Hlavním cílem cvičení rodičů s dětmi v oddílech Základní a rekreační tělesné výchovy (dále ZRTV) je využívat tělesných cvičení a her jako prostředku rozvoje dítěte předškolního věku v širokém slova smyslu. Pohybovou výchovou se rozumí komplexní proces, který posiluje zdravý růst a vývoj dítěte, rozvíjí pohybové schopnosti a dítě všestranně pozitivně ovlivňuje. S rozvojem poznatků o možnostech dětského organismu se postupně měnily i názory na zatěžování dětí předškolního věku; současně s tím se rozšiřuje i zapojení této věkové skupiny do tělovýchovného procesu.

Zkoumání vlivu tělesných cvičení na děti předškolního věku, které cvičí v tělovýchovném kolektivu s rodiči, popřípadě prarodiči, se v poslední době zabývá skupina výzkumných pracovníků kolem J. Berdychové, zakladatelky společného cvičení rodičů a dětí. Některé dílčí sociologické poznatky týkající se této problematiky (především sociální charakteristiky populace, která se této aktivitě věnuje a rozbor postavení pohybové aktivity a tělesné výchovy vůbec v životě rodin s malými dětmi) byly již na stránkách Sociologického časopisu publikovány (v č. 4/1977). V tomto sdělení uvádíme některé nové zkušenosti získané na základě šetření v oddílech ZRTV, kde cvičí rodiče s dětmi. Pozornost věnujeme pouze některým problémům, a to základním otázkám motivací rodičů pro účast na společném cvičení, problémům adaptace dětí v tělovýchovném kolektivu a některým otázkám výchovného přístupu rodičů (společné cvičení s dětmi v tělovýchovných jednotách je mimo jiné koncipováno i jako jedna z forem výchovy rodičů).

1. Motivace rodičů k účasti na cvičení

Vztahy, které vyplývají z manželství a rodičovství, se podílejí na vytváření struktury zájmů a potřeb každého člena rodiny. Jednotlivec jako součást určitého typu rodiny se rozhoduje pro některé činnosti a určuje jejich smysl jednak z hlediska svých vlastních potřeb, jednak z hlediska potřeb ostatních členů.

Účast rodičů s dětmi na společném cvičení je v prvé řadě motivována společným zájmem rodičů prospět pohybovému a psychologickému rozvoji dítěte. Přitom motivací, jak se ukázalo, není pouze snaha o rozvoj fyzických schopností a návyků dítěte, ale i snaha (zvláště u dětí, které nenavštěvují jesle nebo mateřskou školu) přispět k adaptaci dítěte v kolektivu vrstevníků (viz tab. 1).

Další (poměrně častý) motivační moment vyplývá přímo z potřeb rodičů samých, konkrétně z nedostatku příležitostí ke cvičení, ze snahy o získání, resp. udržení dobré tělesné kondice apod.

Tabulka 1. Stimuly účasti rodičů na společném cvičení rodičů a dětí podle socioprofesionálních skupin (v % odpovědi ano)

Stimuly účasti	Socioprofesionální skupina		
	dělníci	zaměstnanci	inteligence
Nedostatek příležitostí ke cvičení	14,3	37,5	33,3
Návyk cvičení z dřívější doby	95,1	67,5	46,8
Získat, resp. udržet si dobrou tělesnou kondici	14,3	32,5	25,6
Doporučení přátel, známých	85,7	55,0	61,5
Snaha užitečně prožít část volného času	14,3	52,5	46,2
Učit dítě nové věci	100,0	97,5	97,4
Rozvíjet pohybové schopnosti dítěte	100,0	97,5	100,0
Umožnit dítěti pobyt v kolektivu vrstevníků	60,3	65,4	68,2

2. Dítě v kolektivu cvičenců a cvičení doma

Někteří kritikové cvičení rodičů a dětí argumentují někdy tím, že malé děti předškolního věku se v kolektivu dospělých cvičenců těžko adaptují. Výsledky dlouhodobého pozorování a výpovědi rodičů ukázaly, že děti kolem 2,5—3 let, kdy začínají v oddílech cvičit, se v kolektivu cvičenců adaptují většinou velmi dobře, a to v poměrně krátkém čase. (Jde zhruba o 66 % dětí). Dobře, ale po poněkud delší době (třech až čtyřech měsících jednou týdně absolvovaného cvičení) se adaptuje asi 30 % dětí; pouze cca 3 % dětí si v kolektivu s dospělými cvičenci zvykají velmi těžko — v těchto případech rodiče přestanou cvičení navštěvovat. Adaptace dítěte na kolektiv cvičenců tedy probíhá většinou bez obtíží. Je pochopitelně závislá i na věku dítěte. V šetření se ukázalo, že nejvhodnějším pro začátek cvičení v oddílech rodičů a dětí je období kolem 2,5 roku věku dítěte. V tomto období se dítě nejnáze v kolektivu cvičenců adaptuje a dobře se přizpůsobuje nové činnosti.

Pro adaptaci dětí v kolektivu cvičenců i pro rozvoj jeho pohybových schopností má důležitý význam i *cvičení doma*. Z hlediska jeho frekvence můžeme děti zařadit do tří skupin:

1. často a velmi často doma cvičí asi 25 % všech sledovaných dětí;
2. většina dětí — 60 % cvičí doma *příležitostně*;
3. nikdy doma necvičí asi 15 % dětí.

Analýza otázek souvisejících s cvičením dětí v domácím prostředí, resp. mimo oddíly ZRTV ukázala některé zajímavé závislosti na sociálních faktorech. Potvrdilo se, že tam, kde je v společném cvičení zainteresována širší rodina (to znamená oba rodiče, popřípadě někteří prarodiče dítěte), (1) cvičí děti doma častěji. V případě, že s dítětem chodí cvičit pouze jeden z rodičů (matka nebo otec), snižuje se i frekvence cvičení v domácím prostředí.

Tabulka 2. Zapojení rodiny do cvičení s dětmi a frekvence cvičení doma (v %)

S dítětem chodí cvičit	Dítě doma cvičí „často“
Pouze otec	12,5
Pouze matka	17,3
Rodiče se spolu střídají	29,4
Rodiče se střídají s prarodiči	46,7
Pouze prarodiče	28,6

Tabulka 3. Frekvence cvičení v oddíle a doma (v %)

Frekvence cvičení v oddíle	Dítě doma cvičí „často“
2 × za měsíc	66,7
3 × za měsíc	16,7
4 × za měsíc	25,0
5 × a více za měsíc	11,8

Frekvence cvičení s dětmi doma klesá také s častější návštěvností cvičebních hodin v oddílech. Je zřejmé, že rodiče, kteří navštěvují oddíly v průměru 1 × a více za týden se ke cvičení doma dostanou poměrně málo. Doma cvičí častěji také ty děti, jejichž rodiče se intenzivněji věnují nějaké sportovní aktivitě. Opět se potvrzuje, že silnější pozice tělovýchovných aktivit v rodině stimuluje větší zájem o pohybový (ale i psychický) rozvoj dítěte.

(1) Celková charakteristika účastníků cvičení z tohoto hlediska byla například popsána v informaci *Sociální problémy cvičení rodičů a dětí. Ze sociolo-*

gického výzkumu v pražských tělovýchovných jednotkách uveřejněné v Sociologickém časopise č. 4/1977, s. 424—429.

3. Společné cvičení jako jedna z forem výchovy rodičů

Rodiče často mají zájem o rozvoj osobnosti dítěte, ale mnohdy sami nevědí, že oblast tělesné výchovy přináší rodičům dětí předškolního věku řadu konkrétních příkladů jak ovlivňovat rozvoj dítěte, a to nejen po stránce pohybové. Poskytuje zároveň mnoho podnětů k řešení výchovných problémů, vede rodiče k hlubšímu zamýšlení nad osobností dítěte vůbec.

Účast rodičů v oddílech „cvičení rodičů s dětmi“ je tedy možno charakterizovat rovněž jako jednu z forem výchovného působení na rodiče, kdy se aplikují některé prvky tohoto procesu: rodiče jsou informováni o psychickém a fyzickém vývoji dítěte, jsou jim poskytovány rady a návody jak jednat (úroveň tohoto působení je přirozeně různá, souvisí s pedagogickou vyspělostí a zkušenostmi lidí, kteří vedou hodiny cvičení).

V této souvislosti byl sledován *výchovný přístup* rodičů k dětem. Výsledky lze zhruba rozdělit do tří charakteristických skupin: asi v 10 % případů se výchovný přístup po absolvování cvičení (v průměru asi 2 roky) podstatně zlepšil; u 34 % se zlepšil částečně a u 55 % zůstal vcelku stejný.

Celkové procento (asi 45 %) osob, u nichž došlo k pozitivním změnám výchovného přístupu, je poměrně vysoké a dokazuje správnost našeho předpokladu o využívání hodin společného cvičení rodičů a dětí jako jedné z forem výchovy rodičů.

Sledované tendence „změny ve výchovném přístupu“ jsou různé u různých socioprofesionálních a věkových skupin rodičů, resp. prarodičů.

Tabulka 4. *Výchovný přístup a společné cvičení podle socioprofesionálních skupin a věku (v %)*

Změny ve výchovném přístupu na základě účasti v oddíle	Socioprofesionální skupina			Věk			
	dělníci	zaměst- nanci	inteli- gence	20—30 let	31—40 let	41—50 let	51 a více let
Podstatné zlepšení	14,3	5,0	15,0	7,0	9,8	25,0	50,0
Částečné zlepšení	57,1	35,0	25,0	27,9	29,3	75,0	50,0
Beze změny	28,6	60,0	60,0	65,1	61,1	—	—
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

statisticky významné na 5 % statisticky významné na 5 %

Je zřejmé, že dochází k pozitivním změnám ve výchovném přístupu k dětem především u rodičů (prarodičů) ze skupiny dělníků a dále zejména u rodičů (prarodičů) střední a starší generace. Změny ve výchovném přístupu jsou také částečně ovlivňovány tím, jak dlouho rodiče s dětmi v oddíle cvičí. Výrazné změny byly zjištěny především u rodičů, kteří pravidelně navštěvují hodiny cvičení s dětmi dva roky a více; například z těch sledovaných osob, které cvičí 2 až 2,5 roku, to je 11,8 % jedinců; od 2,5 do 3 let 16,7 %; déle než tři roky — 27,3 %. Naopak u rodičů navštěvujících cvičení méně než jeden rok nebyly zjištěny vcelku žádné výrazné změny v jejich výchovném přístupu.

Zajímalo nás, k jakým změnám především dochází v této oblasti. Získané výsledky lze shrnout takto:

1. vytvoření lepšího vzájemného vztahu mezi rodiči a dětmi;
2. získání větší autority u dítěte;
3. hlubší pochopení osobnosti dítěte;
4. zlepšení citových vazeb.

Zjištěné skutečnosti souvisí částečně i s věkem rodičů. Pro rodiče starší, popřípadě pro prarodiče (41—60 let) byly hodiny společného cvičení z hlediska formování výchovného přístupu významné zejména tím, že se posílil vzájemný vztah s dítětem; u rodičů 26—40 letých bylo zjištěno, že návštěva hodin společného cvičení přispěla k celkovému pochopení osobnosti dítěte — konkrétně k hlubšímu poznání charakteru dítěte a k získání trpělivosti při výchově.

Uvádíme typické výroky rodičů, které charakterizují zjištěné skutečnosti:

- „Můj výchovný přístup a řešení výchovných problémů se zlepšily. Na základě takového vzájemného kontaktu (rozuměj společného cvičení, pozn. J. H.) mezi dospělými a dětmi lze na dítě méně běžným, ale účinným výchovným způsobem působit.“ (Žena, 46 let, středoškolská profesorka; holčička, 4,5 roku.)

- „Hluběji jsem poznal její dětskou povahu a přizpůsobil tomu i výchovu doma.“ (Muž, 32 let, vysokoškolač, otec dvou dětí; holčička, 5,5 roku.)
- „Získala jsem více trpělivosti, lépe zvládnou obtížné situace při výchově, které se občas vyskytnou.“ (Žena, 33 let, úřednice, svobodná matka; holčička, 4,5 roku.)
- „Mám teď možnost kontrolovat a konfrontovat svůj přístup k dítěti s přístupem ostatních rodičů.“ (Muž, 34 let; chlapec, 4 roky.)

Na základě dosavadních poznatků a zjištění z dlouhodobého sledování kolektivů rodičů a dětí v oddílech tělovýchovných jednot se ukazuje, že tato aktivita je jednou z forem, které působí ve směru stmelení rodinného prostředí, učí rodiče citlivějšímu pohledu na emocionální a sociální život dětí, umožňuje vytváření řady neformálních sociálních interakcí, a to jak mezi dětmi, tak mezi dospělými účastníky cvičení.

Jaroslav Hudeček

Vliv výchovných postupů rodičů na socializaci dětí

Většina teorií osobnostního vývoje vychází z předpokladu, že zkušenost, kterou dítě získalo v rodině během svého formativního období, vede k vytvoření trvalých vzorů chování, tvořících základní stavební prvky jeho osobnosti, a to jak v případě zdravého, tak i poruchového vývoje. Rodina je hlavním místem děje, jímž jedinec vstoupá do společnosti, kde se učí jednat v souladu s normami společnosti, je hlavním prostředím procesu, v jehož průběhu si nedospělí členové osvojují psychické vlastnosti, jež odpovídají normám společnosti.

Stalo se již pravidlem vysvětlovat valnou většinu obtíží nebo jiných poruch v přizpůsobení dítěte „závadným“ rodinným prostředím. Nicméně v naší odborné psychologické, pedagogické či sociologické literatuře se (až na nepatrné výjimky [Kubička 1967; Kotásková 1976 a několik dalších]) nesetkáváme s exaktními studiemi tohoto typu. Zpravidla se vychází spíše z intuitivních dojmů či se spoléhá na zkušenosti některých významnějších klinických pracovníků, jež nemusí být vždy spolehlivé. Často se také využívá informací získaných v jiném sociálně kulturním prostředí, nejčastěji těch, které jsou publikovány v americké literatuře, kde otázkám rodinné výchovy a rodičovských výchovných postupů ve vztahu k vývoji dětské osobnosti byla v posledních padesáti letech věnována značná pozornost. Ovšem transkulturní validitu těchto poznatků pro naše kulturní podmínky musíme teprve dokázat. Není potřeba upozorňovat na nebezpečí, které je spojeno s mechanickým aplikováním poznatků získaných v odlišných kulturních podmínkách.¹

Nemalé nebezpečí se dále skrývá ve zjednodušeném modelu rodinné interakce, v němž je dítě pojmáno a zkoumáno pouze jako „závislá proměnná“, jako bezprostřední výsledek výchovného působení jeho rodičů. Toto mechanické pojetí socializace má u nás dosud živnou půdu, která, jak se zdá, byla udržována jednostranností reflexologického modelu. Podle tohoto pojetí spočívala psychoterapie dítěte převážně, ne-li výlučně, v působení na jeho rodiče. Vztah závislosti mezi chováním rodičů a dítěte však není jednostranný. Dítě může svými vlastnostmi a chováním do značné míry ovlivnit postoje, které k němu rodiče zaujmají.

Studium problematiky vztahů rodičů a dětí v procesu výchovy má nesporně velký teoretický i praktický význam. Také v Sovětském svazu se stává předmětem výzkumného zájmu. První práce se zaměřují na prověřování univerzálnosti základních dimenzí výchovných postojů rodičů. Jurkevič [1970] uvažuje o aplikaci modelu rodičovského chování, který zkonstruovali Roe a Siegelman [1963]. Sovětské kriminologové Goršeněva a Minkovskij [1975] zdůrazňují nový vývojový trend: Dochází k zásadní změně při výkladu delikventního chování, neboť výchova v neúplné rodině se nejvíce již jako hlavní znak delikventnosti mládeže. Pouze asi jedna třetina delikventů vyrostla v neúplné rodině, tedy podstatně méně, než se původně předpokládalo. Více než dvě třetiny populace mladistvých delikventů vyrostly ve formálně celé rodině, v níž byly deformovány nepříznivými výchovnými postoji a chováním rodičů. Goršeněva a Minkovskij považují celkovou kulturní úroveň rodiny, danou především vzděláním rodičů, za nejvýznamnější faktor působící na vývoj osobnosti dítěte k plnění různých sociálních rolí.

My zde chceme prezentovat některé informace z výzkumné sondy (provedené v sedmdesátých letech na filozofické fakultě UK), týkající se procesu rodinné socializace v našich sociálně kulturních podmínkách.² Jejím cílem bylo ověřit specifické hypotézy o podmíněnosti základních rysů dětské osobnosti (introverze — extraverze, adaptace — neadaptace) sociálním určením dítěte, konkrétně jeho zkušeností (výchovné postoje a rodičovské chování), kterou získalo interakcí se svými rodiči.

(1) V americké psychologii kromě toho sílí hlasy, které poukazují na závažné metodologické nedostatky dřívějších výzkumů rodinných vztahů [Bell

1968: 75] nebo dokonce zpochybňují validitu jejich závěrů a doporučení pro praxi.

Výzkumný přístup³ zahrnoval pět vzájemně se doplňujících pohledů: a) výchovné postoje matky, b) výchovné postoje otce, c) dětskou percepci rodičovského chování, d) chování dítěte ve škole, e) chování dítěte v rodině.

ad a) *Výchovné postoje matek* byly zjišťovány vícerozměrným dotazníkem⁴ postihujícím 23 různých postojů k rodinnému životu a k výchově dítěte, přičemž škála pro každý postoj vždy obsahuje pět položek, s nimiž byl v dotazníku vyjádřen silný nebo mírný souhlas či silný nebo mírný nesouhlas. Faktorovou analýzou jednotlivých škál se opakovaně dospělo ke třem základním postojům charakterizujícím chování matek: *mateřská kontrola, otevřené projevování hostility, klidný postoj k výchově dítěte*.

ad b) *Dotazník pro otce* obsahoval 30 osmipoložkových opět cyklicky uspořádaných škál. Byly formulovány tak, aby postihovaly ty aspekty otcova chování, které jsou relevantní pro vývoj dítěte. Faktorovou analýzou bylo izolováno pět obecnějších dimenzí: *autoritativní kontrola, demokratické postoje k výchově dítěte, manželský konflikt, tresty a přísná disciplína*.

Pojem výchovný postoj vymezujeme jako emocionální a kognitivně strukturovaný vztah vůči dítěti a jeho činnostem, který zakládá jejich pozitivní či negativní hodnocení. Vycházíme z hypotézy, že představa, kterou má otec nebo matka o své rodičovské roli (například zda je zapotřebí převážně omezovat chování dítěte či zda by rodiče měli být dítěti spíše vzorem) ovlivňuje jejich základní postoj k výchově, který se posléze projeví v chování vůči dítěti. Na druhé straně je však nutno si v této souvislosti uvědomit, že neexistuje vztah přímé závislosti mezi postoji rodičů měřenými dotazníky a jejich skutečným chováním [Koudelková 1972: 195—211].

ad c) *Dětská percepce rodičovského chování* byla zjišťována dotazníkem CRPBI⁵, který je opět formulován tak, aby pokryl všechny základní oblasti rodičovského chování. Jeho faktorová validita byla potvrzena například u nás J. Kotáskovou [1968]. Faktorovou analýzou 18 škál tohoto instrumentu se dospělo ke třem faktorům: *láska vs. hostilita, psychologická autonomie vs. kontrola, pevná vs. laxná kontrola*.⁶

Dětská percepce rodičovského chování není ekvivalentní se skutečným chováním rodičů vůči dítěti. Vztah mezi chováním rodičů a jeho odrazem v dětské percepci je jistě sám o sobě složitým problémem, v žádném případě však nelze chování otce a matky ztotožnit se subjektivní a hodnotící percepcí tohoto chování dítětem. Dětskou percepcí považujeme za další a vlastně již poslední článek v kauzální sekvenci rodinných vlivů, který má bezprostřední vztah k chování dítěte. I když skutečné chování rodičů je objektivní událostí ve vnějším prostředí, přesto ovlivňuje vývoj dítěte jen v tom směru, v jakém je jím percipováno. Z tohoto hlediska je percipované chování rodičů mnohem významnější, blíží se relevantnější determinantou vývoje dítěte, než je skutečný podnětový komplex rodičovského chování, jehož je odrazem.

Lze ještě předpokládat, že zjišťování dětské percepcie rodičovského chování má daleko větší

(2) Objektem výzkumu byla poměrně omezená populace dětí, jejichž věk se pohyboval mezi 12. až 15. rokem. Období dospívání bylo zvoleno jednak proto, že v této době dochází často k manifestním konfliktům mezi dítětem a jeho vychovateli, jednak z důvodu metodologického, neboť značná kognitivní vyspělost dítěte v tomto věku zvyšuje spolehlivost od něho získaných informací.

Dotazníky pro děti byly administrovány skupinovně, vždy zákům celé třídy, jejichž počet nepřesahoval 30. Byly zvoleny čtyři třídy na různých školách v Praze.

Chování dítěte ve škole bylo posuzováno třídním učitelem (3 ženy a 1 muž), který znal dítě alespoň jeden rok.

Rodiče nejdříve vyplnili dotazník rodičovských postojů a pak posuzovali vlastnosti svého dítěte. Vzhledem k tomu, že z výzkumu byly vyloučeny všechny děti, které žily v neúplných rodinách, a ty, jejichž rodiče se nám nepodařilo získat pro spolupráci, měli jsme k dispozici údaje jen asi od 70 % rodičů. Do hodnocení bylo zařazeno jen 84 dětí, 43 dívek a 41 chlapců a jejich rodičů.

(3) Metoda výzkumu je podrobně popsána v článku *Odlíšnosti v socializačních výchovných postupech rodičů vůči chlapcům a dívkám* [Koudelková 1977: 326].

(4) Dotazník vycházel z PARI (Parental Attitude Research Instrument) autorů E. S. Schaefera a R. C. Bella [1958: 29]. Jde o vícerozměrný dotazník, měřící v jedné variantě postoje matek, v druhé postoje otců.

(5) Children's reports of parent behaviour inventory [Schaefer 1965].

(6) Z rozboru interkorelací jednotlivých škál dotazníků aplikovaných v tomto výzkumu vyplynulo, že proměnné vyjadřující výchovné postupy zaměřené na trestání a potlačování chování dítěte, nedůslednost a psychologické formy kontroly chování dítěte se blíží v našich podmínkách spíše dimenzi hostility než autoritativnosti v rodičovských výchovných postupech. Proto budou při interpretaci výsledků uvedené škály považovány za komplementární informace především o rodičovské hostilitě.

validitu než měření rodičovského chování samého. Vzhledem k tomu, že základní rodičovské postoje akceptace vs. zavržení, autonomie vs. kontrola i formy disciplinování dítěte mají silný citový přízvuk, není překvapující, že jak odpověď rodičů na strukturované i nestrukturované otázky, tak i jejich skutečné chování, jsou-li pozorováni, jsou silně ovlivněny obvyklou tendencí stavět se do lepšího světla a učinit na odborníka lepší dojem. Děti mají menší zkušenost se společensky žádoucím hodnocením, proto lze předpokládat, že jejich informace budou přesnější.

ad d) *Chování dítěte ve škole* (hodnocené učitelem) [Schaefer 1965] bylo posuzováno ve třech rovinách obecnosti: konkrétní chování, rysy a faktory. Dotazník obsahoval 64 škál (měřících například submisi, entuziasmus, družnost, vychloubáčnost, krutost, skryté nepřátelství), z nichž každá byla definována pěti položkami popisujícími konkrétní, snadno pozorovatelné chování. Faktorovou analýzou byly abstrahovány dva polární způsoby chování: introverze vs. extraverze a láska vs. hostilita.

Dotazník byl doplněn o škály měřící hyperaktivitu a rušivé chování dítěte ve třídě.

Tabulka 1. Korelace rodičovských výchovných postupů s extravertním chováním chlapců (N = 41) a dívek (N = 43)

	Proměnné extravertního chování					
	Chlapci:			Dívky:		
	(1)	(2)	(3)	(1)	(2)	(3)
Chování matky:						
a) akceptující	-10	11	08	-12	11	00
b) povolné	-18	-19	-33	10	09	14
c) striktní	-04	-12	10	-32+	-11	-26
d) „psychologické“	-07	-03	-06	-07	-03	-06
f) nedůsledné	-23	-24	-20	12	22	-09
Chování otce:						
g) akceptující	03	18	22	-29	-02	-21
h) povolné	-22	-26	-20	-11	19	-14
i) striktní	-26	-28	-11	-24	-11	-07
j) „psychologické“	-02	-18	-12	-11	-07	-04
k) hostilní	-30	-17	-18	13	14	00
l) nedůsledné	-21	-26	-17	12	17	-11
Postoje matky:						
m) akceptující	29	14	-07	10	09	12
n) autoritativní	08	05	-01	25	05	-12
o) hostilní	-05	-09	-11	-12	07	-14
p) zavrhuje	-40++	-10	-49+	-08	15	-34+
Postoje otce:						
r) akceptující	17	40++	33	-06	07	-01
s) výkonové	-14	02	08	09	18	-19
t) autoritativní	-14	-19	-15	-02	15	-17
u) trestající	21	24	-07	15	31+	-22
v) potlačující	-11	-20	-20	19	21	-03
x) hostilní	-11	-04	-21	05	19	-04

Pozn.: Nuly a desetinné čárky v korelačních koeficientech byly vynechány. Hodnoty významné na hladině 0.05 = +, na hladině 0.01 = ++. 1 = dominantní extraverze, 2 = kooperativní extraverze, 3 = extravertní chování dítěte v rodinném prostředí.

ad e) *Chování dítěte v rodině* bylo posuzováno na podkladě sedmistupňových škál (celkem 72), které byly zvoleny tak, aby pokryly co nejvýstižněji základní projevy dětské osobnosti.

Bylo vytvořeno šest obecnějších polárních kategorií: 1. introverze vs. extraverte, 2. submise vs. dominance, 3. neurotičnost vs. emoční stabilita, 4. desurgence vs. surgence, 5. slabost vs. síla superega, 6. afliace vs. hostilita.

Socializační výchovné postupy rodičů ve vztahu k dimenzi extraverte — introverze dětské osobnosti

Rysy extraverte vs. introverze byly určovány na podkladě dvou nezávislých zdrojů: a) podle posouzení chování dítěte ve škole třídním učitelem, b) podle matčina posouzení chování dítěte v rodině.

Tabulka 2. Korelace rodičovských výchovných postupů s introvertním chováním chlapců ($N=41$) a dívek ($N=43$)

	Proměnné introvertního chování			
	Chlapci		Dívky	
	(4)	(5)	(4)	(5)
Chování matky:				
a) akceptující	-16	-10	06	33+
b) povolné	11	24	01	-20
c) striktní	11	13	17	36+
d) „psychologické“	05	17	02	09
e) hostilní	25	19	-10	-19
f) nedůsledné	34+	19	-14	-27
Chování otce:				
g) akceptující	-15	05	25	25
h) povolné	10	25	12	21
i) striktní	29	09	15	-01
j) „psychologické“	03	25	09	-06
k) hostilní	-09	-12	-10	-11
l) nedůsledné	23	21	11	-16
Postoje matky:				
m) akceptující	-28	05	-11	12
n) autoritativní	09	-15	08	15
o) hostilní	13	-07	10	06
p) zavrhuje	15	44++	09	23
Postoje otce:				
r) akceptující	-49++	-17	05	02
s) výkonové	01	-14	-16	09
t) autoritativní	23	-01	08	05
u) trestající	-04	09	-15	06
v) potlačující	26	-06	-14	07
x) hostilní	13	03	01	16

Pozn.: Nu y a desetinné čárky v korelačních koeficientech byly vynechány. Hodnoty významné na hladině 0.05 = +, na hladině 0.01 = ++. 4 = neurotická introverze na podkladě chování dítěte ve škole, 5 = neurotická introverze na podkladě chování dítěte v rodině.

Extravertní chování dítěte ve školním prostředí bylo definováno dvěma proměnnými, (1) dominantní extravertí, která se vyznačuje též sklonem k vůdcovství a sebeprosazováním, a (2) kooperativní extravertí, která však neznamená vyšší tendenci dítěte ke konformitě, ale převážně ochotu k společenské spolupráci. (3) Extraverze v rodině byla vyjádřena především sociabilitou, společenskou družností.

Introverze dítěte ve škole byla definována proměnnou, kterou jsme označili jako (4) neurotická introverze vzhledem k tomu, že korelovala s neurotičností. Zahrnuje však i další složky introverze, tj. malý zájem o společenské aktivity i zálibu ve vnitřních duševních dějích. Introvertované chování v rodině opět jako (5) neurotická introverze, neboť škály, jimiž je definována, vyjadřují především plachost dítěte ve společenských situacích, která je neurotičky podmíněna.

Ze struktury korelací (uvedených v tabulkách 1 a 2) rodičovských výchovných postupů a rysu introverze-extraverze v této práci vyplynulo, že pól extraverze je v podstatě uzávislý na rodičovském chování vůči dítěti, zatímco pól introverze poněkud koreluje se sníženou akceptací dítěte jeho rodiči, aniž by se však současně u nich plně aktivizovaly jejich zjevné hostilné autoritativní postoje. Tuto sníženou akceptaci introverze u dítěte vysvětlujeme jako sekundární, reaktivní rodičovský postoj, neboť zpravidla tendence dítěte k introverzi bývá rodiči i učiteli pokládána za nežádoucí či dokonce maladaptivní projev, a proto přijímána nepříznivě.

Tabulka 3. Korelace rodičovských výchovných postupů s adaptivními formami chování u chlapců (N=41), a dívek (N=43)

	Proměnné adaptivního chování			
	Chlapci		Dívky	
	(6)	(7)	(6)	(7)
Chování matky:				
a) akceptující	19	35+	-16	01
b) povolné	-33	-10	04	-16
c) striktní	-12	-11	-44++	19
d) „psychologické“	-22	-22	-18	15
e) hostilní	-34+	-33+	04	13
f) nedůsledné	-25	-16	07	05
Chování otce:				
g) akceptující	10	31	-11	05
h) povolné	-37+	-22	-19	-11
i) striktní	-28	-06	-29	00
j) „psychologické“	-27	-29	-19	-01
k) hostilní	-41++	-31	02	-04
l) nedůsledné	-41++	-34	-07	05
Postoje matky:				
m) akceptující	29	00	14	-05
n) autoritativní	-16	08	-16	08
o) hostilní	-32+	06	-12	-24
p) zavrhuje	-35+	-64++	-07	-50++
Postoje otce:				
r) akceptující	16	00	15	-02
s) výkonové	-35+	-18	07	00
t) autoritativní	-35+	-21	-13	09
u) trestající	-01	-17	09	16
v) potlačující	-37+	-15	-02	-05
x) hostilní	-11	-24	-05	-02

Pozn.: Nuly a desetinné čárky v korelačních koeficientech byly vynechány. Hodnoty významné na hladině 0.05=+, na hladině 0.01=++. 6 = volní vytrvalost, 7 = přizpůsobení dítěte v rodině.

Adaptivní chování bylo definováno dvěma proměnnými. Dobré přizpůsobení dítěte na školní práci je vyjádřeno (6) volní vytrvalostí, která však zahrnuje vedle sebevlády také motivaci i dobré schopnosti pro učení. Tato proměnná silně koreluje s prospěchem dítěte ve škole. (7) Přizpůsobení dítěte v rodině bylo definováno proměnnou, která vyjadřuje konformitu dítěte k požadavkům vychovatelů a je v podstatě identická s osobnostním faktorem síla svědomí.

Problémové chování bylo ve výzkumu reprezentováno čtyřmi proměnnými. Hostilita dítěte vůči spolužákům a vůbec celková maladaptace v sociálních vztazích je vyjádřena proměnnou (7) — agresivita, pracovní maladaptace, podobná u nás známému syndromu lehké mozkové dysfunkce (9) — hyperaktivita. (10) hostilita dítěte v rodině je vyjádřena jednak slabou sebevládou, jednak nedostatečně vypěstovaným citem pro potřeby druhých. Do této kategorie

Tabulka 4. Korelace rodičovských výchovných postupů s maladaptivními formami chování u dětí

	Proměnné maladaptivního agresivního chování							
	Chlapci (N=41)				Dívky (N=43)			
	(8)	(9)	(10)	(11)	(8)	(9)	(10)	(11)
Chování matky:								
a) akceptující	-40+	+ -34+	-20	-02	-36+	02	05	04
b) povolné	27	31+	00	26	10	05	09	00
c) striktní	26	13	16	24	-09	13	-12	28
d) „psychologické“	34+	33+	21	24	-07	-02	-07	-09
e) hostilní	48+	+ 39+	27	40+	+ 07	-06	-07	-02
f) nedůsledné	32+	21	13	42+	+ 01	-07	08	03
Chování otce:								
g) akceptující	-42+	+ -21	-24	-09	-35+	-21	-04	09
h) povolné	15	25	09	30+	11	19	17	27
i) striktní	24	05	13	25	-05	-04	01	26
j) „psychologické“	48+	+ 31	22	28	01	03	-01	01
k) hostilní	35+	24	31+	12	08	08	07	-05
l) nedůsledné	35+	32+	16	38+	13	19	08	13
Postoje matky:								
m) akceptující	05	04	11	-28	-15	09	12	-20
n) autoritativní	26	40+	+ -06	20	-03	12	18	19
o) hostilní	15	33+	06	32+	-19	05	34+	15
p) zavrhuje	45+	+ 37+	51+	+ 18	02	12	54+	+ 34+
Postoje otce:								
r) akceptující	16	08	05	-36+	-14	-12	-04	-16
s) výkonové	37+	45+	+ 09	15	16	02	01	10
t) autoritativní	33+	43+	+ 17	28	04	16	09	40+
u) trestající	14	29	20	21	-07	04	16	24
v) potlačující	20	37+	22	39+	-05	14	-05	10
x) hostilní	19	16	25	21	-01	04	-02	34+

Pozn.: Nuly a desetinné čárky v korelačních koeficientech byly vynechány. Hodnoty významné na hladině 0.05 = +, na hladině 0.01 = ++. 8 = agresivita, 9 = hyperaktivita, 10 = hostilita dítěte v rodině, 11 = školní nepospěch.

proměnných řadíme ještě (11) školní neprospek, který bývá průvodním jevem jak agresivních, tak hyperaktivních poruch adaptivity dítěte.

Ze struktury korelací uvedených v tabulce 3 vyplývá, že úspěšně přizpůsobené děti, tj. děti, které jsou sebejisté, umějí se prosadit, jsou spokojené a kamarádké, mají vysoce náročné, autoritativní rodiče, současně však milující a přístupné výměně názorů s dítětem. Je to vyjádřeno především záporným vztahem povolné, laxní a nedůsledné výchovy obou rodičů k volní vytrvalosti dítěte. Tato závislost se uplatňuje ovšem v rámci spíše akceptující rodinné atmosféry, neboť se ukazuje, že hostilní nedůslednost otce, právě tak jako celkové hostilní chování rodičů, negativně ovlivňuje volní vytrvalost chlapce. Tyto souvislosti považujeme za významné vzhledem k tomu, že se objevují paralelně na obou úrovních měření. Tytéž vztahy se prokazují nejen v synově percepci, ale i ve výchovných postojích podle vyjádření matky i otce. Analogické korelace jsou u dívek nevýznamné kromě případu autoritářského chování matky.

Pokud jde o poruchy sociální adaptace, zjištěné výsledky naznačují, že problémové chování dítěte může být stimulováno především hostilitou a nízkou autoritativností ze strany obou rodičů (viz tab. 4). Nejvýraznější jsou korelace s maladaptivním chováním chlapce ve školním prostředí. Hostilita, hyperaktivita i školní neprospek se zvyšují s hostilně autoritářskými postupy obou rodičů a snižují s přijímáním individuality dítěte. Hostilní chování chlapce bylo dále stimulováno tzv. psychologickými formami disciplinování a také hostilní nedůsledností obou rodičů, zatímco pouhá laxnost či povolnost rodičů, nezatížená hostilitou, neměla pro rozvoj této formy maladaptivního chování u dítěte význam.

Hyperaktivita u chlapců se vyznačovala podobnou strukturou korelací, navíc se však objevila souvislost s laxní výchovou u matek a hostilní nedůsledností otců. Dále se ukázalo, že hyperaktivní chování syna může vyvolat u rodičů mnohem více hostility než jeho otevřená agresivita v sociálních vztazích, zejména u matek. Zřejmě pro mnohé rodiče je zjevná agresivita syna snáze sluchitelná s jejich koncepcí chlapcovy sociální role, zatímco hyperaktivita je již považována za poruchu sociální adaptace.

Školní neprospek chlapce nejvíce souvisel s hostilními formami nedůslednosti obou rodičů, ale také s jejich celkovou laxností ve výchově, jejich nezájmem o život dítěte a jeho problémy. Ani v případě školního neprospechu nelze však přehlédnout významný podíl rodičovské hostility. Tato hostilita může být do značné míry reakcí na neúspěch dítěte, ale nelze podceňovat ani možnost primárního, tedy brzdícího vlivu rodičovské hostility na rozvoj poznávací aktivity dítěte, zejména když se uskutečňuje v kontextu laxních postupů rodičů.

Ani v těchto souvislostech nebyly u dívků populace výše uvedené významné korelace.

* * *

Ve výzkumu bylo zjišťováno, jak zaměstnání otce, vzdělání matky, věk otce a matky ovlivňují výchovné postupy obou rodičů. Průměrný věk matek byl 37,4 roku, průměrný věk otců 41,7 roku. Průměrný počet dosažených roků ve školním vzdělání byl u žen 10,5 roku, což odpovídá nižšímu středoškolskému nebo spíše převaze základního a středoškolského vzdělání u žen v našem vzorku. Zaměstnání otce jsme posuzovali ve třech kategoriích: 1. nekvalifikovaný pracovník, 2. vyučený, odborná škola, 3. vysokoškolák, vedoucí pracovník. V našem vzorku převládala druhá kategorie, t. j. skupina kvalifikovaných pracovníků, neznázna s nižším odborným vzděláním (na úrovni průmyslové školy).

Z korelací uvedených v tabulce 5 zjišťujeme, že převážná většina škál, které sytí obecný tras hostilní rodičovské autoritativnosti, záporně korelují jak se vzděláním matek, tak i se zaměstnáním otců, ovšem jen pro chlapce. Překvapuje nás, že hostilní autoritativnost matky vůči deři je zcela nezávislá na jejím vzdělání, zatímco její chování vůči synovi je s touto proměnnou zřetelně v inverzním vztahu. Vzdělanější matky méně často zaujímají vůči synovi hostilně autoritářské postoje.

Všechny škály, které sytí kategorii hostilně autoritativních otcových výchovných postupů vůči deři systematicky negativně korelují s výškou jeho postavení v zaměstnání a dokonce lze předpokládat, že otcovo postavení v zaměstnání nepřímě snižuje matčinu hostilní autoritativnost vůči dívce (hostilita a nedůslednost matek negativně koreluje s postavením manžela v zaměstnání). Tento vliv je též patrný v matčině chování vůči synovi.

Věk matky neovlivňoval její chování a postoje, věk otce negativně koreloval s jeho hostilním chováním vůči synovi a zřejmě také snižoval hostilitu matky vůči synovi. Osobnostní nezralost rodiče zřejmě uplatňuje vliv prostřednictvím jeho hostilních výchovných postupů.

Mezi přizpůsobením dívky a rodičovskými výchovnými postupy jsme, až na nepatrné výjimky, nezjistili systematické závislosti. Výchovné postoje i chování obou rodičů vůči dívčám bylo zcela nezávislé na vzdělání matky. Je obtížné uspokojivě vysvětlit tento odlišný proces socializace

Tabulka 5. Korelace rodičovských výchovných postupů se základními sociologickými charakteristikami rodičů

	Základní sociologické charakteristiky rodičů							
	Chlapců				Dívek			
	(12)	(13)	(14)	(15)	(12)	(13)	(14)	(15)
Chování matky:								
a) akceptující	14	31+	-08	-20	05	23	-03	-05
b) povolné	-06	-17	-16	-10	-16	-18	-12	-10
c) striktní	-30	-31+	-20	-21	-29	-13	01	16
d) „psychologické“	-46++	-51++	-20	-07	-17	08	-09	16
e) hostilní	-36+	-34+	-42++	-21	-35+	-16	-12	-03
f) nedůsledné	-14	-42++	-35+	-20	-32+	-21	-17	-08
Chování otce:								
g) akceptující	-04	-17	10	09	-03	02	-11	08
h) povolné	-06	-16	-01	-04	-16	-23	-16	02
i) striktní	-37+	-13	-21	-11	-37+	-07	07	17
j) „psychologické“	-42++	-41++	-25	-15	-36+	07	-06	05
k) hostilní	-34+	-26	-31	-20	-29	-07	-01	-11
l) nedůsledné	-21	-42++	-12	-10	-37+	-10	-27	-15
Postoje matky:								
m) akceptující	07	-03	-04	-13	32+	-03	-04	-13
n) autoritativní	-30	-46++	02	11	-09	-01	08	02
o) hostilní	-19	-35+	-02	-10	-08	03	07	10
p) zavrhuje	-12	04	10	13	10	-13	-07	-11
Postoje otce:								
r) akceptující	29	-11	11	04	07	-01	-21	-09
s) výkonové	-39+	-45++	-02	-03	-08	03	-23	17
t) autoritativní	-50++	-45++	10	08	-19	-12	-02	06
u) trestající	-34+	-49++	-03	-19	01	08	-02	18
v) potlačující	-38+	-37+	05	-04	-19	-15	-08	-01
x) hostilní	-18	-34+	-12	-17	-40++	-23	09	20

Pozn.: Nuly a desetinné čárky v korelačních koeficientech byly vynechány. Hodnoty významné na hladině 0.05 = +, na hladině 0.01 = ++. 12 = zaměstnání otce, 13 = vzdělání matky, 14 = věk otce, 15 = věk matky.

dívek jen z výsledků, které máme k dispozici. Mohli bychom spekulovat o tom, že konstituční faktory jsou nejdůležitější determinantou osobnostní struktury dívky. Na druhé straně můžeme též uvažovat o tom, že tradiční koncepce ženské role je tak zafixovaná ve vědomí našich rodičů, že rigidní a striktní postup při socializaci dívky z ní plynoucí je méně citlivý na vyšší úroveň vzdělání matky.

* * *

Analýza zjištěných údajů naznačuje, že chování dítěte v celé jeho šíři, zejména pokud jde o obecné vlastnosti jeho temperamentu, nelze uspokojivě vysvětlit jen na základě podmínek a vlivů, v nichž žije. Závažnější poruchy v přizpůsobení dítěte, které zasahují významné stránky jeho sociální interakce, jsou však již rodinným prostředím značně ovlivňovány. Nalezneme podstatně více relativních vztahů k hostilní rodičovské autoritativnosti, které lze interpretovat nejen jako sekundární, zpětný efekt, to jest jako reakci rodičů na maladaptivní chování dítěte, ale rovněž jako primární vliv, který na vznik a rozvoj poruchy působí.

Souhrn prezentovaných výsledků má spíše hypotetický charakter. Vliv rodinných faktorů na vývoj dětské osobnosti v našich sociálně kulturních podmínkách musí být dále zkoumán, musí docházet k těsnějšímu propojování psychologických a sociologických pohledů, neboť pochopení mechanismů vývoje dětské osobnosti je důležité jak pro vědu, tak pro výchovnou praxi.

Anna Koudelková

Literatura

- Bell, R. C.: *A reinterpretation of the direction of effect in studies of socialization*. Psychological Review 1968, No. 75, pp. 81—95.
- Goršeněva, N. A. — Minkovskij, G. M.: *Borba s prestupnostju nesovershenoletnich v bolšich gorodach*. Moskva, Nauka 1975.
- Jurkevič, N. I.: *Sovětskaja semja*. Minsk, BGU 1970.
- Kotásková, J.: *Mezikulturní výzkum postojů rodičů k dětem na základě Schaeferova pojmového modelu*. Československá psychologie 1968, č. 12, s. 139—151.
- Kotásková, J.: *Mění se vliv a význam některých podnětů pro dítě v průběhu socializace*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa 1976, č. 11, s. 405—418.
- Koudelková, A.: *Rodičovské postoje a základní faktory dětské osobnosti*. Nepublikovaná kandidátská disertační práce. Praha 1972.
- Kubička, L.: *Studie matčiny autority k dětem ve stáří kolem jednoho roku*. In: K problémům psychologie osobnosti (red.: V. Tardý). Praha, Academia 1967, s. 205—212.
- Roe, A. — Siegelman, M.: *A parent-child relations questionnaire*. Child Development 1963, No. 35, s. 355—369.
- Schaefer, E. S.: *Children's reports of parental behaviour: An inventory*. Child Development 1965, No. 38, s. 413—424.
- Schaefer, E. S. — Bell, R. C.: *Development of a parental attitude research instrument*. Child Development 1958, No. 29, pp. 339—361.

Miroslava Šolcová: Rodina a její funkce v socialistické společnosti

Praha, Horizont 1976, 152 s.

Analýza rodiny, jejích vývojových stadií i sociálních funkcí patří k tradičním tématům historickomaterialistického zkoumání. Nová publikace Miroslavy Šolcové, rozšiřující řady naší nepřiliš bohaté knižní produkce věnované tomuto tématu, bezprostředně navazuje na myšlenkový odkaz klasiků marxismu-leninismu a snaží se z principiálního marxistického hlediska vysvětlit některé nové jevy v rodinném životě za socialismu i kriticky vyrovnat se současnou nemarxistickou literaturou. Kniha vychází v nakladatelství Horizont, tedy v nakladatelství, které se orientuje na nejširší čtenářskou obec, a plní tak výrazně propagandistickou funkci. Této potřebě vychází autorka vstřícně jen potud, že svoji publikaci nepřetěžuje analytickým materiálem a metodou výkladu, který je jasný, dobře srozumitelný a koncentruje se na podstatné problémy.

Na rozdíl od běžných popularizačních materiálů se však autorka nevyhýbá sporným a diskusním tématům, formuluje velmi náročné teoretické problémy a usiluje o nastolení netradičních řešení některých dlouhodobě exponovaných teoretických i praktických problémů. Dosavadní publikace o rodině vesměs vycházely z problémů a kategoriálního aparátu sociologie. Autorka naopak důsledně aplikuje v této oblasti metodologii vědeckého komunismu, což jí umožňuje postihnout řadu problémů v širším historickém kontextu, ve vazbě na základní mechanismy pohybu společensko-ekonomických formací a sociálně třídní struktury, a v neposlední řadě odkrýt i „spodní“ ideologický kontext některých zdánlivě ideologicky neutrálních, „úže odborných“ problémů výzkumu rodiny.

Práce je rozčleněna do šesti kapitol, z nichž první dvě jsou věnovány vývoji názorů na problematiku rodiny, zejména pak konstituování marxistického pohledu na rodinu a její úlohu ve společnosti. V hutné zkratce a bez přílišných podrobností charakterizuje předmarxistické koncepty rodiny, vyrovnává se s biologizujícími a psychologizujícími přístupy k rodině a dokládá, jak řada těchto koncepcí ovlivnila i starší a novější českou literaturu. Zdůrazňuje vnitřní souvislost některých současných proudů v sociologii rodiny se starší předmarxistickou filozofií a tradicí (například s pojetím člověka u Feuerbacha) a soustřeďuje se především na kritiku těch tendencí v sociologii rodiny, které opomíjejí ekonomickou podmíněnost rodinného života a ignorují fakt, že rodina vznikla především jako ekonomická instituce, jako produkt určitých výrobních vztahů, podmínek a procesů, a nikoliv jako důsledek kultivace a institucionalizace sexuálních a emocionálních potřeb jedinců a vrozených pudů rodičovství. Autorka metodologicky vychází ze známého citátu K. Marxe a B. Engelse z *Německé ideologie*. „Podle materialistického pojetí v dějinách je konečnou rozhodující elementem produkce a reprodukce bezprostředního života. Ta je však sama zase dvojího druhu. Je to jednak produkce životních prostředků, předmětů obživy, oděvu, bydlení a nástrojů k tomu potřebných, jednak produkce lidí samých, rozmnožování druhu. Společenská zřízení, v nichž žijí lidé určitého dějinného období a určité země, jsou podmíněna oběma druhy reprodukce; jednak vývojovým stupněm práce, jednak vývojovým stupněm rodiny“.

Tuto základní myšlenku o souvztáznosti přírodního a společenského v životě lidí rozvíjí autorka i v kapitole třetí, vymezující funkce rodiny. Ve čtyřech částech: „vymezení pojmu rodina“, „konkrétní historický přístup k funkci rodiny“, „škátky“ a „rozvoje v současné rodině“ polemizuje s představou, že funkce rodiny jsou jednou provždy dány, a dokládá, jak se proměňují v kontextu celé společensko-ekonomické formace.

V rámci kritiky teorií jednotné industriální společnosti formuluje metodologické východisko, které má širší platnost, než jen pokud jde o studium rodiny. „Marxistický přístup musí sice respektovat jistou shodu řady jevů, které jsou vyvolány určitými civilizačními, technickými změnami, probíhajícími jakoby bez ohledu na kvalitu společenských vztahů. Za takové jevy lze považovat např. přesun pracovních sil ze zemědělství do průmyslu, přeměny ve struktuře povolání, k nimž lze řadit i některé nové jevy v demografické struktuře a populačním vývoji. Tyto jevy, vyvolané zdánlivě shodnými civilizačními a technickými trendy, se však v různých sociálních systémech chovají naprosto odlišně, respektive, přesněji řečeno, jsou rozdílně limitovány“ (s. 38–39).

Studie zobecňuje, zejména v třetí a čtvrté části této kapitoly, především naše údaje o rodině, tak jak se utvořila v evropských dějinách. To představuje určité omezení, a to jak teoretické, tak

informační (vzhledem k vzrůstajícímu významu země třetího světa). Specialista by například v této souvislosti ocenil analýzu vztahu rodiny a společnosti v rámci tzv. asijského způsobu výroby, jehož tradice dodnes formují život obyvatel řady rozvojových zemí, i analýzu vztahu mezi společensko-ekonomickou formací, kulturou a rodinou. Z pedagogických důvodů by bylo rovněž asi vhodné definovat samotný pojem „funkce“, který bývá často zatížen asociacemi nemarxistické provenience, a to dříve, než jsou specifikovány funkce rodiny.

Závěrečné tři kapitoly specifikují základní funkce, které dnes rodina plní v socialistické společnosti: funkci biologickou (v této souvislosti autorka rozebírá i principy populační politiky socialistického státu a zdůrazňuje význam plánovaného rodičovství), funkci ekonomickou, kterou pokládá stále za primární, a konečně funkci výchovnou. V rámci výchovné funkce rozebírá řadu důležitých problémů, které nejsou příliš často centrem pozornosti sociologické literatury, například výchovu ke kladnému vztahu k práci, komunistickou výchovu v rodině, výchovu prostřednictvím osobního příkladu rodičů i problémy jednotného působení rodiny a školních institucí. Zejména v této oblasti se projevuje nedostatek relevantních sociologických výzkumů, což v některých případech ovlivňuje konkrétnost výkladu. Autorka musí nutně v mnoha případech vycházet jen z vlastních pozorování, což nezbytně snižuje explikační hodnotu zvolených příkladů.

Vzhledem k značnému objemu domácích prací i činností spjatých například s výstavbou bytů v rámci družstevní bytové výstavby, rodinných domků i rekreačních objektů (nemluvě již o nejrozličnějších manuálních koníčcích) nelze asi vycházet z toho, že dnešní rodina „nevytváří ... přirozené pracovní prostředí, ve kterém by se dítě učilo vztahu k práci, ... láске k práci“. Jde spíše o to, že současná rodina na jedné straně mnohdy zbytečně vyvazuje dítě z domácích pracovních povinností (což autorka správně konstatuje), současně však vytváří normy a vzory pracovního výkonu, platné jen pro oblast nezespolečenštěné práce. Není však schopna vytvářet a předávat návyky adekvátní současně vysoce zespolečenštěné práci, proniknuté dělbu práce a vysokým stupněm institucionalizace. Nezbytnost celospolečenských forem utváření společenského vědomí v této sféře je proto nesporná, právě tak jako v oblasti komunistické výchovy, kde nadto různorodost tradic, odlišný sociální původ příslušníků rodin apod. vytvářejí objektivní sociální bariéry komunistické výchovy, které je třeba překonávat ideologickým působením celé společnosti.

Nejvýznamnější a nejdůležitější součástí publikace je pátá kapitola, věnovaná ekonomické funkci rodiny. Celou kapitolou se jako nejvýraznější motiv vine polemika s tezí, že současná rodina přestává plnit ekonomické funkce a stává se institucí povýšce spotřební, „pospolitostí volné chvíle“, plnicí „především funkce vyrovnání se stressovými, neutORIZUJÍCÍMI momenty, jež plodí konformita a anonymita moderní průmyslové společnosti“ (s. 77). Ekonomickou funkci vymezuje autorka jako „dialektický proces výroby, rozdělování a spotřeby“ a dokazuje, že tato funkce je odlišně naplňována v socialistické a kapitalistické společnosti. Za podstatnou složku ekonomické funkce rodiny pokládá, s odvoláním na sovětskou socioložku Z. A. Jankovou, i výrobní funkci, neboť „rodina i v těch průmyslově nejvyspělejších společnostech ... vyrábí nebo dodává věci v rozsahu, který se rovná téměř výrobě toho zboží, které jde na trh“ (s. 77). V analýzách věnovaných dělbě práce v domácnosti, využívání volného času v rodině i spotřebě dokládá, jak ekonomická funkce rodiny, resp. její jednotlivé složky, mnohostranně ovlivňují existující způsob života členů rodiny, jak jsou tyto rozdíly spjaté se sociálně třídní strukturou společnosti a promítají se do sociální diferenciace domácnosti. Zdůrazňuje, že v životní úrovni jednotlivých rodin existují ještě značné rozdíly, přičemž tato diferenciace bude dlouhodobá, společnost ji musí regulovat a nepripustit „nepřiměřený rozsah diferenciace ... ekonomických možností a hmotných požitků“, který by mohl mít právě tak negativní dopad jako přílišná nivelizace.

Domnívám se, že toto zvýraznění ekonomické funkce rodiny je v zásadě správné, včetně zdůraznění výrobní funkce rodiny. Existující výzkumy ukazují, že rozsah prací v domácnosti je skutečně enormní, přičemž v rozhodující míře jde dosud o činnosti nezbytné. Rozsah svěpomocné výstavby, zejména na vesnici, dosahuje obrovských rozměrů, právě tak jako zajišťování potravin (u drobného ovoce například převážná část produkce a to i té, která jde na trh, je vyráběna v rámci domácích hospodářství), zčásti výroba oděvů a poskytování řady některých sociálních služeb, zejména v péči o staré občany. Pokud by potřeby naplňované těmito pracemi měly být satureovány z celospolečensky regulované výroby, ukázal by se skutečný ekonomický efekt výrobní funkce rodiny. Domnívám se, že by však bylo vhodné diferencovat výraznější domácnosti výrobu určenou pro spotřebu v domácnosti a výrobu pro trh, tedy vlastní malovýrobu. I tato výroba v našich domácnostech existuje a je třeba zdůraznit, že její jednotlivé formy (například prodej produktů ze záhumenků, prodej podomácku vyráběných předmětů, popřípadě poskytování určitých služeb se výrazně promítá i do sociální diferenciace naší společnosti, zvyšuje diferenciální rozpětí a podporuje kontinuitu určitého způsobu života, spjatého historicky se zemědělskou i městskou maloburžoazií. Různé formy „výroby“ v rodině mají odlišné důsledky pro způsob života, dělbu práce v domácnosti i proces společenské emancipace žen.

Velmi zajímavý problém, empiricky zatím prakticky vůbec neuchopený, vyplývá i z relace obou forem výrobního zapojení: do nezespolečenštěné práce v domácnosti a do zespolečenštěné práce

v rámci výkonu povolání — a to jak z hlediska rozvoje osobnosti (v řadě případů může obsahovat nezespolečenštěná práce více kreativních prvků než práce zespolečenštěná — např. pokud jde o práci na běžícím pásu), tak z hlediska hodnotových orientací. Značný rozsah nezespolečenštěné práce může (a pravděpodobně také tak působí) omezovat orientaci na výkon, snižovat ochotu přizpůsobovat se požadavkům zaměstnání a rozvíjet odpovídajícím způsobem kvalifikaci i politickou angažovanost apod. Rozsah důsledků ekonomické funkce rodiny ve sféře způsobu života je zřejmě ještě daleko výraznější, než autorka explicitně uvádí, a v tomto směru představuje publikace významný stimul pro orientaci dalšího empirického výzkumu rodiny v naší společnosti.

Hlavní přínos publikace *Rodina a její funkce v socialistické společnosti* spatřuji ve dvou momentech. Za prvé v jejím přínosu metodologickém. Tím, že autorka začleňuje rodinu do širokého spektra dělby práce v naší společnosti, zejména do dělby zespolečenštěné a nezespolečenštěné práce (což je aspekt systematicky opomíjený), se jí daří plasticky postihnout skutečné místo rodiny v sociálním systému naší společnosti i její sociální funkci a organicky spojit rodinu se sociálně třídní diferenciací.

Druhý přínos spatřuji v jejím realistickém pohledu na životní způsob naší společnosti. Kniha přesvědčivě dokazuje, že úroveň zespolečenštění práce v socialistické společnosti (jako nižší fázi komunistické společnosti) není tak vysoká, aby se mohla obejít bez poměrně značného přesunu ekonomických úkolů na rodinu, přičemž „existující stupeň rozvoje naší společnosti... dosud podmiňuje nutnost, aby fungovaly a aktivizovaly se příbuzenské systémy“ (s. 119), a to přes neustále vzrůstající úlohu státu v zabezpečování potřeb lidí.

Rodina zůstává důležitou sociální a ekonomickou institucí, která má oprávněně plnou podporu strany a státu. Není nezávažným „partnerským svazkem“ zacíleným především k naplňování emocionálních potřeb. Autorka střízlivě hodnotí i dosažený stupeň emancipace ženy, zcela oprávněně klade důraz na zapojení žen do pracovního procesu a politického života jako nezbytný předpoklad skutečné emancipace.

Některé teze zůstávají diskusní. Například jednoznačné odsouzení mechanizace domácích prací může být problematizováno z řady aspektů, a to nejen ekonomických, ale i sociálních. Tyto dílčí nejasnosti však nic nemění na skutečnosti, že jde o publikaci velmi podnětnou, otevírající řadu nových pohledů na způsob života našich rodin a dokládající i nezbytnost úzké součinnosti sociologie a vědeckého komunismu při řešení aktuálních problémů naší současnosti.

Jiří Linhart

Vzájemnost generací v rodině (Vzájemný vztah generací v rodině)

Moskva, Institut sociologických výzkumů AN SSSR 1977

Rodině jako důležitému socializačnímu faktoru je věnován sborník sovětských autorů *Vzájemnost generací v rodině*, Moskva 1977. Připravila jej sekce sociálních problémů rodiny a způsobu života Ústavu sociologických výzkumů AV SSSR. Jednotlivé statí se zaměřují na výchovu dětí v rodině, všimají si mezigeneračních vztahů, zabývají se otázkou volného času a odpovědnosti členů rodiny. Většina příspěvků obsahuje novou sociologickou informaci, která dosud nikde nebyla publikována.

Svůj hlavní úkol spatřují autoři v analýze faktorů a mechanismů utváření struktury vztahů v rodině, v nastínění harmonického spojení společenských a rodinných forem uspokojování potřeb. Zdůrazňují nezbytnost aktivizace zkoumání vzájemných vztahů různých generací rodiny, problému žen a matek a dětí ve věku od 12 do 16 let.

P. D. Azimovová se zabývá rodinou jako faktorem vytváření morálního profilu chlapců a děvčat v tomto věku, M. G. Pankratovová podává nástin profilu moskevského žáka osmé třídy a jeho rodiny, N. D. Makarovová a M. F. Fedorovová se věnují problémům mládežnických delikventů, L. M. Sazonovová zkoumá vliv některých charakteristik rodiny na rozvíjení řeči u dítěte. Vzájemným vztahem generací a jejich návazností jako důležitým faktorem komunistické výchovy mládeže se zabývá V. G. Britvin. Několik příspěvků (I. J. Rodzinské, Z. A. Jankovové, V. D. Šapira, J. A. Chiltuněna, K. A. Akondžanova, I. F. Děmentěvové, A. V. Jankova) osvětluje problémy kooperace a vzájemných vztahů dvou generací rodiny v hospodářské činnosti, při organizaci volného času. N. R. Kasjanovová analyzuje vztahy rodičů a dětí v procesu pracovní výchovy v zemědělské rodině.

Je třeba ocenit, že všechny příspěvky sborníku se opírají o konkrétní empirický materiál. Všimněme si blíže alespoň několika statí recenzovaného sborníku:

M. G. Pankratovová zaměřila svůj výzkum na vzájemné vztahy rodičů a žáků moskevské čtvrti Čeremuški. Celkem bylo dotázáno 230 žáků osmých tříd tohoto obvodu. Za nejdůležitější faktor,

který působí na formování osobnosti žáka, pokládá autorka rodinu. Kvalita socializačního působení rodiny se odráží na prospěchu a chování žáků. Podle odpovědí respondentů je nejbližším člověkem matka, která je zároveň hlavní autoritou, její vliv je silnější než vliv otce, sourozence i kamarádů. Rostoucí vliv matky v rodině spojuje autorka s růstem vzdělanosti žen a se zapojením žen do společenské výroby. Uvědomuje si ohromný společenský význam tohoto jevu a konstatuje, že je v mnoha případech doprovázen i jistým snížením úlohy otce v rodině.

Autorka zdůrazňuje význam morálních faktorů, které určují vztahy mezi členy rodiny, pokládá je za mnohem důležitější než faktory materiální a při celkovém hodnocení rodinného prostředí jako faktoru výchovy upozorňuje na nutnost dále upevňovat, prohlubovat a kultivovat rodinné vztahy.

Výsledků empirického výzkumu dělnických rodin Ordžonikidzovy čtvrti v Baku využívá R. D. Azimovová ve své stati *Rodina jako faktor utváření mravního vědomí dospívajícího dítěte*. Získaná data charakterizují vztahy rodičů k dětem, jejich úlohu při výchově dítěte. Rodina je důležitou složkou mikroprostředí, v němž probíhá proces formování mravních kvalit dítěte. Hry, společná práce doma, společné starosti a radosti postupně vytvářejí v dítěti uvědomění významu vlastního postavení a úlohy v rodině. Síla rodičovské autority determinuje počáteční vztah dítěte k lidem a ke světu vůbec.

Autorka je přesvědčena, že každá rodina má být vyzbrojena komplexem znalostí o individuálních sklonech a psychofyziologických zvláštěnostech dětí a má mít alespoň minimum znalostí z etiky. Soudí, že by se měl vybudovat systém zvláštních institucí, které by přispívaly k pedagogickému vzdělání rodičů. Upozorňuje, že je nutno si přitom uvědomit, že pro dítě jsou důležitější příklady než příkazy. Je přesvědčena, že atmosféra rodiny se musí projevit i na stupni samostatnosti dítěte.

Podobně jako M. G. Pankratovová upozorňuje na dominantní úlohu matky při výchově dětí a uvádí, že ani v jedné ze zkoumaných rodin nebral otec na sebe hlavní tíhu výchovy a péče o děti.

Stati A. V. Jankovú *K problémům styku starší a mladší generace rodiny ve sféře volného času* a I. F. Dementjevové *Společná rekreace rodičů s dětmi* ukazují, jak velký význam má pro socializaci dítěte společné trávení volného času, zvláště dovolené, s rodiči. Mnoho rodičů si tento moment uvědomuje. Podle výzkumu, který uskutečnili sociologové z Ústavu sociologických výzkumů v roce 1971, 82 % rodin si přeje trávit dovolenou společně s dětmi. Dotazovaní rodiče si však stěžují na to, že objektivní možnosti takové dovolené, zvláště podnikové rekreace, jsou velmi omezené, neboť odbory dovolují přítomnost dětí na rekreaci až od 12 let.

Z hlediska vývoje dětské osobnosti je zvláště zajímavá stat' J. A. Chiltuněna *O struktuře vzájemných vztahů dospělých a dětí v rodině*. Zaměřuje se na strukturu vztahů uvnitř rodiny a na jejich vliv na formování osobnosti dítěte.

Úvodní část zdůrazňuje význam psychologické atmosféry rodiny, kterou je třeba zkoumat jako velmi důležitý subsystém obecného systému sociálních vlivů na osobnost. V rodině dítě získává první informace o světě, je na něj záměrně i nezáměrně výchovně působeno. Rodina má velké možnosti intenzivního styku dítěte s dospělými. A právě takový styk je zdrojem prvních sociálních zkušeností, které dítě získává.

Aby rodina mohla plnit optimálně svou socializační funkci, je třeba, aby vztahy mezi rodiči a dětmi byly založeny na vzájemné úctě, lásce a důvěře, na společných zájmech a potřebách.

Za důležitý faktor a mechanismus výchovy považuje autor „psychologické klima“ rodiny, které má velký teoretický i praktický význam pro formování osobnosti dítěte. V profilu dítěte se odráží vnitřní podstata rodiny a proto při zkoumání formování jeho osobnosti je třeba se zaměřit na charakter vzájemných vztahů mezi členy rodiny, právě tak jako na její ostatní znaky — ekonomické, demografické, národní, etické aj.

Zvláštní zájem věnuje autor výchově dětí v rodinách, kde se vztahy rodičů a dětí vyznačují lhostejností, pokrytectvím, konflikty, kde chybí společné potřeby a zájmy, kde děti obtížně získávají kladnou sociální zkušenost. Taková rodina neplní své funkce a dítě v ní brzy ztrácí potřebu styku s rodiči. Výchovný potenciál rodiny je nulový.

Zvláště z takových rodin pocházejí tzv. „obtížně vychovatelné děti“. Hlavním téžiskem statí je analýza rodinných podmínek 210 chovanců Krasnoborské zvláštní školy pro pedagogicky zanedbané dívky ve věku 12—16 let. Na jejím základě označuje Chiltuněna nejpodstatnější faktory, které záporně ovlivňují formování osobnosti těchto dívek:

1. výchova v neúplné rodině;
2. defekty rodinného života, především mravní atmosféry rodinných vztahů;
3. dezorganizace vzájemných vztahů mezi rodiči a dětmi, která se konkrétně projevuje v tom, že se rodiče o své děti nestarají, nekontrolují jejich chování.

Prvnímu faktoru připisuje autor velký význam. Jestliže chybí jeden z rodičů, je tím porušena celistvost rodiny jako skupiny, a to má za následek oslabení její výchovné funkce. V neúplné

rodině je obvykle oslabena organizace kontroly chování dítěte, snížena náročnost, mění se psychologické klima rodinných vztahů. Odehod jednoho z rodičů z rodiny je obvykle doprovázen změnou chování druhého manžela, který mnohdy přestává plnit své povinnosti vychovatele. Z 210 zkoumaných rodin jen necelá pětina byly rodiny úplné, ale i ty byly většinou vytvořeny již druhým sňatkem; děti v nich vyrůstající měly různé otce nebo matky.

Neméně důležitým faktorem, který záporně ovlivňuje výchovu dítěte v rodině, je nízká kultura vzájemných vztahů mezi rodiči a dětmi. Ve většině rodin, z nichž přicházely chovanky Krasnoborské školy, se vyskytovaly časté hádky, skandály, opilství. Děti, které pokládaly toto chování za normu, napodobovaly své rodiče a také začaly pít alkoholické nápoje, kouřit, hrubě se chovat k rodičům i sourozencům, předčasně získávaly sexuální zkušenost. V některých případech dívky manifestovaly svůj protest útekem z domova, začaly se toulat a dopouštět se krádeží. Pro většinu chovaneček zvláštní školy byla při přijetí charakteristická nízká úroveň kultury vzájemných vztahů, absence duchovních zájmů, estetického a sociálního cítění — důsledky dezorganizace rodiny, v níž žily. A právě to mělo za následek jejich delikventní jednání.

96 % chovaneček Krasnoborské zvláštní školy v normální škole neprosplávalo, mnohé propadaly a opakovaly ročníky. Tento fakt je podle autora v přímé korelaci s nízkou úrovní všeobecného vzdělání jejich rodičů a ostatních členů rodiny. Rodiče neprojevovali zájem o školní prospěch svých dětí, nepřispívali k formování jejich kladného vztahu ke škole, ke snaze o získání systematických vědomostí.

Tematika recenzovaného sborníku — vzájemný vztah generací v rodině, význam rodiny pro socializaci dítěte a zároveň zaostření pozornosti na takové rodiny, které neuspokojivě plní svou výchovnou funkci — je velmi aktuální a přínosná. Všechny příspěvky jsou vedeny snahou ukázat důležitost funkcí rodiny a z tohoto aspektu upozorňují na nepříznivý vliv neúplných rodin, kde chybí výchovné působení jednoho z rodičů, na formování morálního profilu dětí. Zabývají se příčinami delikvence mladistvých. Vycházejí přitom z konkrétních výzkumů, což činí jejich závěry přesvědčivějšími a věrohodnějšími. Ukazují zároveň, že problematika výchovy dítěte v rodině je velmi závažná a že si заслужuje ještě větší pozornosti sociologů, než tomu bylo dosud, realizaci dalšího, prohloubenějšího výzkumu. Je třeba, aby si rodiče uvědomili své povinnosti, svou odpovědnost vůči dítěti, aby sami byli vzorem pro své děti, neboť dítě modelově napodobuje chování a jednání rodičů.

Pozitivní přínos sborníku je zejména v tom, že skutečnosti šetřené zpravidla psychologii, psychiatrii a sociální psychopatií jsou dokreslovány rovněž empirickým sociologickým výzkumem. Tato ojedinělá sociologická iniciativa naznačuje nezbytnost mezioborových týmůvých prací se zaměřením na problematiku dítěte.

Milena Manová

A. G. Charčev — M. S. Mackovskij: Sovremennaja sem'ja i jejo problemy. Socialno-demokratičeskoe issledovanie (Soudobá rodina a její problémy. Sociálně demografická analýza)

Moskva, Statistika 1978, 200 s.

A. G. Charčev patří u nás k poměrně velmi známým autorům. Jeho předcházející studie¹ vzbudily u nás zasloužený zájem o problematiku sovětské demografie a sociologie rodiny a měly značný mezinárodní ohlas. Recenzovaná publikace představuje další významný krok v úsilí o syntézu demografie a sociologie, pokus o výklad hlavních problémů soudobé rodiny. Kniha je založena na dokonalém zvládnutí řady empirických výzkumů i současné světové (téměř výlučně anglosaské) literatury. Na rozdíl od předcházejících publikací je v této studii výraznější zastoupení i prvek mezinárodní komparace, i když základní okruh údajů se přirozeně vztahuje k sovětské společnosti. Studie Charčeva a Mackovského programově usiluje o syntézu demografických a sociologických pohledů na soudasnou rodinu a lze ji pokládat též za určitý pokus systematizovat hlavní problémy hraniční disciplíny označované v anglosaské literatuře jako „sociální demografie“ nebo, tak jak to autoři navrhuji, „sociologická demografie“ (s. 17). Autoři přitom správně poukazují na to, že „... tradice analýzy vztahů mezi demografickými a ekonomickými, právními, sociologickými, sociálně psychologickými faktory je de facto typická pouze pro sovětskou literaturu“ (s. 17). Orientace na propojení demografie a sociologie představuje dnes v SSSR velmi vlivný trend studia sociálních zákonitostí a v tomto směru je kniha Charčeva a Mackovského spíše výrazem dlouhodobějších tendencí než ojedinělým pokusem probouzet nové směry ve výzkumu rodiny. Pokus o syntézu sociologie a demografie je metodologicky zajímavý a představuje významný stimul i pro naše sociology, demografy a statistiky.

(1) Charčev, A. G.: *Brak i semja v SSSR*. Moskva, Mysl 1964.

Charčev, A. G. — Golod, S. I.: *Proizvodstvennaja rabota ženščin i semja*. Leningrad, 1971.

Výběr témat, kterými se publikace nejintenzivněji zabývá, této orientaci v podstatě odpovídá. Studie zřejmě záměrně neanalyzuje ty problémy, které výrazně zasahují například do oblasti způsobu života a dotýkají se účasti rodiny na konstituování kulturních vzorů. Přináší však pro tyto analýzy řadu cenných a málo známých údajů. Je rozčleněna do čtyř kapitol, z nichž první (nejteoretičtější) pojatá vymezuje *problémy výzkumu rodiny*, druhá se zabývá *sociální prestiží manželství a procesem formování rodiny*, třetí *rozvody a závěrečná* (poměrně demograficky pojatá) čtvrtá kapitola *úlohou rodiny v reprodukci obyvatelstva*.

První kapitola je koncipována relativně netradičně a výrazně problémovým způsobem. Analyzuje různé funkce, které rodina v sociálním systému socialistické společnosti plní (ekonomická funkce, výchovná, rekreační apod.) a ukazuje velmi přesvědčivě, že realizace těchto funkcí se mění v závislosti na sociálně ekonomickém charakteru a kultuře společnosti. Vzhledem k diskusím o ekonomické funkci rodiny, která je vedena v naší sociologii, je zajímavý názor autorů. Podle nich ekonomická funkce rodiny v socialistické společnosti je redukována na „rodinnou spotřebu a vedení domácího a pomocného hospodářství“ (s. 35). Jedna ze základních funkcí rodiny v před-socialistických výrobních formacích „fungovat jako subjekt soukromého vlastnictví“ byla odstraněna, což do značné míry zvýraznilo demokratizační procesy v rodině.

Značný metodologický význam přisuzují autoři pojmům „role“, „sociální pozice“ a „sociální status“, přičemž navazují na určitou tradici v použití těchto pojmů založenou v díle I. S. Kona *Sociologie osobnosti* (1967, český překlad 1971, Praha, ORBIS). Je třeba zdůraznit, že vymezení těchto pojmů je začleněno do širokého kontextu makrosociální analýzy a samy o sobě nejsou nástrojem explance sociálních jevů, naopak vystupují samy v roli sociálního fenoménu, jehož kvalita se mění v důsledku makrosovětských přeměn i postupného vrůstání člověka do společnosti a kultury.

Heuristických možností pojmu „sociální role“ autoři využívají zejména v třetí kapitole „Rozvod a možnosti stabilizace rodiny“. S využitím některých starších amerických studií² analyzují kulturní vzory spjaté s rolí muže a ženy v manželství a uvádějí celkem tři jejich odlišná vymezení, spjatá s odlišným systémem chování v rodině a vzájemným očekáváním: tradiční, přátelské a partnerské. Odlišná interpretace rolí manželů vystupuje i v Sovětském svazu jako důležitý moment destabilizace rodiny. Současně však zdůrazňují, že v podmínkách socialistického způsobu života dochází k výraznému posunu v pojetí těchto rolí a „konflikty rolí v socialismu ani zdaleka vždy nevznikají jen na tradiční bázi“ (s. 134) a nelze je pokládat jen za negativní jev, neboť se v těchto konfliktech současně projevují i progresivní tendence v rozvoji rodiny a jejím napojení na sociální systém společnosti. Oprávněné vytýkají v této souvislosti západní sociologii rodiny uzavřenost do oblasti individuálně psychologické, zatímco sociálně psychologické příčiny konfliktu v rodině (nemluvě již o makrosociálních) jsou systematicky opomíjeny.

Procento rozvodů je v SSSR poněkud vyšší než u nás. V roce 1940 na 1000 obyvatel připadlo 1,1 rozvodů a v roce 1975 3,1. Tím spíše jsou však zajímavé jejich důvody vystupující do popředí při jejich analýze. Autoři ukazují, že integrace a vysoká stabilita rodiny může mít řadu příčin: počínaje upevněním morálních a volních vlastností a konče zesílením sociálního, ideologického a ekonomického tlaku na rodinu. Socialistická společnost sice podporuje rodinnou stabilitu, nikoli však za jakoukoli cenu, a hájí právo na rozvod v těch případech, kdy rodina neplní své funkce.

V sovětské společnosti byly značně oslabeny vnější motivy uzavření sňatku a podle výzkumu A. G. Charčeva 80–90 % mladých lidí uzavřelo manželství z lásky. Současně však autor konstatuje, že tento fakt sám nezaručuje stabilitu rodiny, vzhledem k řadě objektivních determinací rodinného života. Emocionální život má v každé společnosti, včetně socialistické, svoji vlastní dynamiku a autoři proto apelují na to, aby se kladl stále větší důraz na morální vyzrálост osobnosti před manželstvím, na upevnění jejich volních vlastností a rozvoj etických hodnot. Oprávněně polemizují s představou, že zesílení rozvodovosti je vyvoláno zvýšeným profesionálním uplatněním žen a jejich zapojením do pracovního procesu. Zdůrazňují, že postoj k profesionálnímu zapojení ženy a jeho sociální důsledky pro danou rodinu (včetně dopadu na předivno emocionálních a partnerských vztahů) jsou modifikovány kulturní úrovní i vnitřní logikou osvojeného způsobu života obou partnerů. Ukazují však rovněž, že z logiky základních funkcí ženy v rodině i ve společnosti vyplývají i určité limity sblížení jejich způsobu života s životním stylem mužů, což vyžaduje, aby společnost umožnila ženě se v jedné fázi životního cyklu zcela zaměřit na plnění funkcí spjatých s rozením dětí, popřípadě s jejich výchovou. Ve srovnání s naší literaturou³ jsou autoři poměrně tolerantní k některým činnostem spjatým s obsluhou domácího hospodářství, domácími pracemi i péčí o rodinu a podtrhávají některé pozitivní dopady těchto činností ve sféře integrace rodiny a ve výchově dětí (s. 138–140).

(2) Kirkpatrick, C.: *The Family as Process and Institution*. New York, Oxford University Press 1963.

Family Size and Contraception. Glencoe, Free Press 1965.

(3) Například M. Šolcová: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1976.

Rainwater, L.: *Family Design: Marital Sexuality*,

Autoři konstatují, že rozvody se v sovětské společnosti týkají v podstatě jen rozpadu jednotlivých rodin a v žádném případě nenaznačují, že by manželství nebo rodinné instituce procházely vážnější krizí (s. 113). Autorita manželství i rodiny je dnes velmi vysoká, což ukazuje, že anarchistické tendence ovlivňující v SSSR sociální atmosféru ve dvacátých letech byly již do značné míry překonány. Postupně se snižuje i počet dětí narozených mimo manželství, jejichž počet byl (zejména po druhé světové válce) z pochopitelných důvodů poměrně značný. Například v novosibírské oblasti, kde v roce 1950 se 22,8 % dětí narodilo mimo manželství, se jich v roce 1964 narodilo mimo manželství jen 11,7 %, v Permské oblasti poklesl jejich počet z 15,0 % (1959) na 12,1 % (1966). V současnosti se rodí mimo manželství asi 11–12 % dětí (s. 66 a 68).

Velmi oslabeny byly i ekonomické bariéry bránící uzavření sňatku a výrazně se snížil i věk, kdy vstupují mladí lidé do manželství. Značnou pozornost věnují autoři analýze sociální, etnické i věkové heterogenity manželství. Na řadě příkladů z různých oblastí Sovětského svazu dokazují, že vzrůstá zejména etnická, ale i sociální a vzdělanostní heterogenita rodin, a naopak se zvyšuje homogenita mladých manželství z hlediska věku. Proces sociální heterogenizace manželství i rodin je intenzivnější u městského obyvatelstva. Například v Turkmenské SSR 90–96 % všech sňatků uzavřených mezi lidmi různých národností připadá na sňatky dělníků, inteligence a úředníků, zatímco mezi kolchozníky jsou tyto sňatky zatím spíše výjimkou (s. 72). Autoři udávají řadu zajímavých dílčích údajů z Leningradu, Moskvy, evropské části RSFSR i pobaltských republik, které mohou sloužit jako východisko pro komparaci stupně sociální heterogenie u nás a v SSSR. Například 46,7 % mladých Leningradanů má stejné vzdělání jako jejich žena, v 34,4 % má muž vyšší vzdělání a v 18,0 % má naopak žena vyšší vzdělání. Zvýšená úroveň sociální heterogenity rodin má pozitivní vliv na sblížení tříd, vrstev i národností v SSSR.

Autoři konstatují, že dosud existují dva typy výběru partnerů i zakládání rodiny: městský a venkovský. Charakteristickým rysem venkovského typu rodiny je nepochybně vyšší stupeň dosažené stability rodiny, autoři však připomínají, že se dosud málokdo zabýval otázkou, do jaké míry jsou lidé na venkově spokojeni s manželstvím a vztahy mezi partnery (s. 78). Současně problematizují teze o souvislosti urbanizace a tzv. sexuální revoluce mládeže, i když připouštějí, že oslabení sociální kontroly ve velkých městech může pozitivně přispívat k rozšíření předmanželských sexuálních zkušeností.

Analýzy autorů ukazují, že při zakládání rodiny se aktivizují příbuzenecké systémy kromě jiného i v ekonomickém slova smyslu. Značná část mladých lidí počítá dnes do určité míry s ekonomickou pomocí rodičů, i když formy, jimiž se tato ekonomická pomoc projevuje, jsou značně různorodé. Přes značnou demokratizaci rolí obou partnerů uvnitř rodiny i neformální emancipaci žen zůstává dosud v povědomí lidí mnoho tradičních představ o dělbě práce v domácnosti i uplatnění žen. Podle výzkumu univerzity v Tartu by 25 % chlapců ze čtvrtého ročníku univerzity chtělo vázat ženu jen k plnění domácích povinností a 50 % z nich by uvítalo, kdyby žena pracovala jen na částečný pracovní úvazek (s. 92).

Závěrečná kapitola se zabývá především demografickými problémy a ukazuje na změny v porodnosti uvnitř sovětské společnosti v jednotlivých republikách a má význam především pro specialisty-demografy. Nieméně pozornost zasluhuje propojenost úzce demografické problematiky s celou sférou způsobu života.

Autoři prognosticky uvažují o těchto změnách v sovětské rodině:

- Zvýší se úroveň sňatečnosti obyvatelstva a sníží se věk uzavření sňatku na 18–19 let. Tento proces pokládají (snad až příliš jednoznačně) za důsledek zintenzivnění předmanželských sexuálních zkušeností a akcelerace biologického dospívání mladých lidí. To ovšem podle nich vyžaduje též prohloubení výchovy k manželství a rodičovství.
- Zvýší se zastoupení městských rodin, což bude mít obvyklé důsledky ve sféře porodnosti.
- Zvýší se „nuklearizace“ rodiny s souladu s trendem omezování společného bydlení dospělých dětí s rodinami s rodiči. Podle údajů autorů dnes zhruba jen 1/5 městských domácností žije společně s rodiči a počet tzv. třígeneračních rodin se stále snižuje i ve vesnické populaci a v těch republikách, kde tento typ rodin byl dlouho převládajícím.
- Počet dětí v rodině se stabilizuje na systému dvou až třídětného manželství, což vyžaduje již dnes řešit problém plánovitého rodičovství, včetně rozvoje vhodné antikoncepce a předmanželského poradenství v této sféře.
- Dojde k přesunu části domácích povinností na služby k rozvoji duchovního potenciálu rodiny (s. 209 až 210).

Monografie A. G. Charčeva a M. S. Mackovského představuje jednu z nejzajímavějších publikací věnovaných rodině, která se za poslední léta objevila v socialistických zemích. Řadu otázek by bylo třeba analyzovat detailněji, mimo jiné otázky místa rodiny v předávání kulturních hodnot i určitých vzorů způsobu života. Poměrně málo pozornosti je věnováno i sociálně třídní diferenciaci průběhu životního cyklu v rodinách i vymezení rolí muže, ženy i dětí v rodinách s různou

úrovni vzdělání a třídní příslušností. Diskusní zůstává i aplikace některých pojmů a konceptuálních schémát: například pojmu sociální role, sociální status, sociální pozice. Přesto se domnívám, že by bylo vhodné, aby se naše veřejnost seznámila s touto publikací i formou překladu.

Jiří Linhart

Urie Bronfenbrenner: Dva míra dětstva: Děti v SŠA i SSSR (Dva světy dětstva: Děti v USA a SSSR)

Moskva, Izdatel'stvo Progress 1976, 176 s.

Americká odborná literatura sa v značnej miere orientuje na sociálnopsychologické a sociologické charakteristiky aktuálnych spoločenských procesov v podmienkach kapitalistického sveta.

Otázky socializácie sú jednými z tých, ktoré zaujímajú spoločenské vedy v rôznych súvislostiach a spravidla každý sociológ či psychológ, skúmajúci vzťah spoločnosti a jednotlivca, sa problematikou socializácie tak či onak zaoberá.

Profesor psychológie U. Bronfenbrenner, autor recenzovanej štúdie, si kladie náročný zámer. Pokúša sa na základe bohatých poznatkov zo Sovietskeho zväzu i Spojených štátov amerických porovnať efektívnosť činiteľov socializácie a dosiahnuté praktické výsledky pri výchove mladého pokolenia.

Podľa autorovej predstavy sovietska spoločnosť rieši podobné spoločenské problémy ako americká (s. 10). To je hlavný dôvod, ktorý ho viedol k porovnávaniu výchovného systému ZSSR a USA. V práci sa neprihliada ku skutočnosti, že sa jedná o rozbor procesu socializácie v dvoch, svojou politickou, ekonomickou a sociálnou podstatou diametrálne odlišných spoločenských celkoch, a z pojatia sa vytráca zdôraznenie rozdielnosti výchovno-vzdelávacieho procesu detí a mládeže v kapitalistickej a socialistickej spoločnosti.

Prístup k spracovaniu štúdie je možné hodnotiť vcelku ako objektívny. Napriek tomu, autor nie je a nemôže byť schopný opustiť svetonázorový, sociálny i hodnotový systém buržoáznej spoločnosti a touto celkovou orientáciou sú poznamenané jeho závery.

Štúdia upútava využitým empirickým materiálom z vlastných výskumov, ako i uplatnením výsledkov ďalších sociologických šetrení. Spôsob spracovania charakterizujú nasledujúce skutočnosti: 1. sociologická informácia je získavaná rôznymi metódami či už pozorovaním, rozhovorom, dotazovaním alebo experimentami; 2. jednoduchý popis faktorov prechádza do konfrontácie s teoretickými závermi sociálnych vied.

Zvláštnosťou posudzovanej práce je dovedenie získaných záverov do foriem doporučení, čo nie je obvyklé v dielach podobného druhu.

Práca vznikla na základe troch samostatných výskumov uskutočnených v Sovietskom zväze a USA a bola doplnená tiež o poznatky šetrení v ďalších kapitalistických krajinách.

Obsahovo sa člení do šiestich kapitol s rozdielnou štruktúrou i pojatím.

Dominujúcou črtou štúdie je podrobná analýza výchovného procesu, predovšetkým funkcionálnej stránky výchovy, tak ako sa prejavuje v jednotlivých vekových skupinách detí a dospievajúcej mládeže. Spolu s tým naznačujú jednotlivé časti analýzy široké spektrum vzťahov medzi dieťaťom a ďalšími inštitúciami.

Tri kapitoly prvej časti riešia viac z praktického hľadiska otázky spojené s formovaním mladých sovietskych občanov. Nadväzujú na ne sa v ďalších troch kapitolách rozoberá problematika výchovy dospievajúcej generácie v USA, rozšírená o niektoré teoretické závery. V oboch prípadoch sa analyzujú morálne hodnoty, typy chovania vstúpované mladému pokoleniu prostredníctvom rodiny, školy i celej spoločnosti. Autor teda chápe socializáciu ako spôsob, ktorým sa dieťa stáva členom spoločnosti, a oprávnenne počíta s individualitou ako dôsledkom tohoto procesu.

Ako je známe, socializácia začína v rodine a pokračuje prostredníctvom ďalších článkov. Ťažisko prvej a druhej kapitoly knihy je preto právom položené na výchovné pôsobenie v sovietskej rodine a v jednotlivých detských kolektívnych zariadeniach. Mnohé z uvedených poznatkov charakterizujúcich socialistický výchovný proces spolu s princípmi pedagogickej sústavy sa stávajú pre autora objavnými a prekvapujúcimi. Všíma si najmä skutočnosť, podľa ktorej už v predškolských zariadeniach socializačné návyky postupne vplývajú na charakter detí a výsledkom je, že mnohé z detí pôsobia dojmom samostatných, šikovných, pripravených k priateľskej vzájomnej pomoci.

Iný fakt, ktorý si všíma autor pri rozbere socializačného procesu v ZSSR, je pozornosť venovaná zo strany sovietskej školy popri otázkach výuky i problematike výchovy. U. Bronfenbrenner podčiarkuje dôležitý záver pre americkú výchovnú činnosť: najvýraznejším rysom kolektívnej výchovy sovietskych detí sa stáva pestovanie nezištnosti a ušľachtilosti v spojení so starostlivosťou starších o mladších.

Záverová *tretia kapitola I. časti* je venovaná posúdeniu sovietskych výchovných metód z hľadiska západnej sociálnej psychológie. Podrobne sa analyzujú niektoré experimenty amerických sociálnych psychológov, najmä výsledky potvrdzujúce schopnosť skupiny utvárať, regulovať chovanie svojich členov. Súčasne sú v štúdiu formulované hypotézy, podľa ktorých sovietske výchovné metódy pôsobia komplexne a prispievajú k osvojeniu si štandardov „dobrého chovania“ (s. 52).

Vyslovené predpoklady sa v ďalšej časti okrem iného dokumentujú údajmi komparačného výskumu uskutočneného medzi deťmi v Sovietskom zväze, Spojených štátoch, Nemeckej spolkovej republiky a vo Veľkej Británii. Získané výsledky ilustrujú, že medzi sovietskymi deťmi sa najmenej prejavujú sklony k uskutočneniu protispoločenských priestupkov.

Autor prostredníctvom ďalších šetrení usiluje objasniť mieru vplyvu kolektívu na postoje detí v škroľmi. Ako potvrdzujú ďalšie výskumy, prostredníctvom výchovy v kolektíve je možné dosiahnuť ovplyvnenie chovania detí v rodine už v školskom veku.

Nedielnu súčasť štúdie tvorí sociálno psychologický pohľad na podiel kolektívnej výchovy pri formovaní niektorých rysov osobnosti. Na záver tohoto okruhu problémov sa autor sústreďuje na zmeny, ktoré súvisia s prístupmi ku kolektívnej a rodinnej výchove v Sovietskom zväze začiatkom šesťdesiatych rokov.

Druhá, rozsiahlejšia časť knihy je nazvaná *Výchova dieťaťa v Amerike*. Krátky historický exkurz slúži ako vstup do súčasných vzťahových problémov rodičov a detí v USA. Konštatuje sa, že i keď rodina nesie morálnu a právnu zodpovednosť za rozvoj dieťaťa, často nemá možnosť, ani reálnu moc fakticky pôsobiť na dieťa. Autor dospieva k presvedčeniu, podľa ktorého americká spoločnosť v porovnaní s inými spoločnosťami i s vlastnou minulosťou prikladá rodine ako sociálnemu faktoru stále menší význam. Dôsledkom je obmedzenie kontaktov rodičov a detí na minimum. Spomenutá téza nadobúda konkrétnu podobu prostredníctvom výskumov, výsledky ktorých naznačujú, že počas soboty, nedele trávia deti s vrstevníkmi dvakrát viac času ako s rodičmi a navyše dávajú prednosť priateľom pred rodičmi.

Zaujímavý je i názor, podľa ktorého už u detí predškolského veku je možné pozorovať ako limitujúci faktor trávania voľného času prehlbujúcu sa segregáciu rôzneho druhu: rasovú, triednu a čoraz častejšie i vekovú.

Ďalšia časť štúdie sa zameriava na kritické posúdenie všeobecne prejímaného názoru, že psychologický rozvoj dieťaťa takmer v plnej miere usmerňujú rodičia. Autor na základe zistení ilustruje opak. Na chovanie a hodnotové orientácie detí a mládeže v USA majú výraznejší účinok skupiny vrstevníkov ako rodičia.

Medzi faktormi ovplyvňujúcimi jednanie detí je zaznamenaný aj podiel televízie. Ako vyplýva z uvedených údajov, deti vo veku 6—16 rokov sledujú televízny program priemerne 22 hodín týždenne. Profesor Bronfenbrenner sa neuspokojuje len s konštatovaním a na pomoc si berie výsledky experimentov, ktoré potvrdzujú súvislosť medzi vysielaním agresívnych filmových scén a agresívnym chovaním jedinca. Vo svetle týchto záverov hodnotí pôsobenie komerčných programov americkej televízie, presýtených scénami násilia, na utváranie hodnotových orientácií dospievajúcej generácie USA ako negatívne.

Zo skúmaného kontextu socializačných situácií autor dospieva k jedinému záveru: „Ak sa dospelí nezačnú zúčastňovať života detí, tak americkú spoločnosť čakajú vážne ťažkosti“ (s. 92).

Predposledná, piata kapitola je venovaná predovšetkým problematike utvárania agresívnych a altruistických foriem chovania.

Formou diskusie sa rieši otázka, či sa pri utváraní chovania jedná o napodobovanie alebo modelovanie. Na poznatkoch autor dokazuje, že ide o modelovanie, a celý proces a jeho mechanizmy podrobne analyzuje.

Za pozornosť a úvahu stojí celá táto pasáž, pretože je venovaná nie len podmienkam, ale i efektívnosti modelovania. Podrobná analýza efektu modelovania vyúsťuje do nasledujúceho záveru: najhlbší vplyv majú tie osoby, voči ktorým deti pociťujú najvzrejšie vzťahy. To znamená rodičia, vrstevníci a blízki známi predstavujú najvýznamnejšie zdroje motivácií chovania dieťaťa.

V tejto súvislosti podtrhuje známu skutočnosť, že efektívnosť modelovania značne vzrastá v podmienkach skupiny, členom ktorej sa jedinec stáva alebo usiluje stať, a na základe získaných poznatkov doporučuje využiť pôsobenie detskej skupiny v pozitívnom smere. Za hlavné však považuje aktivizáciu síl usilujúcich o efektívnejšiu a konštruktívnejšiu účasť dospelých na živote detí. Poukazuje na fakt, že väčšina experimentov venovaných modelovaniu chovania, ktoré prebiehajú na Západe v podmienkach výskumných inštitúcií, sa uskutočňuje v Sovietskom zväze v masovom meradle, a dochádza tak v širokej miere k spojeniu uvedených stránok teórie a praxe. V podobnej aplikácii vedeckých metód vidí autor možnosti i pre americkú spoločnosť. To však predpokladá plne realizovať socializačnú funkciu rodiny, širšie chápať poslanie školy a učiteľa vo výchovnom procese a dopracovať poznatky o využívaní vplyvu detskej skupiny.

Záverom autor kriticky hodnotí sovietsku prax zapojovania dieťaťa a skupiny vrstevníkov do procesu osvojovania jednotného hodnotového systému dospelých; súčasne nesúhlasí ani

s americkou orientáciou na „slobodný“ rozvoj mladej generácie, ktorý hrozí negatívnymi dôsledkami.

Štúdia amerického psychológa približuje čitateľom mnoho pozitívnych postrehov z praxe socializácie v ZSSR. Predstavuje i zaujímavý materiál pre psychológov, sociológov a pedagógov a svedčí o významnej úlohe sociálnej vedy pri riešení aktuálnych otázok výchovy mladého pokolenia. Je možné oceniť najmä využitie veľkého množstva sociologických a sociálno-psychologických výskumov, dokreslujúcich na konkrétnom materiáli niektoré aspekty socializačnej problematiky.

Autor sa pri všetkých kladoch nevyvaroval nepresností, zjednodušujúcich úsudkov v súvislosti s hodnotením niektorých stránok sovietskeho pedagogického modelu. Nepochopil podstatu amerického a sovietskeho výchovného procesu, z ktorých každý vedie k iným, protikladným spoločenským postojom, v USA k individualizmu a v ZSSR ku kolektivismu.

Napriek uvedeným nedostatkom je možno recenzovanú prácu Urieho Bronfenbrennera doporičiť širokému okruhu záujemcov o problematiku socializácie, o otázky výchovy detí a mládeže.

Ján Mišovič

Colin Ward: *The Child in the City* (Dítě ve velkoměstě)

London, The Architectural Press 1978, 221 s.

Urbanistická problematika stále silnejšie priťahuje pozornosť spoločenskovedných disciplín, ako sociologie, psychologie, pedagogiky a ďalších. Je to dáno tým, že urbanistické problémy nelze řešit bez přihlédnutí k jejich sociálním předpokladům a důsledkům, a že současně město, jako určitá forma prostředí, v němž člověk žije, v němž se vyvíjí a realizuje, je podstatnou determinantou sociálních procesů. Práce britského autora Colina Warda *Dítě ve velkoměstě* je téměř exemplární ukázkou průniku společenskovední a urbanistické problematiky; je proto poněkud obtížné takovýto syntetizující přístup zařadit z hlediska tradičního členění vědních disciplín.

Colin Ward si klade otázky, jaké jsou vztahy mezi dítětem a velkoměstem, do jaké míry a v jaké smyslu se tyto vztahy v současném velkoměstě dostávají do krize, a konečně jakým směrem by bylo možné je upravit, aby přinášely větší užitek dítěti i městu samotnému. Příklady, na nichž autor rozvíjí své myšlenky, jsou vybrány především z velkoměst britských a severoamerických, ojediněle se však dotýkají i dalších zemí, včetně socialistických.

Vymezení základních termínů, jichž práce používá, je velmi stručné, jeho smyslem je pouze určit vlastní pole zkoumání, nikoli podat exaktní definice. Kniha se zabývá věkovou skupinou dětí od pěti do šestnácti let, což je doba povinné školní docházky ve Velké Británii; velkoměsto je určeno pouze odkazem na jisté vžitě povědomí, které je odlišuje od pouhého města, přičemž přesná hranice je vždy relativní. S autorovou nechutí k terminologickým sporům koresponduje i jeho metodologický přístup, který nevychází z výzkumu reprezentativních vzorků ani ze statistických srovnání, není však také teoretickou konstrukcí, ale klade důraz zejména na větění do reálných praktických problémů. Musí se opírat o hlubokou životní zkušenost (a tu Colin Ward — jako pracovník londýnského úřadu městského a regionálního plánování, zabývající se problematikou výchovy — bezesporu má), o pozorování, ale může být zprostředkován i citlivým seismografem krásné literatury.

Je třeba říci, že základním cílem Wardovy práce není vybudování systematické teorie vztahů dítěte a velkoměsta, ale soustředění pozornosti k hlavním krizovým problémům, na něž nejmladší populace britských a amerických velkoměst naráží. Její kriticismus je podtržen autorovým přesvědčením, že jsou to zejména ekonomicky nejslabší vrstvy rodin nezaměstnaných, imigrantů či rodin neúplných, v nichž má narušení vztahů dítěte a městského prostředí nejnepríznivější dopad.

Přes tuto silnou zaujatost aktuálními praktickými problémy západních velkoměst obsahuje recenzovaná práce řadu čistě teoretických poznatků, které osvětlují širší rámec vztahu dítěte a velkoměsta. Jim je zasvěcena zejména 1. část knihy nazvaná *Domov ve velkoměstě*, zkoumající základní situovanost dítěte ve velkoměstě a její historickou proměnu. 2. část — *Využívání velkoměsta* — se zabývá aktivitami, jimiž dítě vstupuje do kontaktu s urbánním prostředím, s jeho možnostmi i překážkami. 3. část — *Moudrost velkoměsta* — se soustřeďuje na edukační možnosti ve velkoměstě.

V 1. části — *Domov ve velkoměstě* — autor vychází z paradoxního zjištění: Ve vzpomínkách dnešních dospělých i v mnoha příkladech z autobiografické literatury se velkoměsto minulosti

jeví jako ztracený ráj, přestože objektivně poskytovalo chudší hmotné podmínky pro život dítěte než dnes. V čem tkví tedy ona ztráta kvality, kterou v současnosti pociťujeme? Pokud se týče dětí z nejhudších vrstev, vidí Ward její kořeny v pozměněné sociálně ekonomické situaci těchto rodin. Rozlišuje fenomén bídy živé aspiracími, který nalézá v životě dělnické třídy velkoměsta minulosti (ale též v životě dnešních chatrčových předměstí v rozvojových zemích), a fenomén chudoby beznaděje, jímž charakterizuje situaci v centrech britských a amerických velkoměst a v čtvrtích sociální výstavby, z nichž se po vystěhování ekonomicky úspěšnějších rodin do příznivějších oblastí města stala ghettova signace. Měřeno mírou životních očekávání, ukazuje se dnešní bída tíživější než dříve. Zatímco dítě bylo v období rozmachu industrializace vykořisťováno v pracovním procesu (jenž mu však též doprával jistý pocit důležitosti a motivaci jako spoluzivitele rodiny), je problém dnešních dětí z nejhudších vrstev opačný: Nevidí žádnou cestu, jak vlastní aktivitou v přítomnosti či v budoucnu změnit situaci svou či své rodiny. Město již není vnímáno jako možný zdroj a prostředek rozvoje člověka. Nechuť ke vzdělání a kriminalita jsou dva krajní případy škály důsledků tohoto stavu.

Druhým podstatným momentem v proměně vztahů dítěte a velkoměsta, jenž se již dotýká dětí všech sociálních vrstev, je nová fyzická podoba dnešního velkoměsta a změny v jeho provozu, způsobu fungování. Tato proměna se nejmarkantněji projevila zánikem ulice: jednak fakticky vylouením ulice v moderních urbanistických formách zástavby, jednak v tom smyslu, že vzrůstající doprava popřela funkci ulice jako sociálního prostoru. Přitom tradiční městská ulice před rozmachem automobilismu byla nejen místem dětských her, ale i místem živého a názorného kontaktu se světem dospělých, s mnoha aktivitami, mj. i pracovními, které se na ulicích a chodnících odehrávaly, místem prvních sociálních zkušeností. Zároveň byla určitým mezistupněm, kde se dítě vymaňovalo z bezprostředního rodinného vedení k samostatnému jednání, jemuž však sociální kontrola, daná obydeností ulice, poskytovala bezpečnou oporu. Nebezpečnost dnešních ulic pro dítě nespočívá pouze v riziku střetu s automobilem, ale též v neexistenci této neformální kontroly, zabráňující asociálnímu chování. Izolace v bytě či v prostorech vyhrazených pouze dětem dítě vnitřně ochuzuje, zabráňuje mu v důvěrné obeznámenosti s městským prostředím, jeho možnostmi a pravidly.

Ztráta ulice jako prostoru seberealizace a rozvoje dítěte poukazuje k hlubší rovině problému. Moderní velkoměsto je budováno a organizováno na principech, které nijak nesouvisí se způsobem, jakým dítě prožívá a obývá své okolní prostředí; neumožňují tedy, aby dítě asimilovalo městskou scénu svým potřebám.

Tento stav, vyvolaný ekonomickými a technologickými podmínkami urbanizace, je způsoben též neznalostí specifík způsobu, jakým dítě vnímá svět. Ward se odvolává na Lynchovo srovnání kognitivních map u dětí a dospělých a na Piagetovu teorii vývoje vnímání. Z těchto výzkumů vyplývá, že dítě při vnímání městského prostředí věnuje pozornost zejména lidským a přírodním elementům, je zaujato detailem, konkrétním, pro ně nějak významným místem, a teprve v průběhu vývoje je schopno představit si město jako formální souvislost fyzických struktur. Vývoj k úspěšnému mentálnímu zvládnutí prostoru města, které je nutným předpokladem, aby je člověk mohl užívat, je determinován věkem, ale i možnostmi zkušeností a motivací. Podoba současného velkoměsta však — podle Warda — jako by odpovídala způsobu vnímání a potřebám pouze jedné skupiny obyvatel: „dospělým uživatelům automobilu s bílými límečky“ (s. 25). Dítě zde nenachází ani oporu pro svůj způsob orientace, ani ovzduší jistoty, ani dostatek přitažlivých podnětů.

Rodiny s dětmi tuto situaci většinou řeší přestěhováním do předměstí s příznivějšími podmínkami, především s dostatkem volného prostoru. „Mohli bychom,“ táže se autor, „spojit očividné přednosti předměstí s tradičními výhodami vnitřního města? Snad ano, jestliže bychom měli politické odhodlání prorazit nafouknutou cenu pozemků centrálního města.“ (s. 73).

V 2. části — Využívání velkoměsta — se autor zabývá některými aktivitami, jimiž dítě vstupuje do kontaktu s městským prostředím: hrou, zájmovou činností, pohybem, příležitostnou prací. Četná terénní zkoumání například i dětských her prokazují nesmírnou vynalézavost dětí ve využití prostředí pro vlastní potřeby. Dítě chce a je schopno si hrát všude, důsledkem však mnohdy bývá konflikt se zájmy ostatních obyvatel. Řešení těchto konfliktů autor nevidí ve vybudování sebedokonalejší sítě dětem vyhrazených míst; jejich množství bývá spíše přímo úměrné hostilitě, s níž město zapuzuje dítě ze svých prostor. Smysl poněkud provokativního sloganu D. Woodse: „Osvobodte děti! Zrušte dětská hřiště!“ (s. 87) spočívá v myšlence, že město jako celek by mělo být zadaptováno tak, aby je mohli sdílet jak dospělí, tak děti. Totální oddělení těchto dvou světů totiž znamená vážnou překážku vrůstání dítěte do společnosti.

Autor na řadě příkladů uvádí úspěšná opatření, jimiž bylo dětem umožněno užívat veřejná prostranství podle vlastních potřeb: ulice uzavřené dopravě, parky s volností pohybu apod. Významné jsou též pokusy upravit pravidla městské dopravy, aby v ní pohyb dítěte — pěší či na kole — zaujal rovnocenné postavení. Smyslem těchto opatření je zpřístupnit dítěti co nej-

širší okruh města, neboť jen tak se mu otvírá cesta k množství zdrojů, jimiž velkoměsto oplývá a jimiž se dítě může obohatit. V této souvislosti Ward vyzdvihuje význam organizací věnujících se dětské zájmové činnosti. Jejich přínos spočívá mimo jiné v tom, že rozprostírají aktivitu dítěte do celku města a naučí tak dítě město vskutku využívat: od systému městské dopravy po řád městské knihovny. Mnohá veřejně prospěšná zařízení města jsou však využívána jen některými sociálními vrstvami. „V mém městě jsou děti... s hodnotami středních vrstev vysazeny na pohyblivé schodiště zkušeností a aktivit, s nímž na veřejné náklady putují vzhůru, takže se neustále zvětšuje rozdíl mezi stupněm jejich velkoměstských možností a kontroly nad vlastním osudem a mezi stupněm, jehož dosahují děti, které na ten účel chodit nikdy ani nevstoupily.“ (s. 115).

Obdobný přínos mají i neorganizované dětské koníčky a příležitostná práce, která dítě nutí k neustálému seznamování s reálným prostředím a k vynalézavosti v manipulaci s ním. Jedním z argumentů proti radikálnímu zákazu dětské práce ve Velké Británii je právě poukaz na korektivní zkušenost, kterou práce přináší oproti od života odtržené školské výuce. Autor je si ovšem vědom dilematu dětské práce: práce jako ekonomická nutnost či práce jako zdroj zkušeností a seberozvoje dítěte.

3. část knihy — *Moudrost velkoměsta* — se soustřeďuje především na problém školy ve velkoměstě a vůbec na vztah dítěte ke vzdělání. „V chudém světě je jedním z důvodů, proč rodiny migrují do měst, naděje na zajištění lepších vzdělávacích příležitostí pro děti. V bohatém světě je tentýž motiv důvodem emigrace mimo město.“ (s. 164) Podíl dětí na počtu obyvatel centrálních oblastí britských velkoměst klesá a mění se i jejich skladba. V mnoha školách zde většinu tvoří děti barevné, mnohdy bez znalosti angličtiny. Důsledkem je pak nižší úroveň výuky, a tedy další podnět, aby ambicióznější rodiny bílých preferovaly školy na předměstí. Školy v centru pak zůstávají vyhrazeny dětem neevropských imigrantů, jejichž naděje na získání dobrého vzdělání, a tedy i na pozdější získání kvalifikovaného zaměstnání se snižuje. Negativní postoj těchto dětí ke škole je z tohoto hlediska pochopitelný.

Problém rasové segregace — velmi naléhavý ve školách britských a severoamerických měst — není jen problémem etickým, ale především klade otázku, jak zajistit, aby v rámci školy barevné děti pronikly do kultury své nové vlasti a mohly využít jejich možností pro svůj rozvoj stejně jako děti bílé. Colin Ward vidí řešení zejména v rozvinutí systému mateřských škol, které by měly zvláště podpořit otřesenou sebedůvěru těchto dětí, vykořeněných ze své původní kultury a dosud neadaptovaných na kulturu novou, jímž hrozí pocit méněcennosti a rezignace.

Další závažný problém spatřuje Ward v tom, že odtaziť školského vzdělání od praktického života a jeho potřeb vyvolává zejména u dětí z chudších vrstev nezáměr o školu. Vyučovací proces však podle autora může být v tomto směru obohacen použitím městského prostředí jako prostředku vzdělání. Řada námětů — od prosté explorační okoli školy, historie místa až po experimentální vyučování bez školní budovy s využitím městských zařízení — ukazuje cestu, jak dítě naučit poznávat město, využívat je a tím mu zároveň poskytnout konkrétní zkušenost, že může své prostředí a svůj svět ovládat a měnit.

Wardova práce je velmi citlivou analýzou života dětí v britských a amerických velkoměstech. Její jistá nesystematičnost je vyvážena hlubokým vhladem do problematiky a snahou zachytit i některé její dosud opomíjené stránky. Z našeho hlediska je zajímavá nejen poukazem na sociálně ekonomické příčiny krize vztahu dítěte a velkoměsta ve Velké Británii, ale též řadou podnětů využitelných i v rozvoji našich měst. Sociální zabezpečení dítěte a rodiny v naší společnosti nás mnoha britských problémů ušetřuje. Wardův požadavek — rehabilitovat velkoměsto jako sociální prostor, na němž by mohly děti participovat ve stejné míře jako ostatní složky obyvatel, připodobit podobu města dětskému vnímání a jeho možnostem, podpořit osvojování města jako zdroje rozvoje dítěte, atd. — by však měl být zdůrazněn i v našich urbanistických programech.

Petr Kratochvíl

Výběr z bibliografie vztahující se k problematice sociologie dětství

(Výběr knih a článků publikovaných v rozmezí let 1970—1978)*

a) Knižní tituly

- Belova, V. A.: *Číslo dětí v semje*. Moskva, Statistika 1975, 174 s.
- Bremmer, R.: *Children and Youth in America. A Documentary History*. (2 Vols.). Cambridge; Massachusetts, Harvard University Press 1970.
- Bronfenbrenner, U.: *Dva míra dětstva. Děti v SŠA i SSSR*. Moskva, Progress 1976, 176 s.
- Bútora, A.: *Materiálna situácia rodín s nezaopatrenými deťmi*. Bratislava, VÚŽÚ 1970.
- Dudzińska, I.: *Dětské konflikty v předškolní výchově*. Praha, SPN 1977, 123 s.
- Elkin, F. — Handel, G.: *The Child and the Society: The Process of Socialization*. New York, Random House Inc. 1972.
- Faltin M.: *Delikvencia detí a mládeže*. Bratislava 1972, 116 s.
- Formicki, J.: *Rodzina wiejska jako środowisko wychowawcze*. Wrocław, Ossolineum 1977, 151 s.
- Glos, J.: *Rodinné poměry v zrcadle práva*. Praha, Orbis 1975, 200 s.
- Holinová, H.: *Vplyv televízie na detského diváka*. Bratislava, Obzor 1975, 621 s.
- Charčev, A. G. — Aleksejeva, V. G.: *Obraz žizni, moral, vospitanije*. Moskva, Politizdat 1977, 141 s.
- Charčev, A. G. — Mackovskij, M. S.: *Sovremennaja semja i jejo problemy. Socialno-demografičeskoje issledovanie*. Moskva, Statistika 1978, 200 s.
- Izučenie motivácii povedenija dětí i podroštkov. Red. L. I. Božovičová — L. V. Blagonaděžina. Moskva 1972.
- Kowalski, S.: *Socjologia wychowania w zarysie*. Warszawa, PWN 1974, 296 s.
- Ksenofontov, V.: *Televize — rodina — dítě*. Praha, Československá televize 1975 (Výbor ze sovětského originálu: M. Medová).
- Langmeier, J.: *Příspěvek k otázce socializace dětí a mládeže v dnešní společnosti*. Praha 1970.
- Langmeier, J. — Matějček, Z.: *Psychická deprivace v dětství*. Praha, Avicenum 1974.
- Linhart, J. — Kodým, M. — Kotásková, J.: *Mrávní vývoj dítěte v socialismu*. Praha, Academia 1977, 256 s.
- Lipkowski, O.: *Dziecko społecznie niedostosowane i jego resocjalizacja*. Warszawa, Państw. Zakł. Wydaw. Szkol. 1971, 231 s.
- Margolin, E.: *Sociocultural Elements in Early Childhood Education*. New York, Macmillan 1976, 400 s.
- Nravstvennoje vospitanije doškolnikov (Mladší i sredníj doškolnýj vozrast)*. Red. V. G. Nečajeva. Moskva, Pedagogika 1972, 279 s.
- Pavlovič, G.: *Akcelerácia vývinu a socialistická škola*. Bratislava, Veda 1975, 475 s.
- Plech, J.: *Slovesné umění v rozvoji osobnosti dítěte v předškolním věku*. Praha, Univerzita Karlova 1975, 72 s.
- Poddjakov, N. N.: *Myšlenije doškolnika*. Moskva, Pedagogika 1977, 270 s.
- Popov, C. S.: *Razvitije operacij multiplikativnoj klassifikacii u dětí (8—12 let)*. Rus. NRB 1976, 150 s.
- Primary Socialization, Language and Education*. Ed. by B. Bernstein. London, Routledge & K. Paul 1971.
- Przemiany rodziny polskiej*. Warszawa, Inst. Wydawniczy CRZL 1975 (red.: J. Komorowskaja).
- Przetacznikowa, M.: *Rozwoj i wychowanie dzieci i młodzieży w średnim wieku szkolnym*. Warszawa, Nasza Księgarnia 1971.
- Rabb, T. K. — Rotberg, R.: *The Family in History. Interdisciplinary Essays*. New York, Harper 1971.
- Rabunskij, E. S.: *Individuálnyj podchod v processe obučenija školnikov*. Moskva, Pedagogika 1975, 182 s.
- Rembowski, J.: *Jedynactwo dzieci w domu i w szkole*. Wrocław, Ossolineum 1975, 131 s.
- Reuchlin, M.: *Orientácia detí po čas školskej dochádzky*. Bratislava, SPN 1971, 339 s.

* Ze západní literatury uvádíme pouze tituly dostupné v knihovnách v Československu.

- Richards, M.: *The Integration of a Child into a Social World*. London; New York; Cambridge University Press 1974, 316 s.
- Ritchie, O. W. — Koller, M. R.: *Sociology of Childhood*. New York, Prentice Hall; London, Englewood Cliffs 1975, 333 s.
- Rodina a děti. Praha, KVVM FSÚ 1977.
- Rotterová, B. — Čáp, J.: *Výchova aktivity mládeže ve volném čase*. Praha, Univerzita Karlova 1976.
- Rubina, J. I.: *Těatr i подро́сток*. Moskva, Prosvěšćenije 1970, 206 s.
- Sasín, J.: *Socializace dětí s epilepsií*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975, 240 s.
- Semja kak objekt filosofskogo i sociologičeskogo issledovanija. Red. A. G. Charčev a kol. Leningrad, Nauka 1976.
- Shaffer, H. R.: *The Growth of Sociability*. Harmondsworth, Penguin Books 1976.
- Skorny, Z.: *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*. Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1977, 254 s.
- Sociální situace neúplné rodiny (Výsledky empirického výzkumu sociální situace neúplné rodiny rozvedené ženy s dětmi do 15 let). Praha, Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí 1975.
- Šolcová, M.: *Rodina a její funkce v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1972, 156 s.
- Terlecka, W.: *Poczucie powinności moralnej u dzieci przedszkolnych*. Warszawa, Wydaw. Szkolne i Pedagogiczne 1975, 182 s.
- Trnka, V.: *Děti a rozvody. Studie o adaptovanosti dětí z rozvrácených rodin*. Praha, Avicenum 1974, 216 s.
- Tyszkowa, M.: *Aktywność i działalność dzieci i młodzieży*. Warszawa, Wydaw. Szkolne i Pedagogiczne 1977, 255 s.
- Vasiljeva, K.: *Semja i jejo funkcii*. Moskva, Statistika 1975.
- Vladimirova-Železarova, S.: *Svobodnoto vreme na decata*. Sofija, Narodne Prosveta 1971, 100 s.
- Vzaimootnošenie pokolenij v semje. Moskva, Institut sociologičeskich issledovanij 1977.
- Ward, C.: *The Child in the City*. London, The Architectural Press Ltd. 1978, 221 s.
- Wilson, H. — Herbert, G. W.: *Parents and Children in the Inner City*. University of Warwick 1978.
- Zabczyńska, E.: *Przestępczość dzieci a szkoła i dom*. Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1974, 180 s.
- Znaniecki, F.: *Socjologija wychowania*. Warszawa, PWN 1977 (Wstęp J. Szczepański).

b) Články v časopisech a sbornících

- Avotis, V. A.: *Issledovanie roli social'nogo i biologičeskogo faktorov v nraštvennom razvitii подро́stkov*. In: Otnošenija kak problemy psichologii vospitaniya. Leningrad 1973, s. 112—139.
- Barett, D. E. — Yarrow, M. R.: *Prosocial Behaviour, Social Inferential Ability and Assertiveness in Children*. Child Development 1977, No. 2, pp. 476—481.
- Beranová, K.: *K otázce socializace dítěte v předškolním věku*. In: Sborník k 70. narozeninám univ. prof. K. Gally. Praha, Univerzita Karlova 1971, s. 27—34.
- Bronfenbrenner, U.: *Czynniki społeczne w rozwoju dzieci*. Psychologia Wychowawcza 1970, No. 1.
- Dementěva, I. F.: *Sovmestnyj otdych roditel'ej s dētmī*. In: Vzaimootnošenie pokolenij v semje. Moskva 1977, s. 145—153.
- Dunovský, J. — Zeman, L. — Karabelová, H.: *Sociální situace dětí propuštěných z kojeneckého ústavu v Praze (výzkum po 14—19 letech)*. Sociologický časopis 1976, č. 6, s. 665—671.
- Dymek-Słupsk, D.: *Wpływ domu rodzinnego na proces wykołejania się dzieci i młodzieży*. Przekład Socjologiczny. Łódź 1977. No. 29.
- Fierkowska, A. a kol.: *Společno-kulturnowe uwarunkowania pozionu umysłowego dzieci warszawskich*. Studia Socjologiczne 1977, No. 4, s. 186—198.
- Giehler, W. — Lüscher, K.: *Die Soziologie des Kindes in historischer Sicht*. In: Neue Sammlung 1975, Heft 6.
- Hanson, D.: *What Children Like to Read*. New Society 1973, No. 17, pp. 361—363.
- Chiltunen, E. A.: *O strukture vzaimootnošenij vzroslych i dēťej v semje*. In: Vzaimootnošenie pokolenij v semje. Moskva 1977, s. 68—73.
- Jakobson, S. G. — Něžnov, P. G.: *Issledovanie rukovodstva dētmī ich sovmestnoj dējatel'nostju*. Voprosy psichologii 1972, No. 1, s. 66—76.
- Kimata, R.: *Urban Residential Environment and Children's Lives*. The Journal of Education Sociology 1974, Oct., pp. 33—46.
- Klomeinek, W.: *Dzieci adoptowane w nowym środowisku rodzinnym*. Problemy Rodziny 1974, No. 3, s. 24—30.
- Kolominskij, J. L.: *Socialno-psichologičeskaja charakteristika dětskich kolektivov*. Voprosy psichologii 1974, No. 3.
- Kotásková, J.: *Modely interakcí matky s dítětem získané pomocí faktorové analýzy*. Československá psychologie 1973, č. 4, s. 493—505.

- Kotásková, J.: *Mění se vliv a význam některých podnětů pro dítě v průběhu socializace*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa 1976, č. 11, s. 405—418.
- Kotásková, J.: *Výzkum procesu interiorizace morálních standardů v dětství*. Československá psychologie 1973, č. 5, s. 439—445.
- Kubát, K. — Staňková, O.: *K problematice dětí se zátěží sociálního prostředí*. Československá pediatrie 1974, č. 5, s. 294—296.
- Langmeier, J. — Langmeierová, D.: *Rodinná interakce a vývoj dítěte*. Psychológia a patopsychológia dieťaťa 1972, č. 7, s. 5—12.
- Leinhardt, S.: *Developmental Change in the Sentiment Structure of Children's Groups*. American Sociological Review 1972, No. 2, pp. 202—212.
- Lüscher, K.: *Perspektiven einer Soziologie der Sozialization. Die Entwicklung der Rolle des Kindes*. Zeitschrift für Soziologie 1975, Nr. 4, S. 359—379.
- Mérand, F.: *Problems of Play and Sport Activity of the Child*. International Review of Sport Sociology 1974, No. 1, pp. 93—104.
- Muszyńska, K.: *Wpływ aktywności dzieci w pełnieniu ról społecznych na rozwój niektórych dyspozycji kierunkowych*. Kwart. Ped. 1974, s. 89—103.
- Přádková, S.: *K některým otázkám vlivu rodinného prostředí na přípravu dítěte pro školu*. In: Sborník prací FF UJEP, řada sociálně vědná, Brno 1974.
- Ross, H. S. — Goldman, B. D.: *Infants' Sociability towards Strangers*. Child Development 1977, 48, pp. 638—642.
- Smoliński, Z.: *Dzielnosc w rodzinach wiejskich*. Wies i Rolnictwo 1975, No. 3—4, s. 103—125.
- Štípek, J.: *K sociálním výzkumům dětí a mládeže*. Praha, Univerzita Karlova 1976, 203 s. (Sborník PFUK).
- Terlecka, W.: *Niektóre aspekty uspořádania dzieci*. Biuletyn TWP: Człowiek w pracy i osiedlu. Zagadnienia niedostosowania społecznego 1972, No. 2.
- Valentej, D. J. — Kiselevová, G. A.: *Rodina, děti, společnost v SSSR*. Zprávy státní populační komise 1970, č. 4, s. 3—7.
- Vančurová, E.: *Rodina a její význam v péči o předškolní dítě*. In: Dítě a jeho sociální prostředí. Praha 1973, s. 51—60.
- Vančurová, E.: *Sociálně psychologická východiska analýzy interpersonálních vztahů v rodině se zřetelem k socializačnímu procesu dítěte*. Sociologický časopis 1970, č. 5, s. 477—482.
- Yarrow, M. R. — Washer, C. Z.: *Dimensions and Correlates of Prosocial Behaviour in Children*. Child Development 1976, 47, pp. 118—125.

Bibliografii sestavila Jana Komárková

Božena Rotterová — Jan Čáp: *Výchova aktivity mládeže ve volném čase*

Praha, Univerzita Karlova 1976, 158 s.

Studie *Výchova aktivity mládeže ve volném čase* je příspěvkem ke komplexnímu výzkumu této problematiky, na němž se podílejí nejen pedagogičtí pracovníci, ale i pracovníci příbuzných společenských vědních oborů.

Autoři soustřeďují svoji pozornost na oblast volného času mladých lidí, protože zde dosud existují značné rezervy pro výchovné působení. Zabývají se zájmovými činnostmi dětí a mládeže, společenskými vztahy, které působí v procesu formování osobnosti, prostředím, úlohou konkrétních materiálních, technických a organizačních podmínek, vlivem osobnosti vychovatele a různých způsobů výchovy ve škole, v internátě, v mimoškolních výchovných institucích, v rodině. Vycházejí z výsledků výzkumu, který se uskutečnil v letech 1965—1974.

Vymezují výchozí pojem aktivita z hlediska historického vývoje jejího chápání, její úlohy ve společnosti a možností jejího pedagogického ovlivňování v té které době. V socialistické pedagogice zdůrazňují její propojenost s organizací výchovného procesu.

Cílem uvedeného výzkumu bylo důkladné prozkoumání aktivních a pasivních forem využívání volného času dětí a mládeže, vzájemných vztahů těchto forem a podmínek jejich existence. Závažným problémem výchovné praxe jsou mladí lidé bez hodnotnějších a trvalejších zájmových činností. Výsledky šetření mají přispět k jeho řešení.

Výzkum byl realizován ve třech etapách na pražských i mimopražských školách (žáci ve věku od jedenácti do devatenácti let). Na základě jeho výsledků mohly být popsány a rozříděny různé způsoby využívání volného času mládeže, jejich vývoj, souvislosti s rysy osobnosti a životními podmínkami mladého člověka. Byly zkoumány rozdíly mezi zájmovými činnostmi chlapců a děvčat, vztah mezi přáním dítěte věnovat se zájmové činnosti a realizací, popřípadě podmínkami realizace takového přání; velká pozornost byla věnována problému motivace.

Potvrdil se předpoklad, že způsob využívání volného času je ovlivňován souhrou většího počtu činitelů. Ve značné míře se na něm podílí například rodinná výchova, postoje rodičů, v některých případech identifikace zájmů dětí se zájmy rodičů.

V závěru publikace autoři zdůrazňují, že úspěch výchovy mladého člověka závisí na účinné spolupráci všech výchovných institucí. Pro mladé lidi musí být vytvářeny příležitosti k hodnotným zájmovým činnostem. Proto je nezbytné orientovat se v dané problematice. Závěry výzkumu mohou být po dalším ověření použity i v širších souvislostech výchovy všestranně socialistické osobnosti, v dalších dílech výzkumech (Podrobnější zpracování vývoje, životních podmínek a výchovy mladých lidí v jednotlivých skupinách a podskupinách podle způsobu využívání volného času; Volný čas a aktivita osobnosti u žáka národní školy; Volný čas vesnické mládeže a jeho výchovná problematika; Podrobnější zkoumání jednostranného a mnohostranného vývoje mladých lidí, analýza podmínek a výchovy všestranně rozvinuté osobnosti na současném stupni vývoje socialistické společnosti atd. — s. 144, 145) a v praxi.

Gustáv Pavlovič: *Akcelerácia vývinu a socialistická škola*

Bratislava, Veda (SAV) 1975, 475 s.

Publikace zpracovává výsledky dvou výzkumů vývoje dítěte na základě jeho grafického projevu. Tento přístup byl motivován okolností, že vývoj dětské kresby ovlivňuje řada faktorů — především psychologické, pedagogické, sociální, kulturní, a v širších souvislostech také hospodářské a politické. Šetření bylo provedeno na slovenských školách v roce 1941 a opakovalo se v roce 1946.

V úvodní kapitole, *Akcelerácia socialistických dejín a vývinu človeka*, je vysvětlen jev typický pro současnou společnost — kvalitativní zrychlení vývoje dějin a rozvoje osobnosti, a to i v průřezu téže generace. Při výchově socialistického člověka, jehož posláním je uvědomělá tvůrčí účast na vytváření dějin společnosti, je nutné z tohoto poznatku vycházet. Naše dnešní děti a mládež jsou ve srovnání s předchozími generacemi všeobecně fyzicky i psychicky vyspělejší, v průměru

zdravější, mentálně výkonnější. Společenská skutečnost však současně dovoluje, aby se období dětství a dospívání prodlužovalo.

Kapitoly *Výskum syntézy a tretej dimenzie v detskej kresbe v r. 1941 a Výskum syntézy a tretej dimenzie v detskej kresbe v r. 1964* informují o metodách a průběhu šetření. Aby bylo možno respektovat rozdíly v mentální úrovni dětí a zároveň zkoumat z psychologického i sociálního aspektu technický i estetický vývoj, byly kresby tematicky sjednoceny. Děti byly k výtvarnému projevu inspirovány jednoduchou říkankou.

Obou výzkumů se zúčastnilo přes 17 000 dětí ze škol různého typu 1. a 2. stupně (v roce 1941 byly zvlášť zkoumány děti vyžadující zvláštní péči — v roce 1964, kdy šlo především o zjišťování akcelerace, byly z šetření vyloučeny). Druhý výzkum byl co do záběru hlubší.

Při hodnocení kreseb bylo uvažováno obsahové bohatství výtvarného vyjádření, vztah mezi celkem a detaily, mezi realitou a zobrazením, rozdělení prostoru, smysl pro barevný soulad. Zjišťovalo se, ve kterém stádiu výtvarného projevu dítě přechází od tzv. difúzní kresby (kde není projev obsahově ani formálně sjednocen) ke kresbě syntetické (schémata jsou podřízena vedoucí idejí) a kdy se pokouší řešit třetí dimenzi. V této souvislosti byly sledovány rozdíly ve věku a pohlaví, v sociálněgeografickém prostředí, v úrovni osnov a organizace školy, a to z aspektů psychologických, sociologických a pedagogických.

V roce 1964 byla ve všech aspektech konstatována větší homogenita grafické řeči. Potvrdila se tak hypotéza, že vlivem všestranného rozvoje socialistické společnosti se rozvíjí i mládež, zesilují kulturně integrační tendence. Odstraňují se rozdíly v podmínkách a snižují se tak individuální rozdíly.

Zároveň byla zjištěna varovná skutečnost — soustavné snižování akceleračního přírůstku. Znamená to, že úroveň předkládání a osvojování si poznatků je v rozporu s úrovní a povahou současné vědy, současně však že lze počítat se značnými rezervami, pokud jde o možnosti tvořivé interakce mezi prostředím a dítětem.

Z faktorů ovlivňujících akceleraci vývoje dětské osobnosti jsou diskutovány zejména:

a) Rodinné prostředí. Horší studijní výsledky mají děti z neúplných rodin; nejúspěšnější jsou ve škole děti z rodin s oběma zaměstnanými rodiči (v naší společnosti se neustále zvyšuje zaměstnanost žen). Technicko-intelektuální úroveň dítěte vzrůstá se zvyšováním kvalifikační úrovně rodičů a úrovně jejich vzdělání.

Pro zajištění dalšího pozitivního vývoje je třeba dále prohlubovat a aktivizovat spolupráci školy s rodiči.

b) Sdělovací prostředky a dostupnost literatury.

c) Organizovaná zájmová činnost.

d) Mateřská škola, družina.

e) Kvalifikace a autorita učitele.

f) Velké možnosti se výchovnému procesu nabízejí v oblasti vědy a techniky.

Při vzdělání a výchově mládeže je stále naléhavější osvětlit teoretický vztah mezi vývojem dítěte a mládeže na jedné straně a mezi vzděláním a komunistickou výchovou na straně druhé, uvádí se v závěru publikace. Racionalizaci a intenzifikaci výchovně vzdělávacího procesu, jejichž potřeba vzrůstá, nelze uskutečnit bez hlubokého rozpracování této otázky. Proto byla problematika zařazena do plánu základního výzkumu.

Mezi hlavní tendence a úkoly současného vývoje patří odstraňování společenské diferenciace při respektování odlišnosti a individuálního přístupu.

Kniha slovenského autora k této problematice významně přispívá.

Zbigniew Skorny: Proces socjalizacji dzieci i mlodziezy (Proces socializace dětí a mládeže)

Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1977, 254 s.

Publikace polského autora se zabývá tematikou socializace dětí a mládeže, jejíž zvládnutí je pro další výchovnou činnost v současné společnosti podstatné. Ve společenskovední literatuře je dosud značně opomíjena. Kniha není vyčerpávající analýzou dané problematiky (autor měl k dispozici literaturu převážně psychologického charakteru), předkládané závěry mají být spíše námětem pro pokračování ve výzkumu a prohlubování dosažených poznatků.

V první kapitole, *Uvedení do problematiky socializace*, je vymezen obsah pojmu socializace a dalších pojmů, které se v této oblasti vyskytují (společenský rozvoj, společenská zralost, jednání společensky prospěšné a asociální . . .). Termín socializace je vztahován k procesu utváření osobnosti jednotlivce působením společenské skupiny, jejíž modely, vzory a závazné normy chování jsou shodné s normami společnosti (v socialistické společnosti je to akcentováno), k jeho začleňování do skupiny a příslušné zpětné vazbě. Proces socializace probíhá v době dětství a dospívání, zprvu v prostředí rodiny, později v kolektivu při hře, ve škole, v dětských a mládežnických organizacích atd. Zde všude je volné pole působnosti pro aktivizaci dětí a mladých lidí a účinné formování jejich společenských postojů, popřípadě pro úspěšné začleňování neadaptovaného jedince do kolektivu.

Autor uvažuje o měření stupně socializace a o příčinách vzniku asociálního jednání: z velké části je podmíněno individuálními psychickými a fyzickými odchylkami od běžné normy, přičemž ovšem vliv negativně působících skupin a prostředí je nutno brát v úvahu. Adaptaci jedince takto poznamenaného nazývá Skorný resocializace.

V dalších kapitolách je podrobně zkoumán průběh socializace a jeho poruchy, konkrétní vliv různých prostředí v závislosti na věku dítěte. Jsou zmíněny další závažné determinanty socializace — ekonomicko-politická situace, úroveň kulturních tradic a zvyků společnosti, možnosti vzdělání, osobní vlastnosti jednotlivce (v kapitole *Determinace prostředí*). Uvažují se také případy, kdy je jedinec schopen podřídit se normám společnosti, ale programově to odmítá — což je projev společenské nezralosti. Několik poznámek je věnováno motivaci a potřebám (kapitola *Socializace a procesy motivace*).

Vliv rodiny v prvních letech věku je rozebírán hlavně z psychologického hlediska (v kapitole *Společenský rozvoj dítěte ve věku 0—7 let*). Autor má mysli vznik a rozvoj komunikace s prostředím. U dítěte se rozvíjí pocit sounáležitosti s ostatními členy rodiny, vědomí určitého postavení ve struktuře rodinných vztahů. V odpovídajícím věku je tento proces podporován zaměstnáváním dítěte drobnými domácími pracemi.

Tato část publikace se také zabývá výchovnou funkcí hry a kontaktů dětí se zvířaty a rostlinami, vlivem četby, významem správné volby prostředků pochvaly a trestu. Podává výklad změn v chápání spravedlnosti během vývoje v dětském věku. Podrobně se věnuje mechanismu kolektivních vztahů dětí a rozebírá modely vztahu dítěte k dospělému.

Námětem kapitoly *Společenský rozvoj v mladším školním věku* je dítě a škola. Je zde zdůrazněna role pedagoga v socializačním procesu, vliv nového způsobu společenské činnosti a nových norem ve školním prostředí, třídním kolektivu a později v dětské organizaci.

Poslední kapitoly jsou věnovány socializačnímu procesu v době dospívání (*Společenský rozvoj ve věku dospívání, Společenské chování*) a speciální problematice: příčinám vzniku agresivity a společenské pasivity (*Agresivní chování*). Zdůrazňuje se zde, že účinný postup při nápravě těchto jevů závisí na správné analýze jejich příčin.

V textu jsou průběžně uváděny výsledky výzkumů vztahujících se k danému tématu, je doplněn schémata.

Jana Komárková

Z obsahu č. 3/1979 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného SAV v Bratislavě

Vanko, A.: IX. zjazd KSČ a generálna línia výstavby socializmu; Hutira, I. — Škodáček, J.: Nacionalizmus — nástroj antikomunistickej diverzie proti Československej socialistickej republike; Bauch, V.: Vývoj sociálno-triednej štruktúry národov a národností v ČSSR; Farkašová, V.: Zdroje formovania socialistickej inteligencie; Čechovič, A.: K sociologickému výskumu spoločenských javov; Papaj, K.: Sociálne ukazovatele v systéme plánovania sociálneho rozvoja; Staňo, J. — Macháček, L.: Odbory a socialistická výchova učňovskej mládeže; Letková, T. — Čillík, Z.: Bývanie a socialistický spôsob života mladých ľudí; Bútora, M.: Niektoré sociologické aspekty z prevencie alkoholizmu a liečby alkoholizmu.

Z obsahu č. 1/1979 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Živkov, T.: Učení a práce, radost a odvaha. Dopis Ústřednímu výboru DKMS; Mitěv, P. - E.: Společenská aktivita mládeže; Venedikov, J.: Realizace mládeže; Rajkov, Z.: Mládežnický tisk a ideová výchova mládeže; Silgidžijan, Ch.: Vytváření modelů života v mladém věku; Mitěv, P.-E.: Deset let institucionalizovaných výzkumů mládeže; Smollett, E.: Význam zemědělskopřemyslového komplexu pro bulharského zemědělství; Kulcsar, K.: Společenské faktory efektivnosti práva.

Введение к монотематическому номеру посвященному Международному году ребенка	257
Кабреглова М.: Год боя за счастливейшую жизнь ребенка	258

СТАТЬИ

Бауерова Я.: Возникновение и развитие семьи и ее функции в социалистическом обществе	266
Сухий И.: Ребенок и образ жизни	282
Бартова Е.: Социология детства. Размышления о дисциплине	294
Гартл Я. - Вечерник И.: Преобразования рабочей семьи в социалистической Чехословакии	313
Можный И.: Дети в семье партнеров с яркой установкой на профессию	326
Дуновский И.: Положение и ощущение ребенка в семье. К методологической проблематике	342
Рендлова Э.: Структура использования времени семьи на различных фазах жизненного цикла	355
Черный М.: Городской ребенок и игра	375

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Браблцова В.: К проблематике некомплетных семей с точки зрения детей	386
Чакиова Е.: Общественное мнение о семье и детях	388
Жижкова Л.: Как дети представляют себе идеальное жилье	391
Кадлецова Э.: Забота о ребенке и возвращение женщины с декретного отпуска	398
Гудечек Я.: Родители с детьми в физкультурном коллективе	401
Коуделкова А.: Влияние воспитательных методов родителей на социализацию ребят	404

РЕЦЕНЗИИ

Лингарт Я.: М. Шолцова, Семья и ее функции в социалистическом обществе (на чешском яз.)	413
Манова М.: Взаимоотношение поколений в семье	415
Лингарт Я.: А. Г. Харчев - М. С. Мацковский, Современная семья и ее проблемы. Социально-демографическое исследование	417
Мишович Я.: У. Бронфенбреннер, Два мира детства: Дети в США и СССР	420
Кратохвил П.: Ц. Вард, Ребенок в городе (на англ. яз.)	422
Библиография касающаяся проблематики социологии детства	425

АННОТАЦИИ 428

Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ № 3/1979	431
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ № 1/1979	431

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v březnu 1979. Číslo vyšlo v srpnu 1979.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 14; 1979 (6 issues) Dutch Glds. 72,—.

© ACADEMIA, Praha 1979.